

CSER ANDRÁS: A NYELVÉSZETI GONDOLKODÁS FEJLŐDÉSE A HUMANIZMUS
IDEJÉTŐL A 20. SZÁZADIG

Cser András

**A NYELVÉSZETI GONDOLKODÁS
FEJLŐDÉSE A HUMANIZMUS IDEJÉTŐL
A 20. SZÁZADIG**

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar**

Budapest

2015

© Cser András, 2015

Nyomdai munkák *mondAt Kft.* • www.mondat.hu
Felelős vezető Nagy László

ISBN:9789633082256

Tartalom

Bevezetés	7
1 A Az ókori grammatikai gondolkodás kialakulása, kifejlődése és továbbélése a középkorban	9
A középkor	21
A nyelvtudomány kérdése a középkori Magyarországon	24
C Továbbvezető megjegyzések	27
2 A A korai humanizmus	29
A korabeli nyelvtudomány Európában	29
A nyelvtudomány kezdetei Magyarországon	31
B Sylvester János: <i>Grammatica Hungarolatina</i>	39
C Továbbvezető megjegyzések	46
3 A A 16. század második felétől a 17. század végéig	49
Az európai nyelvtudomány ebben az időszakban	49
A magyarországi fejlemények	53
B Szenczi Molnár grammatikájának felépítése	62
Pereszlényi Pál grammatikájának felépítése	71
A gyök és a tő fogalmának fejlődése az ókortól a 17. század végéig	72
A morfológiai elemzés és a toldalékolás leírásának fejlődése a 17. század végéig	81
C Továbbvezető megjegyzések	99
4 A A 18. század eleje	102
Európai fejlemények	102
Magyarországi fejlemények	103
C Továbbvezető megjegyzések	110
5 A A 18. század vége és a 19. század első fele	111
Európai fejlemények	111
A 18. század vége és a 19. század első fele Magyarországon	115
B A gyökfogalom fejlődése a korszakban, különös tekintettel a Czuczor–Fogarasi szótárra	123
C Továbbvezető megjegyzések	130
6 A A 19. század vége és a századforduló	131
Európai fejlemények	131
A magyarországi fejlemények a 19. század második felében és a századfordulón	138
B Az absztrakció kérdése a hangváltozások és a hangrendszerek terén	142
C Továbbvezető megjegyzések	146
7 A A 20. század eleje: Ferdinand de Saussure	147
C Továbbvezető megjegyzések	151
Bibliográfia, ajánlott irodalom	153

Bevezetés

Ennek a műnek a célja a nyelvészeti gondolkodás, a nyelvre való reflexió történetének bemutatása az újkorban. A hangsúly konkrétan a 16. század elejétől a 19. század végéig tartó mintegy száz negyszáz éves időszakon van. A nyelvtudomány teljes történetét egy ehhez hasonló kötetben áttekinteni reménytelen vállalkozás volna, és talán felesleges is. A modern, 20–21. századi nyelvtudománynak a gyökerei közvetlenebbül a kora újkorba nyúlnak vissza, közvetettebben a humanizmus korába, amely pedig megszűrve közvetítette az ókori és középkori tudományosságot és grammatikai gondolkodást. Ezek a korszakok magától értetődően maradéktalanul összefüggő láncolatot alkotnak, ezért kitekintésszerűen az itt középpontban álló korszakon kívül eső időszakot is bemutatjuk röviden, amennyire a tárgyalás folyamatossága és koherenciája megkívánja. Elsősorban terjedelmi okok miatt nem kerül sor a 20. század részletes tárgyalására; itt kitekintésszerűen írunk Saussure-ról mint a 20. századi nyelvtudomány egyik alapító atyjáról és a korai strukturalizmus legfőbb viszonyítási pontjáról.

A fejezetek zöme – a központiak, vagyis a 16–19. század időszakát tárgyalók – három részre tagolódnak. Az (A) jelű részek alapos áttekintést adnak a korszakról, beleértve a művelődéstörténeti, eszmetörténeti és tudománytörténeti háttérrel, a nyelvészeti vonatkozású kérdéseket. Ezek a részek elsősorban esszéjellegűek: a folyamatos olvashatóság érdekében hivatkozások, alaposabban kifejtett részletkérdések, jegyzetek itt nem találhatóak. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy eredeti kutatásaink eredményei és saját reflexióink itt sose volnának föllelhetők. A (B) jelű részekben „mélyfúrásokat” végzünk, ezekben egyes grammatikai témájú műveket alaposabban górcső alá vesszünk, részproblémákra összpontosítunk és részletekbe menően bemutatunk néhány általunk kiválasztott jelenséget, elemzést. Az olvasó észre fogja venni, hogy az e célra kiválasztott témák tükröznek némi egyoldalúságot; érdeklődésünk középpontjához közelebb állnak a grammatikai és grammatikaelméleti kérdések, ezt készséggel vállaljuk. Mind az (A), mind a (B) jelű részekben – részben lábjegyzetek helyett – külön szövegdobozokba emelünk ki olyan részleteket, amelyeket érdekesnek és fontosnak tartunk, a főszövegbe azonban a folyamatosság kedvéért nem inkorporáltunk. A (C) jelű részekben az adott korszakra vonatkozó korábbi kutatásokat és a szakirodalmat mutatjuk be nem pusztán felsorolás formájában, hanem kritikai megjegyzésekkel, összefüggéseiket és a kutatástörténetben elfoglalt helyüket is fölillantva. Ezek a (C) jelű szakaszok is a hagyományosabb formájú tudományos munkák jegyzetállományának felelnek meg, tekinthető voltaképpen az egyes fejezetekhez fűzött végjegyzet-állományként is. A fejezetek egy részében csak (A) és (C) szakasz van, (B) nincs. Szándékunk szerint az (A) szakaszok egybefüggően is olvashatók, a (B) és (C) szakaszoktól függetlenül.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom a PPKE BTK vezetésének, Dr. Botos Máté és Dr. Szilágyi Csaba dékánoknak, amiért pályázati támogatással segítettek és ösztönözték a munkát, illetve annak megjelenését. A jelen monográfia bizonyos részeinek korábbi változata a Bolyai Ösztöndíj támogatásával készült, amelyért köszönettel tartozom a Magyar Tudományos Akadémiának. Köszönettel tartozom még azoknak, akikkel a munka készítése során egyes részletkérdésekről, a mű egyes fejezeteinek korábbi változatáról hasznos szakmai beszélgetéseket tudtam folytatni, elsősorban C. Vladár Zsuzsának, aki az egész műről is lektori véleményt adott, továbbá Jeremiás Évának, Szende Tamásnak, Éder Zoltánnak és Dömötör Adrienne-nek. A fennmaradó hibákért természetesen minden felelősség az enyém.

1. (A)

Az ókori grammatikai gondolkodás kialakulása, kifejlődése és továbbélése a középkorban

A korai civilizációk közül jelenlegi tudásunk szerint összesen kettőben alakult ki a nyelvről való rendszerezett formájú gondolkodásnak bármifajta formája, amit nyelvtudománynak lehet nevezni. Az indiai grammatikai hagyomány ennek a dolgozatnak nem tárgya; az európai nyelvtudomány gyökerei az ókori Görögországba nyúlnak vissza, ezért ezt szükséges itt alaposabban megvizsgálnunk. Fontos mindazonáltal megjegyezni, hogy minden ősi kultúrában reflektáltak nyelvi kérdésekre. A megszólalás, a beszéd aktusa egyiptomi forrásokban is megjelenik a teremtés fontos mozzanataként. Az Ószövetség, különösen a Teremtés könyvében, többhelyütt reflektál nyelvi adottságokra: Ádám nevet ad a teremtményeknek (Ter 2, 19–20) és ily módon „veszi át” az Isten által ráruházott hatalmat fölöttük; Bábel tornyának történetében (Ter 11, 1–9) az emberiség soknyelvűsége büntetésként, egy ideális állapot elvesztéseként nyer értelmezést; és számos helyen találkozunk népetimológiákkal, akár személyek, akár földrajzi helyek nevének magyarázatával. Ez utóbbira példa az, amikor Jákob megkapja Istentől az Izrael nevet, „mert erősnek bizonyult Istennel szemben” (Ter 32, 29); az új név adása mind az Ó-, mind az Újszövetségben az Istentől való különleges kiválasztottságot jelző mozzanat, a név megváltoztatása a személy Istennel való viszonyának gyökeres megváltozását kíséri.

A zsidók története, mint ahogy Egyiptom korai története is, azt mutatja, hogy a viszonylag fejlett írásbeliségből, és az írásnak a társadalomban betöltött nagyon fontos szerepéből egyáltalán nem következik szükségszerűen a nyelv *tudományának* kialakulása. Ez utóbbi, ahogy föntebb írtuk, csak Indiában és Görögországban következett be. De mi volt az, ami a görögöket érdekelte a nyelvvel kapcsolatban? Számos adottság felé egyáltalán nem fordultak intellektuális érdeklődéssel: ilyen volt például a nyelv nagyfokú nyelvjárási tagolttsága annak ellenére, hogy több nyelvjárás stilizált formában irodalmi rangra is emelkedett, sőt, műfajok meghatározó vonásává vált. De ilyen volt az idegen nyelvekkel való érintkezés is, amelyre pedig a görögöknek – széles földrajzi területen kereskedő és gyarmatosító nép lévén – tömérdek alkalma akadt. Sem saját nyelvük változottsága, sem más nyelvekkel való, önkéntelenül adódó összehasonlítása nem indította az ókori görögöket semmifajta reflektált nyelvészeti-grammatikai diskurzus kialakítására.

A görögök két teljesen eltérő irányból kezdtek a nyelv problematikája felé közelíteni. Az egyik a nyelv és a valóság viszonya volt. Miért jelenthetett ez számukra érdekes kérdést? Egyes föltevések szerint azért, mert a görököknél szokás volt a „beszélő nevek” használata, amint azt irodalmi művek is mutatják (pl. *Oidipous* 'dagadt lábú' stb.). Ez viszont jellemző volt a zsidókra is, ott mégsem

alakult ki ez a fajta érdeklődés. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy a valóság szerkezete és eredete önmagában is kérdés volt a görögök számára olyan módon, ahogyan a közel-keleti kultúrák számára nem. A görög világban a klasszikus korra kialakult a tudásnak egy olyan fogalma, ami gyökeresen különbözött a többi korabeli civilizáció tudás-fogalmától, és a görögök számára a nyelv és a valóság kapcsolatának pontosan ez adta meg a fontosságát: a tudás helyessége volt a tét, mert a tudást elsősorban nyelvi eszközökkel ragadja meg és adja tovább az ember, ha tehát a nyelv pontatlanul közvetíti a valóságot, tudásunk nem áll biztos lábakon. Ez volt a filozófiai kiindulópont a nyelv kérdéseinek vizsgálatában.

A másik kiindulópont gyakorlatibb természetű volt. Az ókori görög világ egyes részein – elsősorban Athénban, de másutt is – egyre nagyobb jelentősége volt a meggyőző beszéd képességének. Ez nemcsak az egész görög kultúra alapvetően szóbeli jellegéből adódott, hanem abból is, hogy – amint az köztudomású – a demokratikus berendezkedésnek olyan formái alakultak ki, amelyekben a polgárral rendelkezők saját magukat képviselték a nyilvános fórumokon, a bíróságokon, a népgyűlésben, és miután a döntéshozók (bírók, államférfiak, testületek tagjai) szakmai képzésben nem részesültek (ilyen ugyanis akkor még nem volt), formális előírások pedig csak részben kötötték őket, jóformán minden azon múltott, hogy mennyire meggyőző módon tudta előadni vagy megvédeni a maga esetét az, aki valamit el akart érni. Ugyanakkor teljesen nyilvánvaló volt, hogy egyén és egyén között nagy különbségek voltak az effajta képességeket illetően, és némelyek előnyben, mások hátrányban voltak abban, hogy mennyire voltak alkalmasak kisebb vagy nagyobb nyilvánosság előtt, esetenként nagy téttel bíró helyzetekben összeszedetten, koherensen, érthetően és tetszetősen megnyilatkozni. Így aztán lassan kialakult az igény eme terület, talán leginkább a ma közszereplésnek nevezetthez hasonló tevékenységkör „szakembereire”. Voltak, akik megrendelésre beszédeket írtak másoknak, ezeket *logographosok*nak, ’beszédíró’-knak nevezték. Mások kézikönyveket (*tekhmék*et) írtak, amelyekből a retorika alapjait lehetett elsajátítani. Végül megjelentek a szofisták, akik hivatásos vándortanítókként szónoklattan és érveléstechnikát tanítottak. Céljuk a rábeszélőkészség kialakítása volt, ami a politikai érvényesüléshez teljességgel elengedhetetlen volt. Sajnálatos, hogy a szofistákra vonatkozó forrásaink igen szűkösek, és közülük is a terjedelmileg legnagyobbat Platón dialógusai adják, aki köztudottan elfogult volt a szofisták rovására, így tárgyilagos képet tőle régóta nem remél a filozófiatörténet.

Ebből a gyakorlatiasabb érdeklődésből nőtt ki az évszázadok folyamán a szónoklattan, a *rhétorika* tudománya. Ez önmagában több monográfia tárgya lehetne, és volt is; itt nem fogjuk nyomon követni a történetét. Néhány alapvető kérdés fölvilágítása után el fogjuk hagyni ott, ahol fejlődése elkanyarodik a szorosabb értelemben vett nyelvtudomány, a grammatika történetétől. Ez azért is indokolt, mert már az ókor folyamán bekövetkezett a két terület szétválása, a grammatikát és a szónoklattan az iskolákban is az előrehaladás különböző stádiumaiban tanították, és az ókor második feléből fennmaradt kézikönyvek, tankönyvek is igen kevés átfedést mutatnak.

A kétféle megközelítés közül tehát térjünk most vissza az elsőhöz, a filozófiai indíttatásúhoz. Ennek, mint mondtuk, alapvető kérdése a nyelv és a valóság viszonya volt. Ez persze az ókori szóhasználatban nem így fogalmazódott meg, hanem egyszerűbben, a szavak és a dolgok (létezők) viszonyának kérdéseként. Ez a témája a történelem első olyan szövegének, amelynek tárgya kifejezetten a nyelv: ez Platón *Kratylos* című dialógusa, amelyben a Szókratésznek szegezett kiinduló kérdés így fogalmazható meg: a szavak vajon természetből fogva (*physei*) jelentik-e azt, amit jelentenek, vagy közmegegyezés folytán (*thesei* vagy *nomó*)? Az első esetben a szó hangalakja és jelentése, az általa hivatkozott valóságélem között valamilyen szerves, lényegi, motivált kapcsolat áll fenn, a második esetben azonban nem, ekkor a hangalak és a jelentés közötti viszonyt egyszerűen az garantálja, hogy az egész beszélőközösség ugyanazt a viszonyt ismeri el az egyes szavak esetében.

Szókratész mindjárt a dialógus elején három érvet hoz fel a természetes viszony mellett. Először is: ha egy kijelentés lehet igaz (vagy hamis), akkor a részei, tehát a szavak is lehetnek igazak (vagy hamisak), hiszen máskülönben a kijelentés honnan nyerné igaz mivoltát? Nem megyünk itt bele eme érvelésmód, tehát a rész és az egész tulajdonságainak „egymásra vetítése” általánosabb kérdéseibe, legyen elegendő itt annyit megjegyezni, hogy Platónnál ez igen általános érvelési séma (ld. pl. az *Államot*, amely teljes egészében az állam felépítése és a személy, pontosabban a lélek felépítése közti párhuzamra épül). Ugyanakkor ezt az érvelést a nyelvi szerveződés kérdésében egy későbbi dialógusában már meghaladja, a *Szofistá*ban ugyanis már azt állítja, hogy nem a szavak lehetnek igazak vagy hamisak, csak azok összekapcsolásai (közelebbről egy alany és egy állítmány összekapcsolása).

A második érv lényege az, hogy a közmegegyezései viszony szó és jelentés között káoszhoz vezetne, hiszen független megalapozása nem volna, és az emberek ennek híján kényük-kedvük szerint beszélhetnének. A harmadik érv szerint minden cselekvésnek van természetes eszköze, amely természeténél fogva alkalmas az adott cselekvés végzésére. Ha tehát a szavak is eszközök („a közlés eszközei és a lényeg elrendezői, mint a vetélő a szálak elrendezője”), csak azért lehetnek azok, mert valamifajta természetes viszonyban állnak a valósággal. A dialógus közbenső konklúziója az tehát, hogy a szavak természetüknél fogva jelentik, amit jelentenek, mert eredetileg a „névalkotó” (*onomatopios*) alkotta őket az ideákra való tekintettel.

Fölmerül azonban a kérdés, hogy ha ez így van, akkor miben is áll egy „név természetes valóság”? Itt következnek a Szókratész szájába adott nevezetes platóni etimológiák. Ezek részben egyszerű szavak összecsengésén alapulnak (pl. a *theos* 'isten' szó a *thein* 'futni' szóból ered, mert a „régiek” az égitesteket tisztelték istenekként), egy részük azonban kifejezések szavakká történő összevonását és ezzel együtt hangalakjuk megváltozását feltételezi. Ez utóbbi típusba tartozik minden idők egyik leghíresebb szómagyarázata, az *anthrópos* 'ember'-é (*anathrón ha opópe* 'aki megvizsgálja, amit látott'). A szavak jelentős része

Platón szerint így alakult ki, „alapszavak” összevonásából. Ez azonban nem megoldja, csak egy szinttel odébb tolja a kérdést, hiszen mi garantálja az alapszavak „helyességét”, természetes valóságát? Platón válasza erre az, hogy az őket alkotó hangok/betűk, vagyis a nyelvi elemzés legkisebb egységei. Az egyes hangokhoz ugyanis jelentések rendelhetők, és ezek adódnak össze az alapszavakban. Ez az elmélet tehát mai fogalmaink szerint erősen kompozicionális: a mondatok igazságát az őket alkotó szavak igazsága, azokét az őket alkotó alapszavaké, amazokét pedig az őket alkotó hangok igazsága garantálja. A nevek ábrázolások, mint a képek, és lehetnek többé vagy kevésbé pontosak, de részleteikben (=betűikben/hangjaikban) is meg kell, hogy feleljenek az általuk jelölt valóságalelem részleteinek.

A sok ellenpélda láttára persze Szókratész el kell, hogy ismerje: a szavak messze nem tökéletesen tükrözik a főntebb kifejtett ideális, természetes viszonyt (pl. a *sklérótés* 'érdesség' szóban szerepel az *l* hang, amelynek egyébként „jelentése” valamifajta síkossággal, siklással kapcsolatos – példái erre a *leia* 'sima', *liparon* 'olajos', *olisthanein* 'siklik'). Ennek egyik oka az hogy bár a szavak eredetileg a főntebb röviden vázolt természetes jelentésviszony hordozására, hangszimbolikus alakban jöttek létre, az idők folyamán ez a viszony elhomályosult, az emberek a szavak alakját eltorzították, azokba oda nem illő hangokat toldottak be, és így tovább. Végső soron tehát a szavak és a dolgok közötti viszony ily módon magában hordozza mind a *physei*, mind a *thesei/nomó* elvét: az előbbit eredeti létrejöttében, az utóbbit történeti alakulásában. A dialógus végső konklúziója az, hogy a szavak a valósághoz nem vezetnek el, mert már csak nyomokban őrzik eredeti, szerves kapcsolatukat vele.

A nyelvtudomány későbbi történetében számos alkalommal felbukkannak olyan mozzanatok, amelyek archetipikus formáját a *Kratylos*-ra vezethetjük vissza. Ilyen a hangutánzó ősgyökök elmélete, amely a 19. század közepéig még a nyelvészet főirányához tartozott Európa jelentős részén. De ilyen a szavak „összevonásos” eredeztetése, frázisokra, szintaktikai szerkezetekre való visszavezetése is, amely a középkorban, utána a 17. században élte reneszánszát, modern formában pedig a grammatikalizáció szigorúbban körülhatárolt és mind módszertanilag, mind elméletileg megalapozott fogalmában nyert polgárjogot.

A nyelvtudomány történetében, mint ahogy a gondolkodástörténetben is, a következő jelentős alak Arisztotelész. A nyelvet önmagában és önmagáért ő sem vizsgálta; nála három összefüggésben, pontosabban három funkcióban kerülnek elő a nyelv kérdései. A nyelv egyfelől a tudás artikulálásának, megragadásának és átadásának eszköze, ezért foglalkozik vele logikai munkáiban (elsősorban a *Peri herméneias*-ban). Másfelől a nyelv a meggyőzés eszköze is, ezért vizsgálja retorikai szempontból is. Harmadsorban a nyelvnek van esztétikai funkciója, ezért bizonyos kérdéseit tárgyalja a *Poiétiká*-ban.

A *Peri herméneias*-ban elhelyezi a nyelvet egy tágabb összefüggésben a valósághoz és a lélekhez/elméhez való viszonyában. Kiindulópontja az egyedi létezők, amelyek a lélekben benyomásokat hoznak létre (ez az észlelés),

amelyeknek az ember hangot tud adni (ezek a hangzó szavak), és amelyeket az ember le is tud írni (ezek a leírt szavak). Fontos, hogy az első kettő minden ember számára ugyanaz, tehát egyetemes, az utóbbi kettő, a szigorúbban nyelvi alakulat azonban nem, ezek önkényesek és változandók.

Fontos kérdés, hogy a nyelvi alakulatok hogyan vesznek részt a tudás artikulálásában és formálásában. Arisztotelész – Platón nyomán – az állításokat (*logos*) két fő részre bontja, mai fogalmainkkal élve egy alanyi (*onoma*) és egy állítmányi (*rhéma*) részre. Igaz vagy hamis csak a *logos* tud lenni, annak kisebb részei, összetevői nem. Az állítások (mondatok) ilyen módon történő elemzése azért nagyon fontos, mert (a dolgokat természetesen itt nagy mértékben leegyszerűsítve) a következmény-viszony alátámasztása, a helyes következtetés szabályszerűségei, amelyek a logika legalapvetőbb kérdései, Arisztotelész logikájában éppen azon fordulnak meg, hogy a premisszában és a feltételezett konklúzióban milyen típusú alanyok és milyen típusú állítmányok vesznek részt, illetve kombinálódnak egymással. A nyelvtudomány történése számára különösen érdekes, hogy ez a mondatelemzési módszer, ti. az alanyi és állítmányi összetevőre való elemzés (amelyek alkalmasint külön-külön is állhatnak egymánál több szóból, azaz lehetnek szintagmák) a grammatikai gyakorlatba egészen az újkorig nem mentek át – egy rövid késő-középkori kitérőtől eltekintve. A mondatelemzés egészen a 18. századig szóalapú maradt, és nem vett tudomást a logikában bevált szintagmatikus elemzésről.

A *Poiétikában* nyelvészeti szempontból a legfontosabb rész a beszéd részeinek (*meré és lexéós*) felsorolása (1456b–1457a). Sajnos ez a szöveghely romlott, egyes részletei nem rekonstruálhatók biztonsággal. A lényeg azonban összefoglalható az alábbiakban. Arisztotelész a legkisebbtől halad a nagyobbak felé: kezdi a *stokheionnal*, az artikulált, tovább nem osztható hanggal (illetve az azt jelölő betűvel), amelyről egyfajta artikulációs felosztást is ad. Ezután következik a szótag (*syllabé*), majd két olyan kategória, amely a nyelvtani funkciókat hordozó szavakat fedi le (a *syndesmos* és az *arthron*, ezek alá a kötőszók, névmások, előjárósók és névelők tartoztak, de hogy pontosan milyen felosztásban, az biztonsággal nem állapítható meg a szövegből). Ezek idáig a beszéd jelentéssel nem bíró részei. A négy jelentéssel bíró beszédrész az alanyesetű főnév (*onoma*), az ige (*rhéma*), a főnév és az ige alakváltozatai (*ptósis*); végül pedig a mondat (*logos*) – ez utóbbi az egyetlen, amely nemcsak jelentéssel bír, de részei is jelentéssel bírnak. Szokás a *Poiétika* eme szöveghelyére úgy tekinteni, mint a grammatikában később kodifikálódott szófajrendszer embrionális formájára, de Arisztotelész bizonyára nem valamifajta nyelvtani rendszerezést kívánt adni, hiszen az egész mű témájához ez nem is illene, és filológiai érvek sem támasztanak alá egy ilyen értelmezést. Mindez persze nem jelenti azt, hogy ne tekinthetnénk ezt a szöveghelyet fontos összekötő kapocsnak a Platón (vagy esetleg a szofisták) korai felosztásaitól a sztoikusok nyelvtani rendszeréig vezető út fontos állomásának.

A sztoikusokra vonatkozóan sajnos elsődleges forrásaink nincsenek, teljes egészében a századokkal később élt Diogenész Laertios és Sextus Empiricus

műveire kell, hogy hagyatkozzon mind a filozófiatörténet, mind a grammatikai gondolkodás története. Az ugyanakkor biztosan látszik, hogy a nyelvtani elemzés fejlődésében oroszlátrészük volt, annak ellenére, hogy a nyelv kérdéseit ők sem önmagukért és önmagukban vizsgálták. A nyelv elemzése a dialektika része volt, és a jelentő (*sémainon*) és jelentett (*sémainomenon*) szembeállításán alapult. A logika szempontjából természetesen a *sémainomenon* oldala volt a lényeges, hiszen a gondolati tartalmak ide tartoztak, a jelentő–jelentett viszony tehát elsősorban a mondat szintjén lehetett fontos a sztoikusok számára. A *sémainon* a nyelvi formákat tartalmazta, és Diogenés Laertios leírása szerint három szintet különítettek el benne. A *phóné* szintje bármilyen hangokat, artikulálatlan zajokat is magában foglalt. A *lexis* ennél szűkebb kör volt, ide csak az artikulált hangképződmények tartoztak, amelyek azonban nem feltétlenül voltak valós nyelvi alakulatok (a Diogenés Laertiosnál található példa *blityri*, ami fonotaktikailag jólformált volna, csak éppen nincs ilyen görög szó). Ennél is szűkebb kör a *logos*, amely már csak a valódi nyelvi alakulatokat foglalja magába, amelyek jelentéssel is bírnak. A *logos* öt különböző típusba tartozhat, ezek a tulajdonnév (*onoma*), a köznév (*proségoria*), az ige (*rhéma*), az előljárószók és kötőszók (*syndesmos*), végül a névelők és névmások (*arthron*). Később ebbe a – most már valóban szófajrendszernek látszó – listába bekerült a *mesotés* kategóriája, amelynek azonban pontos mibenléte a mai napig vitatott.

A források alapján biztosnak tűnik, hogy a sztoikusok részletesen kidolgoztak egyfelől egy filozófiailag megalapozott jeleméletet, másfelől egy elemzési keretet, amelyben a szavak nyelvtani tulajdonságait le lehetett írni. Biztosan lehet tudni azt is, hogy a nyelvtani terminológia (a névszói esetek nevei, az ige morfológiai kategóriáinak nevei – ezeket ők valószínűleg jelentéskategóriákként elemezték) tőlük származnak. Sajnálatos, hogy ennek sem a pontos részletei nem maradtak fenn, sem azt nem látjuk, ezek a részletek vajon hogyan álltak össze rendszerré. Az azonban így is egészen biztos, hogy a grammatikai gondolkodás és gyakorlat a sztoikusokkal nagyot lépett előre, és szerepük az utókor szempontjából meghatározó.

Az ókori görög világ grammatikai gondolkodásában az utolsó szakasz egy egészen más irányú érdeklődés kibontakozását mutatja. Ez a történet az alexandriai könyvtárak, a Museion és a Serapeion alapításával kezdődik, a Kr. e. 3 század elején. A könyvtárakat a ptolemaida uralkodó azért alapította, hogy Homérosz eposzainak hiteles szövegváltozatát megállapítsák a hellénisztikus világban keringő számos kézirat összevetésével. A könyvtárak valódi tudományos műhelyekké váltak, ahol a filológia tudományának alapjait rakták le, tevékenységük pedig hamar meghaladta az eredetileg kitűzött kereteket: a Kr. e. második században már a lírikusok és Platón szövegeit is kiadták, a tudós könyvtárosok mellett tanulni vágyó ifjak dolgozhattak. Főbb tudósaikra szokás volt *grammatikos*-ként hivatkozni, ez azonban nem nyelvtudóst, grammatikust jelentett, hanem a szövegek, irodalmi művek szakértőjét, akit mai fogalmainkkal inkább neveznénk filológusnak, esetleg irodalomtudósnek.

Az alexandriai filológusok részletes bemutatása nem ide tartozik, és sajnos rájuk is igaz az, ami a sztoikusokra: tudunk számos munkájukról, fennmaradni azonban jóformán semmi nem maradt fenn ezekből. A legnevezetesebb munka azonban, amely az alexandriai filológusokhoz köthető, egy görög grammatika, a Dionysios Thrax neve alatt fennmaradt *Tekhné grammatiké*. Ezt a könyvet sok évszázadon keresztül az első grammatikaként, szerzőjét a grammatika atyjaként tisztelték. A 20. század végére egyértelműen bebizonyosodott, hogy a *Tekhné* nagy része nem lehet Thrax műve, sőt, nem is származhat a Kr. e. 2–1. századból, hanem az ókor vége felé írták. Ami eredeti, és így hitelesen tükrözi az alexandriai gyakorlatot, az a bevezetés és a prozódiai, azaz a hangokról/betűkről szóló rész.

A bevezetés azért fontos itt számunkra, mert a grammatika definícióját és részeit adja meg. A definíció a következőképpen hangzik: „A grammatika annak a gyakorlati tudománya, ahogyan a költők és prózáírók általában írnak”. A grammatika tehát gyakorlati tudomány (*empeiria*), nem általános elveken alapszik, nincs kapcsolódása a filozófiához, és nem is bárkinek a nyelvhasználatát vizsgálja, hanem csak a „kodifikált” szerzőkét, a számontartott költőkét és írókét. A nyelv az alexandriai filológusok számára tehát már nem a tudás, az igazság elérésének és kifejtésének eszközeként érdekes, hanem mint a szövegek, az irodalom közege. Gyökeres változás ez a Platónig visszavezethető, a sztoikusokra is jellemző megközelítéshez képest, bár a nyelv itt is eszközszerepű, a jelentősége egészen más.

A grammatika részeit Thrax a következő módon sorolja fel:

1. a prozódiaileg helyes felolvasás
2. a figurák, alakzatok magyarázata
3. ritka szavak és egyéb lexikális ismeretek magyarázata
4. a valódi jelentések magyarázata (*etymologia*)
5. az analógia magyarázata
6. a versek esztétikai értékelése

Nem mindegyik pontnál világos, hogy mit is kellene érteni alatta. A prozódiaileg helyes felolvasást hosszú ideig tanították az iskolákban, amire azért is szükség volt, mert központosítást alig-alig használtak a korabeli görög írásban, kéziratokban, sőt, sok esetben még a szavakat sem választották el egymástól. A figurák, alakzatok magyarázata magától értetődő szükségszerűség nemcsak költői szövegek esetében, és már Arisztotelész *Poiétikájának* és *Rhétorikájának* is témája volt. A ritka, elavult szavak magyarázata és az egyéb lexikális ismeretekkel (reálist ismeretekkel) való kiegészítése a szövegeknek nyilván szintén elengedhetetlen volt, hiszen pl. a homéroszi szövegek keletkezését több mint fél évezred választotta el már az alexandriai filológusok korától is. Hogy „valódi jelentések” (*etymologia*) alatt mit érthettek ebben az időben, azt biztosan nem tudhatjuk. Mindazonáltal sejthetjük abból, amit Platónnál olvasunk, illetve amit az alexandriaiak kora után Terentius Varrónál látunk (erről később). Az „analógia magyarázata” még talányosabb. Talán ragozási paradigmákat, morfológiai szabályszerűségeket érthettek alatta?

Tanulságos, hogy az utolsó pont a versek esztétikai értékelése. Elég világosnak látszik, hogy ez volt az egész grammatikai tevékenység megkoronázása, az egész felsorolás e felé tart, és minden megelőző pont ezt a célt szolgálja. Ebben foglalható össze mindaz a tevékenység, amit az alexandriai filológusok végeztek, és jól látható, hogy a grammatika ebben az összefüggésben valóban nem a nyelv tudománya, hanem sokkal inkább az irodalmi szövegeké, és sokkal közelebb áll a ma filológiának nevezett tudományterülethez. Sextus Empiricus tudósít bizonyos vitákról, amelyek a grammatika fogalma, részei és pontos kiterjedése körül esetleg zajlottak ebben az időben (pl. a pergamoni könyvtár első vezetője, Mallosi Kratés és az alexandriaiak között), de nagyon nehéz bármi biztosat mondani eme viták tartalmáról, ezért ebbe itt nem is fogunk belemenni. Sajnálatos, hogy a korszak görög grammatikájáról nincs több forrásunk; papirusztöredékeken kívül egyetlen szerzőtől maradtak még fenn grammatikai művek, ez Apollonios Dyskolos. Az ő szintaxisa nagyrészt megmaradt, ezen kívül három rövidebb könyve a névmásról, a kötőszóról és a határozószóról. Ezek közül az első azért is nagyon fontos mert az első részletes tárgyalása a görög szintaxisnak; sőt, ha elfogadjuk, hogy a Dionysios Thrax neve alatt fennmaradt grammatika szófajtatani része az ókor végéről származik, akkor Apollonios munkái az első fennmaradt görög nyelvtani írások. Szintaxisáról Priscianuséval együtt lentebb fogunk szólni.

A hellénisztikus időkben természetszerűleg, mint a kultúra egyéb területein, a grammatikában is megindult a görög hatások kibontakozása Rómában. A kezdeti időkről itt sem tudunk jóformán semmit néhány néven kívül. Quintilianusnál azt olvashatjuk, hogy Mallosi Kratés honosította meg a grammatika tudományát, mikor egy diplomáciai küldetés alkalmával egy baleset miatt Rómában ragadt. Szintén Quintilianustól tudjuk Remmius Palaemon és Pansa nevét, akiket a Kr. e. 1. század nagy grammatikusaiként emleget – ezek szerint ők volnának az első név szerint ismert római grammatikusok, nagy kár, hogy írásban semmi nem maradt fenn tőlük.

Az első latin nyelven keletkezett munka, amely a nyelv kérdéseivel foglalkozik, és jelentős részben fennmaradt, Terentius Varro *De lingua latinája*. Varro a Kr. e. 1. század első felében és közepén alkotott, szemmel láthatóan ropant széles olvasottságú ember volt, aki rengeteget is írt. A latin nyelvről írott munkája eredetileg 25 könyvre rúgott, ebből mindössze hat maradt meg (5–10), az is sokhelyütt erősen romlott szövegben. A hat könyv első fele a latin szavak eredetét tárgyalja, a második fele az analógia és az anomália viszonyát, morfológiai kérdéseket. Varro mondandójának tágabb összefüggését egy olyan elméleti alapotottság, filozófiai megközelítés jelenti, amely kutatók szerint visszavezethető a püthagoreus iskoláig, és mindenképpen figyelemre méltó, hogy tartalmi szempontból Varro *De lingua latinája* nem hasonlítható semmi máshoz, amit az ókorból ismerünk. Etimológiájában filozófiai alapkategóriákból indul ki és az anyagot ezek mentén rendezi el. A nyelvtani osztályok tárgyalásánál ugyanígy jár el: a szavakat először is ragozhatókra és nem ragozhatókra osztja, majd a ragozhatókat névszói

és igei típusra, majd mindkettőn belül megállapít egy „elsőbbségi” viszonyt: a névszói típuson belül a fő altípus a főnév, a melléktípus a melléknév, az igei típuson belül a fő altípus az ige, a melléktípus a határozószó. Itt nem származtatási, hanem ontológiai elsőbbségről avagy függőségről van szó: a főnév, amely létezőt jelöl, megelőzi a melléknévet, amely létezők tulajdonságát jelöli, így ontológiai önállósága nincs. Ugyanez a viszony az igék és a határozószók között: a cselekvések módjai, körülményei a cselekvéstől függetlenül nem léteznek, ezért az utóbbiakat jelölő határozószók ontológiailag az igék után következnek.

Nevezetessé vált még – bár lényegében csak az újkorban – Varro megkülönböztetése a morfológiai műveletek két típusa között, amelyeket ő *declinatio naturalis*, illetve *declinatio voluntaria* névvel illetett. Az alapvető meglátás az, hogy a szóalkotás (névadás) bizonyos fajtáiban az embernek szabadságában áll többféleképpen eljárni, bizonyos alakszármaztatási viszonyokban ez azonban már nem így van. Varro példája szerint többféleképpen lehet személynevet képezni (városnévből, másik személy nevéből stb.), egy adott képzésű alaknál azonban már semmiféle szabadságunk nincs abban, hogy hogyan tesszük pl. tárgyesetbe, és így tovább. A közkeletű modern értelmezések szerint Varro lényegében fölfedezte a ragozás (inflexiós morfológia) és a szóképzés (derivációs morfológia) közötti különbséget, amennyiben a *declinatio naturalis* pontosan megfelel az előbbinek, a *declinatio voluntaria* pedig, ha nem is pontosan, de legalább részben megfelel az utóbbinak. Ennek a jelentősége azért óriási, mert forrásaink szerint az egész ókorban senkinek nem jutott eszébe ezt a ma magától értetődőnek tekintett megkülönböztetést megtenni, tulajdonképpen a középkor végéig várni kellett rá. Érdekes ugyanakkor, hogy az ókorban Varro után alkotó grammatikusok a jelek szerint ismerték a *De lingua latiná*t, de igen szelektíven forgatták, és lényeges meglátásaiból, újszerű szemléletéből majdhogynem semmit nem vettek át.

A római nyelvtudomány gerincét nem a Varro által művelt filozófiai-elméleti irányultság határozta meg, és nem ilyen művek alkotják, hanem a szűk értelemben vett grammatikák, amelyekre általában *ars*okként hivatkoztak az ókorban és a középkorban. Ezek közül mintegy húsz maradt fenn középkori kéziratokban; maguk a grammatikák a 3.–6. században keletkeztek. Két fő csoportba oszthatók. Mindkét típus a szófajok tárgyalását helyezi középpontba. Az első típus, amelyet a 19. század vége óta *Schulgrammatik*-nak vagy *ars*-típusú grammatikának is hívunk, a szófajok definícióit és nyelvtani tulajdonságait szisztematikusan, részletesen, értekező formában tárgyalja, azonban viszonylag kevés példát ad, éppen csak annyit, amennyi elegendő volt az anyanyelvi beszélők számára ahhoz, hogy ráismerjenek a latin nyelv nyelvtani kategóriáira. Az ilyen nyelvtanok célja voltaképpen egy fogalmi keret felállítása és részletes bemutatása volt, amely lehetővé tette azt, hogy nyelvi jelenségekről egyáltalán beszéljenek. A második típust *regula*-típusként szokás manapság emlegetni (bár a kéziratokban gyakran ezeknek is *ars* a címe). Ezek jellemzően kevés magyarázatot fűztek a nyelvtani kategóriákhoz, viszont rengeteg példát adtak, sokféle csoportosításban.

Az ókor végével kezdődően egészen a reneszánsz utáni időkig a legnagyobb tekintélynek örvendő *ars*-típusú nyelvtanok Aelius Donatus munkái voltak, a rövidebb (*Ars minor*) és a hosszabb (*Ars maior*) nyelvtan. Donatus a Kr. u. 4. század közepén élt, Szent Jeromos tanára volt, kiváló könyvei mellett ennek is köszönhetette töretlen népszerűségét a középkor folyamán. Az ókor végére önálló grammatikai műfajjá nőttek ki magukat a műveihez írt kommentárok, melyekből több is fennmaradt.

Érdeemes itt részletesebben megnézni az *Ars maior* mint reprezentatív munka felépítését. Három könyvből áll, az első (igen rövid) könyv tárgya a prozódia, vagyis a hangzó szint felépítése. Sorjában hosszabb-rövidebb bekezdéseket szentel az alábbiaknak: *vox* (a hang általában), *littera* (betű és beszédhang), *syllaba* (szótag), *pedes* (verslábak), *toni* (hangsúly és intonáció – itt nagy lehet a kései olvasó bizonytalansága, a szoros értelemben vett prozódiai, szupraszegmentális jelenségek érthető és következetes leírásában a rómaiak igen kevésé jeleskedtek), *positurae* (mondattagoló szünetek, tartalmilag nagyjából annak felel meg, ami egy modern nyelvtanban a központosítás alá esne). Az első könyvet a szófajok felsorolásával zárja (*partes orationis*). Itt már előttünk áll a „kanonizált” nyolcas lista, amely teljesen stabilan megmaradt az első fennmaradt római grammatikáktól a középkor végéig, sőt, tovább is. Donatus elmondja, hogy a görögöknél is nyolc szófaj van, de mivel a latinban nincs névelő, ezért annak helyére az indulatszó került a felsorolásban.

A teljes lista a következőképpen fest: *nomen* (főnév + melléknév), *pronomem* (névmás), *verbum* (ige), *adverbium* (határozószó), *participium* (melléknévi igenév), *coniunctio* (kötőszó), *praepositio* (előjárószó), *interiectio* (indulatszó). A sorrend nem véletlen: a főnév és az ige már Platón óta főkategóriák, ezek kellenek ugyanis a jólformált mondathoz, ti. alanyként és állítmányként – ne feledjük, hogy a szófaj és a mondatrész között az ókorban még nem tettek különbséget sem terminológiaiilag, sem máshogyan. Fontos megjegyezni, hogy a főnév alá értették a melléknévet is, ez utóbbit nem tekintették önálló szófajnak (kivéve a főtebb említett Varrot!). Bár a főnév és az ige az alapkategóriák, a főnevet közvetlenül mégsem az ige követi, hanem a névmás, mert az a főnevet tudja helyettesíteni a mondatban. A harmadik helyen álló igét a határozószó követi, amelyet, mint neve is mutatja, az ígéhez tartozó kategóriának tartottak (*adverbium* ← *ad* '-hez' + *verbum* 'ige'). A következő szófaj a melléknévi igenév, amely egyszerre mutat névszói és igei tulajdonságokat, ezért kerül a főnév+névmás és ige+határozószó csoport utáni helyre. A maradék három helyen a kisebb, zárt funkcionális szófajok osztoznak: a kötőszók és előjárószók, valamint a nyelvtanilag szeretlen indulatszók csoportja.

A szófajok részletes tárgyalása azután a második könyvben következik, ez az egész grammatika súlyponti része, körülbelül annyi a terjedelme, mint a másik két könyvnek együttvéve. Mindegyik szófaj bemutatása a definícióval kezdődik, utána nyelvtani (a valóságban sokszor inkább jelentéstani) tulajdonságaik következnek egyenként górcső alá véve. Az egyes szófajok további felosztásának szempontjai, valamint tulajdonságaik igen heterogén halmazt alkotnak. A főnév

kategóriáján belül például megkülönbözteti a tárgyat jelentőket, a fogalmat jelentőket, a kicsinyítetteket, a görög eredetűeket, a patronimákat (apai névből képzetteket), az igéből képzetteket, a viszonyt jelentőket, és még vagy húsz további típust, köztük a melléknevek számos fajtáját. Az igéknél ezzel szemben összesen négy szemantikai osztályt talál: a mai szóval élve jelöletleneket Donatus „teljes”-nek nevezi (*verba perfecta*, pl. *lego* ‘olvasok’), az *-urio* végű igéket önálló, szándékot kifejező osztályként állítja fel (*verba meditativa*, pl. *lecturio* ‘olvasni vágyom’), és két további osztály alkotnak a gyakorítók és a kezdők (*verba frequentativa*, pl. *lectito* ‘olvasgatok’, illetve *verba inchoativa*, pl. *fervesco* ‘forró leszek’). A jelentéstani és az alaki kritériumok a szófajtani tárgyalásban általában nincsenek egymástól elválasztva: az osztályok némelyike formailag következetes (bizonyos képzőt vagy képzőket tartalmaz), némelyike nem, de jellemzésük elsődlegesen inkább szemantikai alapú szokott lenni.

A harmadik könyv lényegében a költői alakzatok részletes bemutatásával és osztályozásával foglalkozik. Az elején megkülönbözteti a normától való eltérésnek két típusát: az egy szóban fellépő eltérés (pl. hangtévésztés, metatézis) a *barbarismus*, a szavak kapcsolatában (szószerkezetben) fellépő eltérés, inkongruencia (pl. egyeztetési anomália) a *soloecismus*. A könyv azonban túlnyomórészt nem a nyelvi hibának tekintett normaszegésekre ad példákat, hanem azokra a jelenségekre (akár archaizmusokra, akár költői leleményből fakadó szokatlan kifejezésekre), amelyek költői szövegekben fordulnak elő. Igen részletes osztályozást állít fel: az ókori tudományosság (és ezen belül is különösen a grammatikusok) taxonomizáló hajlama bőségesen megnyilvánul a *metaplasmusok*, *schemák* és *tropusok* alig áttekinthető sokaságában.

Donatus hatása az utókorra semelyik másik grammatikuséhoz nem mérhető. Az iskolákban használt nyelvtanok a 18. századig mindenképpen, de bizonyos területeken a mai napig magukon viselik a nyomát a Donatus-féle osztályozásnak és terminológiának. Részletesebben erre rá fogunk világítani a későbbi fejezetekben, ahol a korai magyar grammatikusok műveit vizsgáljuk közelebbről. Most azonban rátérünk az ókor utolsó jelentős grammatikusára, Priscianusra.

Priscianus Kr. u. 500 körül működött Bizáncban, azaz kétnyelvű, sőt, alapvetően görög nyelvű környezetben. Három nyelvtani munkája maradt fenn, és mindhárom igen fontos az utókor szempontjából. Az *Institutio de nomine, pronomine et verbo* a főnév, a névmás és az ige morfológiájával foglalkozik, és leginkább a *regula*-típushoz sorolható. Jelentősége elsősorban abban áll, hogy elsőként mutatja be a főnevek és az igék formális alapú osztályozását, azt, amit az utókor *declinatiók* és *coniugatiók* rendszereként (vagyis ragozási típusokként) ismer. Ez a római grammatikai hagyományból addig hiányzott: Donatus pl. a főnevek ragozását nemek szerint mutatja be, így az alakváltozatok csoportjai egyrészt nem teljesek, másrészt pedig sok ismétlést és átfedést tartalmaznak.

A *Partitiones* című könyv érdekessége egyrészt abban áll, hogy bepillantást enged a hétköznapi iskolai nyelvtanoktatás gyakorlatába. Ez a meglepően hosszú munka kizárólag az *Aeneis* tizenkét énekének kezdősorait elemzi metrikailag,

nyelvtanilag és szóképzéletesen. Párbeszédes formában épült föl: a tanár rákérdez minden egyes szó szófájára, nyelvtani tulajdonságaira, felsoroltatja a ragozott alakjait, felsoroltatja a belőle képezhető egyéb szavakat, összetételeket stb.; így tesz ki ez a mindössze tizenkét verssor mai kiadásban több mint ötven oldalat. Ez a könyv a középkor első századaiban lappangott, de miután Kr. u. 800 körül fölfedezték, hamar bevezették az iskolai gyakorlatba, és a mintájára hasonló elemző nyelvtanokat készítettek.

Priscianus legnagyobb műve a monumentális *Institutiones grammaticae*. Kiemelkedik az ókori grammatikák közül nemcsak terjedelmével, de kidolgozottságával és elméleti érzékenységével is, valamint azzal, hogy a latin grammatikák között egyedülként tárgyalja a nyelv szintaxisát. Sok benne az összehasonlítás a latin és a görög között, nagy teret szentel az alapfogalmak kifejtésének (pl. az artikulált hang és a jelentéssel bíró hang közötti különbségnek). Alapvetően *ars*-jellegű nyelvtan, de ötvözi ezt a jelleget a *regula*-típusra jellemző adatgazdagsággal és a morfológiai jelenségek ötletes osztályozásával. Terjedelmes szófajteni tárgyalásaira itt nem térünk ki, néhány szót azonban ejtünk szintaxisáról, hiszen ezzel egy teljesen új nyelvi szintet, elemzési területet nyitott meg a latin grammatika számára.

Priscianus szintaxisának (17–18. könyv) elemzési keretét teljes egészében Apollóniosz Dyskolosz görög szintaxisa adja, amely a Kr. u. 2. században keletkezett. Ennek alapja a szó és a mondat mint nyelvtani kategóriák; a kettő közötti (tehát a szintagmának megfelelő) szint ismeretlen volt az ókorban. A nyelvtan különböző szintjei között viszont párhuzamosságokat feltételeztek ezek a grammatikusok. Ahogyan például a beszédhangok között is meg lehet különböztetni önmagukban állókat és önmagukban állni nem képeseket, ti. a magán-, illetve a mássalhangzókat, ugyanez igaz a szóosztályokra is, amelyek közül a főnév és az ige felelnek meg a magánhangzóknak, mert csak ők szükségesek ahhoz, hogy egy mondat jólformált legyen, a többi szófaj (a határozószók és a funkcionális szófajok) felelnek meg a mássalhangzóknak, mert ők a mondatban kisebb önállósággal, csak mintegy a főnevek és az igék kiegészítői vesznek részt. Apollóniosz Dyskolosz és Priscianus azt a meglátást viszik tovább a főnév és az ige kitüntetett szerepéről, amely Platónig visszavezethető, a mondatnak azt a szintaktikai elemzését azonban, amely a logikában elterjedt és amely inkább nevezhető összetevős, mint szóalapú elemzésnek, amennyiben alany-állítmányi felosztást alkalmaz, nem vették át. A mondat szerkezete kizárólag szavak páronként vett, aszimmetrikus kapcsolataiból épül fel. A mai modellek közül tehát legközelebb a függőségi grammatikához áll. Azt, hogy szavak hogyan szerkeszthetők mondatba kongruensen, teljes egészében saját tulajdonságaik, *accidenseik* határozzák meg (pl. „aktív” jelentésű igével állhat tárgyesetű főnév), a mondat mint olyan belső szerveződése tehát származtatott, másodlagos jellegű, önmagában bizonyos értelemben nem is létezik.

Az ókoron belül utolsóként vessünk egy rövid pillantást a szavak, szóalakok mint formák elemzésére. A római grammatikákban a ragozások,

paradigmák leírása érdekes módon történt: a tő és a toldalék mint morfológiai kategóriák ismeretlenek voltak, a szóalakokat felszínes hasonlóságok alapján, betűk változtatgatásával vezették le egymásból. Példának álljon erre itt Diomedes, egy Kr. u. 4. századi szerző *Ars grammaticá*jából egy részlet:

...nomina quae ablativo casu singulari o littera finiuntur apposita rum syllaba genetivum pluralem faciunt ut ab hoc puero horum puerorum et remota o littera et apposita i faciunt nominativum et vocativum pluralem ut ab hoc puero hi pueri o pueri. Item adiecta s littera faciunt dativum et ablativum pluralem ut hi pueri his et ab his pueris. Ablativo vero casu singulari adiecta s littera faciunt accusativum pluralem ut ab hoc puero hos pueros.

Diomedes: *Ars grammatica* (Keil: *Grammatici Latini* I 307, 7-13)

Azok a főnevek, amelyek egyes szám ablativus esetben *o* betűre végződnek, úgy alkotják a többes birtokos esetet, hogy hozzáadják a *rum* szótagot, például *ab hoc puero* ['ettől a fiútól' →] *horum puerorum* ['ezek a fiúké']; az *o* betű eltávolításával és egy *i* odatevésével pedig alany- és megszólító esetet alkotnak, például *ab hoc puero* ['ettől a fiútól' →] *hi pueri* ['ezek a fiúk'], *o pueri* ['fiúk!']. Ehhez azután hozzátéve egy *s* betűt, többes számú részesesetet és ablativust alkotnak, például *hi pueri* ['ezek a fiúk' →] *his* és *ab his pueris* ['ezeknek a fiúknak' és 'ezektől a fiúktól']. Az egyes számú ablativushoz pedig hozzátéve egy *s* betűt, többes számú tárgyesetet alkotnak, például *ab hoc puero* ['ettől a fiútól' →] *hos pueros* ['ezeket a fiúkat'].

Egészen világos, hogy az alakok egymásból való „származtatásának” az alapja nem valamiféle funkcionális összetartozás vagy viszony, hanem az alakok teljesen esetleges formai különbségei, a mechanizmusa pedig nem feltételez semmiféle morfológiai elemzést, minden esetben kizárólag betűk és szótagok azok az egységek, amelyek a változtatásokat elszenvedik. A morfológiai elemzés történetéről a későbbiekben még fogunk szót ejteni; most azonban rátérünk az ókori grammatikai hagyomány középkori továbbélésére.

A középkor

Az ókori római grammatika ötvözte magában a sztoikusok által kidolgozott nyelvtani kategóriarendszert és elemzési keretet, céljaiban a retorikai irányultságot (hiszen eredendően azért tanították, hogy a felsőbb szintű retorikai tanulmányokra felkészítse a diákokot), pedagógiai módszereiben pedig az alexandriai filológia szövegközpontúságát. Alapvető vonásaként célja nem a nyelvoktatás, hanem az anyanyelvi tudatosság és pallérozottság kialakítása volt. A fennmaradt

grammatikákból a latint *mint idegen nyelvet* nemigen lehetett megtanulni. A középkor elején azonban, amikor egyrészt a latin nyelv változásai felgyorsultak, másrészt a kereszténység a nyelvet a néhai birodalom határain túlra is eljuttatta, új helyzet alakult ki. A kelta és germán nyelvű, újonnan kereszténnyé lett népek körében az alapoktól kellett kezdeni a kolostori iskolákban a nyelvoktatást, máskülönben egyáltalán nem tudtak volna bekapcsolódni a nyugati kereszténység vallási, szellemi és intézményi világába. A középkor első mintegy kétszáz éve (a hatodiktól a nyolcadik századig) a kísérletezés korszaka: az egyes kolostorokban, szellemi központokban az ókorból fennmaradt grammatikák teljesen esetleges állományával dolgozva próbáltak didaktikailag megfelelő anyagokat kialakítani és azokat a maguk igényeihez alakítani, elsősorban Donatus *arsaiból* kiindulva, hiszen azok igen elterjedtek voltak és jóformán mindenütt megtalálhatók voltak. Mivel ebben az időszakban a nyugat-európai kulturális élet súlypontja a Brit-szigeteken volt, a korszak grammatikái is innen származnak, valamint ír alapítású kontinentális kolostorokból.

A karoling reneszánsz idejében a latin nyelvűség már elvi jelentőségre is szert kezdett tenni. Nagy Károlynak föltett szándéka volt, hogy birodalma kultúráját a néhai római birodaloméhoz hasonló szintre emeli, és ehhez kulcskérdés volt a latin nyelvismeret, kulcskérdés volt továbbá a kor legfontosabb szövegeinek (Biblia, bencés regula, liturgikus szövegek) egységesítése és hibáktól való megtisztítása. Mint ismeretes, a kor legkiválóbb európai tudósai közül elsősorban Alcuin volt ebben az uralkodó segítségére, és igen valószínű, hogy a legfontosabb nyelvtani kéziratok közül is ő hozott magával néhányat Yorkból. Minden bizonnyal neki köszönhető Priscianus *Institutiones grammaticá*jának újrafölfedezése, aminek köszönhetően a szintaxis megjelent a grammatikai gondolkodás horizontján (és, amint majd látni fogjuk, a középkor második felében igen prominens helyet foglalt el a nyelvfilozófiában). Szintén Alcuin fedezte fel Arisztotelész *Organon*jának Boethius által a Kr. u. 6. században készített latin fordítását, pontosabban annak csak első két könyvét, Porphyriosnak a hozzá írott bevezetőjével együtt (*Isagóge*). Ennek hatására nemcsak a filozófiai gondolkodás kapott új lendületet, hanem egy újfajta filozófiai-elméleti érdeklődés termékenyítette meg a grammatikai gondolkodást is. Mai szemmel nézve persze kissé naivnak tűnhet, mégis óriási jelentősége van annak, ahogyan például Porphyrios filozófiai alapfogalmait keresik Donatus grammatikáinak definícióiban. Ez a két fejlemény: a szintaxis „újrafölfedezése”, pontosabban első megjelenése Európában (ne feledjük: Priscianus, az egyetlen latin „szintakta” Bizáncban működött!) és a filozófiai igényesség feltűnése hosszabb távon előkészítette a középkor utolsó századainak markáns nyelvfilozófiai irányzatát, a spekulatív grammatikát.

A spekulatív grammatika kialakulásának tágabb összefüggéseit itt megint csak nincs sem mód, sem idő részletesebben bemutatni. Az 1100 után fölfedezett és lefordított Arisztotelész-szövegek adta inspiráció nyomán gyökeresen megváltozott szellemi légkörben jött létre, voltaképpen a skolasztika nyelvfilozófiai irányzataként. Gyakorlatilag kizárólag a párizsi egyetemen művelték, előfutárai

(Guillaume de Conches, Petrus Helia, Roger Bacon, Robert Kilwardby, Simon Dacus) a 12. század közepétől működtek, fénykora pedig (Martinus Dacus, Boethius Dacus, Johannes Dacus, Michael de Marbasio, Radulpus Brito, Sigerius de Cortraco, Erfurti Tamás) a 13. század második felére–végére esett. Célja az volt, hogy filozófiailag megalapozott, egyetemes és szükségszerű törvényszerűségeket fedezzen fel a nyelvben, és ezzel – mai fogalmaink szerint – nem alkalmazott, hanem alaptudományként határozza meg magát. 1200 után jellemzően már *scientiáként*, nem *arsként* emlegetik a források (*scientia linguae*); a *speculativus* (-a) szó jelentése pedig, az arisztotelészi *theórétikos* (-é) fordításaként ’szemlélődő’, tehát nem gyakorlati, ti. tudomány. A *grammatica speculativa* legjobb fordítása ebből következően tulajdonképpen az ’elméleti nyelvtudomány’ volna.

A spekulatív grammatika az alapvetőnek tekintett kérdésekre kereste a választ, úgymint: Mi önkényes és mi egyetemes a nyelvben? Mi határozza meg a szófajok mibenlétét? Mitől ige az ige, mitől főnév a főnév stb.? A nyelv szerveződése hogyan függ a megismerés (elme) és a valóság szerkezetétől? Milyen elvek szerint szerveződnek a szavak mondatokká? Vaskos köteteket írtak tele a párizsi egyetem tudósai az ezekre a kérdésekre adott válaszaikkal, amelyek lényegében egyetlen központi fogalom köré rendeződtek, ez pedig a jelentésmód volt (*modus significandi* – innen az irányzat másik neve: *modista* grammatika). A jelentésmódok a szavak tulajdonságai, amelyek a jelentésétől elkülönülnek, azt egy más síkon kiegészítik. Jelentésmód pl. az, hogy valami fizikai létezőt jelöl-e (mint a főnevek egy része) vagy eseményt (mint az igék), állandó vagy változó jelölete van-e (mint a főneveknek, illetve a névmásoknak), és még sok egyéb – ezek határozzák meg a szófaji kategóriákat. Ezeken túlmenően azután jelentésmódokként emelték át az ókorból és a kora középkorból örökölt nyelvtani kategóriákat mindegyikét a nemtől az esetig és igemódig.

Szintaxiselméletük igen érdekes, és nem minden részletében értjük a mai napig sem. Úgy tűnik, bizonyos *modisták* eljutottak a mondat szerkezet összetevős elemzéséhez (ami a logikából átvett alanyfogalmat is ismeri), Priscianus nyomán a tárgy és a tárgyias viszony mibenlétéről is világosabb képet alkottak maguknak, továbbá – szintén Priscianust továbbgondolva – a vonzatviszonyt (*regimen*) tették meg mondatelemzésük egyik központi fogalmává. Mindezek nemcsak mint korabeli tudományos eredmények fontosak. A spekulatív grammatika viszonylag rövid, néhány évtizedes virágzása idején gyakorlatilag megmaradt a párizsi egyetem falai között, tágabb hatást a maga valójában nem fejtett ki. Az iskolai nyelvtanokba ugyanakkor „leszivárgott” belőle sokminden, nagyrészt szervesen, de oly módon, hogy azt a mindennapi pedagógiai gyakorlatban használni tudták.

Az iskolai nyelvtanok érthető okokból jóval elterjedtebbek voltak, a középkor második felében pedig kialakult egy új típusuk, a verses nyelvtan. Ezekben hexameteres vagy hexameteres és pentameteres formában taglalják a nyelvtani szabályokat és a szókészlet bizonyos fontosnak vélt részeit. A két legnevezetesebb Alexander de Villa Dei *Doctrinaléja* (1199) és Eberhardus Bethuniensis *Graecismusa* (1212). Ahogyan az iskolai használatban praktikusnak

bizonyult szövegeknek általában, ezeknek is keletkeztek kivonatai, részleteik számos kompilációban fölbukkannak. Az efféle kompilációk egyik típusa a késő középkori nyelvtani munkák harmadik, igen kevésbé kutatott válfaja, amelyben huszonegynéhány rövid szabályban foglalják össze a latin szintaxis legfontosabbnak ítélt szabályait, némelykor verses betétekkel téve könnyebben memorizálhatóvá a szabályt.

Ezek tehát a középkori grammatika főbb műfajai. Amiket eddig bemutatunk, azok kizárólag a latin nyelv grammatikái voltak: iskolákban, szervezett formában más nyelvet nem tanítottak Nyugat-Európában, tudományos igényű más nyelvet nem vizsgáltak. A középkor második felében elvéve írtak grammatikákat más nyelvekről is, néhol latin grammatikát a helyi nyelven, ezeket azonban minden esetben valamilyen aktuális helyi igény kielégítésére, és csak olyan nyelvek esetében, amelyek akkor már egy kialakult, tekintélyes írásbeli hagyomány alapját adták (óangol, izlandi, provanszál). A helyi nyelvek csak a középkor után, a humanizmus idejében kezdenek ténylegesen a tudományos avagy éppen a praktikus érdeklődés középpontjába kerülni, ez pedig már a később következő fejezetek témája lesz – és a magyarországi nyelvtudomány története is ott kezdődik.

A nyelvtudomány kérdése a középkori Magyarországon

A magyar történelem hagyományos időrendje szerint a középkor 1526-ig tart. A 16. század első évtizedei minden tekintetben nagy változást hoztak a törököktől elszenvedett vereség, Buda bevétele, a Habsburg birodalomba való részleges betagozódás, valamint a reformáció és a humanista eszmék terjedése miatt. A felsoroltak, de különösen a reformáció és a humanizmus a magyarországi nyelvtudomány kialakulására is döntő hatással voltak, hiszen a legelső rendszerezett formájú, tudományos igényű írások a nyelvről éppen a reformáció által szorgalmazott és életre hívott bibliafordítói tevékenység kísérőjeként jelentek meg. A 16. századot megelőző korszakban hasonlóval nem találkozunk, jöllehet a nyelvi jelenségekkel való foglalkozás különböző gyakorlati kényszerek miatt biztosan lényeges része volt az iskolázott emberek rendszeres elfoglaltságainak. Minden bizonnyal el lehet mondani, hogy a magyarországi nyelvészet eme „őskorában” *elvileg* a korabeli, nagyon tág értelemben vett nyelvtudomány mindazon alkalmazott, esetleg – egy-két tudós személyében – elméleti formájával is lehetett találkozni Magyarországon, amelyet Európa tőlünk nyugatabbra eső részében műveltek. Ez alól talán egy kivétel van, a népnyelvi grammatika műfaja (ld. ebben a korban Ælfric óangol nyelvtanát, a provanszál vagy az izlandi grammatikát), ezzel valószínűleg külföldön sem találkoztak ekkor még a magyar diákok, Magyarországon pedig egyáltalán nincs semmi nyoma. Arról, hogy pontosan milyen formában foglalkoztak a magyarok nyelvi kérdésekkel a középkorban, nagyon keveset tudunk: ezt a keveset foglaljuk össze most néhány pontban.

A magyarság a honfoglalás előtt és után is soknyelvű környezetben élt, ahol az idegen nyelvek ismeretének és a tolmácsolásnak nagyon nagy jelentősége lehetett. Maga a *tolmács* szó az ótörökből került a magyarba, legkésőbb a honfoglalás tájékán, de könnyen lehet, hogy már jóval korábban, majd a magyarból került át számos szláv nyelvbe, sőt, még a németbe is. Tudvalevő, hogy amikor a 11. századdal kezdődően a jog és az államigazgatás nyelve a latin lett, jogi eljárások folyamán kötelező volt a latin szöveget az ügylet avatatlan résztvevői számára lefordítani, hasonlóan az Európa más részein folytatott gyakorlathoz. Közismert az is, hogy a középkor utolsó századaiban sok irodalmi – főleg vallásos jellegű – szöveget fordítottak magyarra. A klerikusok és a szerzetesek egy részének tehát igen nagy fordítói tapasztalata lehetett, ami egyfajta nyelvi tudatosságot is kialakíthatott – erre utalhat az, hogy a fordítások némelyikében nagy számban találhatók szóalkotások. Mindazonáltal Magyarországra is igaz az, ami Európa egészére: a fordítás módszereire és elméletére a ránk maradt források tanúsága szerint csak a humanizmus és a reformáció korában kezdenek reflektálni.

A kereszténység felvétele és a szerzetesi, később a plébániai iskolák megjelenése után az oktatásban, amely latin- és grammatika-alapú volt, az Európa-szerzte bevett és legszélesebb körben használt munkákat látjuk adatolva, úgymint Donatus *Arsait*, Priscianus *Institutiones*át, Johannes Balbus *Catholicon*ját, Alexander de Villa Dei *Doctrinal*éját, Papias *Vocabularium*át, Hugutio Pisanus *Magnae derivationes*át vagy az akkor még Cicerónak tulajdonított, mai tudomásunk szerint Cornificius által írt *Rhetorica ad Herennium*-ot. A középszintű képzésében találkozunk még korabeli fogalmazástanokkal (*dictamen, ars dictandi*), amelyek a különféle (latinul) írott műfajok gyakorlati művelésével foglalkoztak, beleértve az oklevelek szerkesztési elveit és formuláit is; ilyen tankönyvek már Magyarországon is keletkeztek. Mivel a latint alsóbb fokon a helyi közösség anyanyelvén (magyaron, németen) keresztül tanították, létre kellett, hogy jöjjön legalább a váza egy magyar nyelvű nyelvtani terminológiának, mindennek azonban semmi nyoma nincs középkori forrásainkban. Európa más részein előfordult, hogy az anyanyelvi magyarázatokkal ellátott latin nyelvtan a népnyelvi grammatikák őseként írott formát öltött; az első ilyen Ælfric latin–óangol nyelvtana Kr. u. 1000 tájékáról.

Minden bizonnyal az oktatásban használták a modern szótárak és lexikonok, enciklopédiák középkori elődeit, a *nominalékat* vagy *nomenclaturákat*, azaz fogalmi körök szerint rendezett szójegyzékeket. Ezekben latin szavak, többnyire főnevek voltak valamilyen tartalmi (tehát nem abc-rendű vagy egyéb külsődleges) elrendezésben, más nyelvű értelmezésekkel ellátva. A középkori Magyarországról két nagyobb szójegyzék maradt fenn, a *Besztercei* és a *Schlägli Szójegyzék*. Mindkettő 1400 körül keletkezett. Az előbbiben 1316, a másodikban 2140 magyar szót találunk latin megfelelőjük fölé, illetve mellé írva.

A legfelsőbb szintű, egyetemi oktatás Magyarországon nem alakult ki a középkorban; a 14–15. századi kísérletek tartós eredményt nem hoztak, jöllehet néhány évre vagy évtizedre európai hírű tudósokat is sikerült az oktatásba be-

vonni (így pl. a domonkosok budai *studium generaléjában*). Ugyanakkor már az Árpád-kor második felében, 1160-nal kezdődően sok magyarországi – bár nem feltétlenül magyar anyanyelvű – diák látogatta a legnevesebb európai egyetemet, elsősorban a párizsi *studium generalét* (1231-től *universitas*). Közülük nem egy tanárként ott is maradt, mint pl. Mátyás király idejében Magyarországi Mihály, aki kora kitűnő hebraistája volt. Mivel a kései 12. és a 13. század a modista grammatika kialakulásának a korszaka, valószínű, hogy ezek a diákok találkozhattak a késő középkor eme nagyszabású nyelvelméletével (ld. előző fejezet), hiszen azt éppen a párizsi egyetemen dolgozták ki és szinte kizárólag ott művelték. Efféle közvetlen hatásnak azonban semmi nyoma nincs, annak ellenére sem, hogy a 12–13. századi francia egyetemi és szerzetesi műveltség egyébként nagyon erősen hatott Magyarországon is. Ez persze a modista grammatika ismeretében nem meglepő – hasonló hatással Európa más részein sem találkozunk azon túl, hogy a modista grammatikából néhány fogalom átszivárgott a didaktikus nyelvtani munkákba, melyeket többek között Magyarországon is forgattak.

A középkor legvégén már több magyar diák ment a krakkói egyetemre tanulni. Köztük volt például Temesvári Pelbárt (1455 k.–1504), a neves ferences tudós és hitszónok, akinek a műveit egész Európában olvasták. *Rosarium* című lexikon-jellegű munkájában (1503–08) nyugat-európai források alapján részletesen foglalkozik a beszédhangokkal és a nyelv működésével (az *obiectum* és a *lingua* címszavak alatt), sőt, itt található az első magyarországi (bár természetesen latin nyelvű) leírása a beszédhibáknak is, melyet alaposságban az utókor még sokáig nem múlt felül.

Látható, hogy a középkori nyelvtudomány képe igen töredékes és sok bizonytalansággal terhes. A magyar nyelvnek szentelt művek egyáltalán nem maradtak fenn, esetleg nem is keletkeztek. A nyelvvel való foglalkozás vagy gyakorlati jellegű volt és reflektálatlan, így nagyrészt lejegyzetlen maradt (eltekintve a szójegyzékektől és a nyelvmesterektől), vagy a tudományosság korabeli normái szerint a latinra összpontosított. Ez a helyzet gyökeresen a középkor végével változott meg; ez a témája a következő fejezetnek.

1. (C)

Továbbvezető megjegyzések

Bevezetésnek az ókorhoz a legjobb Law (2003:13–111). Az ókorhoz két egyaránt kiváló, bár eltérő módszerrel írt monográfia áll rendelkezésünkre (Pinborg 1975 és Matthews 1994). Fontos tanulmányokat tartalmazó gyűjteményes kötetek Taylor (1987), Auroux (1989) és Schmitter (1991). A sztoikusok jelfogalom kérdéséhez külön kiemelendő Telegdi (1976). A középkori európai nyelvtudományhoz jó bevezetés Law (2003:112–209); terjedelmesebb áttekintést ad Auroux et al. (2000:501–649) és Vineis-Maièrù (1994). A középkorhoz (különösen az első feléhez) alapvető fontosságúak Vivien Law munkái. Rövidebb tanulmányainak jó része össze van szedve Law (1997)-ben. A brit szigeteken keletkezett grammatikákhoz megkerülhetetlen Law (1982). A karoling korszakhoz nagyon jó áttekintést ad McKitterick (1994). A középkori oktatástörténet alapl műve Riché (1962) és (1979). A spekulatív grammatikához klasszikus áttekintés Pinborg (1967), rövidebben Pinborg (1988). A modista szintaxishoz kitűnő bevezetést ad Rosier (1983) és Covington (1984). A középkori latin didaktikus nyelvtanokkal foglalkozik Cser (2004), két szöveget pedig közlétesz Cser (2000), az egyiket fordítással és kísérőtanulmánnyal.

A nyelvtudomány középkori magyarországi gyökereihez a legfontosabb Tarnai (1984), Balázs (1987:79–215) és Melich (1907). Az első ezek közül a legalaposabb áttekintése a középkori írásbeli művelődés kérdéseinek, ezen belül a kimutatható grammatikai ismereteknek, a második valamivel esszéisztikusabb stílusban, de nem kevésbé igényesen járja körül ugyanezt a területet, a harmadik hasonlóan nagy felkészültséggel tárgyalja elsősorban a szójegyzékeket és a rokon műfajú munkákat. A középkori forrásokról alapos és az 1990-es évek végéig naprakész tájékoztatást ad még Madas–Monok (é.n. [1998]); a Schlägli Szójegyzék két lapját hasonlóan kiadásban mutatja betűhív átírással, olvasattal és magyarázattal Molnár–Simon (1980:57–61), továbbá mindkét nagy szójegyzékből (és más töredékekből is) közöl magyarázattal ellátott szemelvényeket Jakubovich–Pais (1995 [1929]:245–276). Ez utóbbi könyvben található (276–284. o.) egy korai 15. századi, magánhasználatra készült „nyelvmester”, amelyet csak 1923-ban fedeztek fel, ezért Melich (1907) még nem tárgyalja. A legújabban felfedezett, rövid nyelvmestert is tartalmazó magyar nyelvemléket Sarbak (2005) írja le. A közoktatás történetéhez jó kiindulás Mészáros–Németh–Pukánszky (1999) és Mészáros (1981); az utóbbi a középkori egyetemekről is ad áttekintést. Mészáros (1973) egy az 1960-as években felfedezett 12. századi esztergomi diákjegyzet közzététele és tárgyalása, amely tartalmaz egy latin grammatikai vázlatot is. A latintanítás történetéhez kitűnő munka Balassa (1930). Békefi (1906) gazdag forrásgyűjtemény a magyarországi iskolatörténethez, többek között található benne egy 14. századi Donatus-töredék (233–239 o.), melyet a szerző saját maga fedezett fel Körmöcbányán. A középkori párizsi egyetem magyar diákjairól és

tanáiról minden részletre kiterjedő beszámolót nyújt Gábrriel (1938). A középkori hangtani ismereteket és közelebbről Temesvári Pelbárt *Rosariumának* a hangképzéssel foglalkozó részét elemzi Vértes (1980:20–27), és Thomas Chantimprében azonosítja végső forrását; a fenti rövid ismertetés ezen a művön alapszik. Az ókori klasszikusok magyarországi hatásához fontos munka Nemerkenyi (2004).

2. (A)

A korai humanizmus

A korabeli nyelvtudomány Európában

A korai humanizmus idejében a nyelvészeti-grammatikai gondolkodás és gyakorlat egész Európában szembeszökő változáson ment keresztül. Röviden összefoglalva a három szent nyelv és a népnyelvek kérdése alá rendezhető ez a folyamat. Így tekintjük most át mi is, bevezetésképpen a korai magyarországi humanista nyelvtudomány bemutatásához.

A latin nyelv az egész középkor folyamán Európa közös, minden iskolázott ember által jól ismert nyelve volt. Amint az előző fejezetben már említettük, a nyelvészeti gondolkodás majdnem kizárólag a latin nyelv vizsgálatát és leírását jelentette. Az ókorral való viszony azonban a nyelvi kapocs ellenére igen korlátozott volt. Számos forrást nem olvastak, sőt, nem is tudtak róluk, és mivel a latin folyamatosan használt nyelv volt, általában véve nem törekedtek ókori formában történő helyreállítására és elsajátítására. A humanizmus kezdetén ez a hozzáállás megváltozott. Bár a középkori grammatikák jelentős részét továbbra is használták, egyre inkább megerősödött a törekvés, hogy a középkor ráakodásaitól megtisztított, ókori formában ismerjék meg és használják a latin nyelvet. Mind több addig lappangó szöveget fedeztek fel, ennek következtében egyre jobban megismerték az ókor nyelvét annak minden árnyalatával együtt, s így a nyelvi igényesség és tudatosság egészen új és erőteljes formában kezdett jelentkezni. Az 1400-as évek közepétől az 1520-as évek végéig legalább tíz jelentős latin nyelvtani munka látott napvilágot, amelyek megváltozott szemléletet, célokat és gyakorlatot tükröznek – jóllehet ezek alapját általában továbbra is Donatus grammatikai alkotják.

A klasszikus ókor másik nyelve, a görög kevésbé volt ismert a középkori Európában. Ez a 14–15. század fordulójával kezdett megváltozni, amikor a halódó bizánci birodalomból egy-egy görög tudós már áttelepült Észak-Itáliába, magával hozva tudományát – és kéziratait. A 15. század folyamán Itáliában, elsősorban Velencében már elkezdett kibontakozni a latin mellett a humanizmus görög vonulata, amely azután a 16. század elejére már Észak-Európába is eljutott, bár megbízható nyelvismerettel még ekkor is igen kevesen rendelkeztek. Ezen kevesek közé tartozott Erasmus és Melanchthon, akiknek a hatása Észak- és Kelet-Európában igen jelentős volt.

A harmadik szent nyelvet, a hébert a középkor folyamán még annyira sem ismerték Európában, mint a görögöt. Bár a 13. századdal kezdődően készült néhány nyelvtani jellegű munka, ezek nemigen forogtak közkézen, és bár a vienne-i zsinat (1311–12) rendelkezett arról, hogy a hébert, az arabot, a szírt és a görögöt tanítani kell az egyetemeken, a valóságban sokáig nem találtak erre alkalmas, hozzáértő tudósokat. Az első héber nyelvtan, amely nagy hatást gyakorolt és valódi lendületet adott az ilyen irányú tanulmányoknak, már a

humanizmus és a könyvnyomtatás korában jelent meg. Johannes Reuchlin *De Rudimentis Hebraicis* c. munkája (1506, Pforzheim), amely nagyjából szótár, kisebb részt nyelvtan, a zsidó grammatikai hagyományból kiindulva három szempontból is megújította a korabeli tudományt. Ez a hatás egyfelől jelentkezett a beszédhangok osztályozásában, másfelől új nyelvtani kategóriák bevezetésében. Ez utóbbi arra utal, hogy Reuchlin grammatikájából származott át az európai grammatika fogalomtárába a szótó fogalma (erről később részletesebben szólunk), valamint – ez a magyar esetében különösen is fontos – az önálló és a kapcsolt névmás megkülönböztetése. Európában semmiféle hagyománya nem volt a szóalakok töre és toldalékokra való felosztásának; ahogy korábban láttuk, a nyelvtan alapegysége a szóalak egésze volt, azaz a nyelvtudománynak a 17. századig nem volt olyan területe, amelyet ma morfológiának (alaktanak) nevezünk. Ha csak hosszabb idő alatt is, de a szavak nyelvtani részekre osztása a héber grammatikai hagyomány hatására honosodott meg. Az új hangtani és nyelvtani kategóriák bevezetése mellett harmadsorban a héber és a görög nyelv (újbóli) megismerése oda vezetett, hogy egyre erősebb igényként jelentkezett a humanista tudósok részéről a Biblia szövegének eredetiben történő megismerése és tudományos igényű vizsgálata.

A népnyelvek, az anyanyelvekként beszélt európai nyelvek (melyek egy részéből később a nemzeti nyelvek kifejlődtek) újabb feltárára váró területként nyíltak meg a humanisták előtt. Egyfelől komolyan fölmerült a kérdés, hogy van-e egyáltalán ezeknek a nyelveknek nyelvtana, azaz fölfedezhető-e a használatukban leírható szabályszerűségek. Mivel általánosan ismert és elismert nyelvtana a középkor végéig csak a latinak volt, a humanista vizsgálatok nagyrészt arra irányultak, hogy a latinéhoz hasonló nyelvtant fedezzenek fel a népnyelvekben is. Ennek a korszaknak a sajátossága a latin kategóriarendszer sokszor erőltetett alkalmazása a többi nyelvre. Ehhez kötődött egy második, ezúttal pedagógiai megfontolás. Némely (de korántsem mindegyik) korai humanista tudós szerint a latin nyelvtant akkor lehet hathatósan megtanítani, ha előtte a gyermek saját anyanyelvének a grammatikáját ismeri meg, és azon keresztül érti meg a nyelvtani fogalmak és osztályok mibenlétét. Ez ismét arra indított sok humanista iskolamestert, hogy ha nem is ír teljes népnyelvi nyelvtant, legalább a latin nyelvtan alapfogalmait lefordítsa, esetleg megmagyarázza és példákkal illusztrálja anyanyelvén is. Az ilyen, ún. glosszázott latin nyelvtanok képviselik a humanista népnyelvi grammatikák legkorábbi, aránylag elterjedt nemét. A harmadik lényeges mozzanat az volt, hogy egyre erősebb igényként jelentkezett a reformációban kiteljesedő, bár egyáltalán nem csak ahhoz kötődő törekvés a Biblia népnyelvi fordításainak elkészítésére és terjesztésére. A fordításra vállalkozókra ez nem csekély terhet rótt, hiszen a szent szöveg átültetésében vétett pontatlanság könnyen eretnek értelmezéshez vezethetett – sokhelyütt látjuk jelét annak, hogy a fordítók ezzel nagyon is tisztában voltak. Ugyanakkor olyan nyelvekre kellett fordítani, amelyeknek nem volt normatív nyelvváltozata, rögzített nyelvtana és helyesírása, tudományos igénnyel megírt szótára, soha nem végeztek rá vonat-

kozó stilisztikai és frazeológiai kutatásokat, és így tovább. Ezek a feladatok tehát sok esetben a bibliafordítókra vártak, akik ilyen módon gyakran váltak anyanyelvük első tudósaivá.

A nyelvtudomány kezdetei Magyarországon

Míg a humanisták első nemzedéke az olasz földön megújult műveltséget hozta Magyarországra a 15. század második felében, hogy az főúri támogatással, elsősorban Mátyás udvarában rövid virágzásnak induljon, a második nemzedék, amely az elsővel kevés közvetlen kapcsolatot mutat, Európa északibb tájain szerezte sajátos iskolázottságát és egész életét formáló tapasztalatait. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy esetleg már Janus Pannonius (Csezmicei János, 1434–1472) is írhatott egy magyar (pontosabban magyar–latin) nyelvtant, mivel azonban erről semmi kézzelfogható bizonyítékkal nem rendelkezünk, nem sorolhatjuk őt a

1. A Vietor által 1528-ig Krakkóban kiadott könyvek közül néhány:

- Zaborowski *Orthographiá*-ja (1512 v. 13) a lengyel helyesírás első rendszeres tárgyalása.
- Murmellius eredetileg kétnyelvű latin–német szótára lengyel értelmezésekkel háromnyelvű szótárként (1526); már Sylvester távozása után megjelent a latin–német–magyar változat is (1533), melynek magyar értelmezéseit esetleg Komjáthi Benedek készíthette.
- Szintén Murmellius *Oratiunculæ variae* című, eredetileg latin nyelvű beszélgetéseket tartalmazó, iskolai használatra szánt könyvecskéje német és lengyel tolmácsolatokkal (1527).
- Sebald *Puerilium colloquiorum formulæ* című, hasonló jellegű könyvecskéje Sylvester magyar tolmácsolataival (1527); ezt a könyvet a magyarországi protestáns iskolákban ettől fogva mintegy kétszáz évig használták.
- Hegendorff *Rudimenta Grammatices Donati* című latin nyelvtana (1527) némely szakkifejezések és a példák német, lengyel és magyar értelmezéseivel, melyek közül az utóbbi ismét Sylvester munkája. Az utóbbi két könyv a két legkorábbi, összefüggő magyar szöveget tartalmazó nyomtatvány.
- Mymerius *Dictionarium trium linguarum* című latin–német–lengyel szótára (1528).

magyar nyelvtudomány első művelői közé. Ez a cím a két emberöltővel később élt nemzedéket illeti, mivel tőlük maradtak fenn az első, magyar nyelvre vonatkozó és (legalább részben) magyarul írt munkák.

A korai humanista nyelvtudomány három név szerint említhető hőse Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás és Pesti Gábor. Tevékenységük súlypontja az 1520-as évek vége és a 40-es évek eleje közé esik. Sylvester és Dévai a krakkói, majd a wittenbergi egyetemen töltötték tanuló éveiket, ahol mindketten (bár nem egyforma mértékben) Erasmus, Luther és főleg Melancthon hatása alá

kerültek; Pesti Gábor tevékenysége, valamint a Sárváron eltöltött, igen termékeny évek után Sylvesteré is Bécshez kötődik.

Az 1500-as évek első évtizedeit igen élénk szellemi pezsgés és egy-egy nagy személyiség Európa jelentős részére kiterjedő hatása jellemzi általánosságban, de szűkebben a nyelvtudomány terén is. A bécsi egyetemen 1499-ben törölték a tankönyvek sorából a *Doctrinale*-t, a késő középkori tudomány alapművét, helyére Niccolò Perotti műve, a *Rudimenta Grammatices Donati* került (első kiadása 1473, Róma). A *Doctrinale* Krakkóban többször megjelent még nyomtatásban egészen 1517-ig, a következő évben azonban a helyére lépett Zaborowski *Grammatices Rudimenta* c. korszerűbb latin nyelvtana, amely 1564-ig összesen hét kiadást ért meg, ami népszerűségét bizonyítja.

A krakkói egyetemen, ahol Dévai 1523–25, Sylvester 1526–29 között tanult, akkor már több mint húsz éve oktatták a görög nyelvet, sőt, a hébert is, Erasmus műveit pedig számos helyi kiadásban olvashatták.

Tanulmányai mellett Sylvester Hieronymus Vietor nyomdájában korrektorodott. Ez a műhely az egyetemmel együtt Krakkó szellemi központja volt, a korabeli műveltség és tudomány legfrissebb áramlatait képviselték és ültették át a gyakorlatba. Erőteljesen jelen volt itt a klasszikus humanizmus (Erasmus hatása, korszerű szótárak és grammatikák) és a népszerű írásbeliség újkéletű igénye (ld. 1. és 7. szövegdoboz). Tudvalevő az is, hogy sok magyar, köztük Sylvester és Dévai Krakkóban találkozott először a reformációval annak korai formájában; a népszerű írásbeliség mozgalma pedig, beleértve a (Biblia-)fordításokat, a népszerű katekizmusokat és a nyelvtanírást egyaránt, Európa keleti és északi részén erősen kötődött a vallási újításhoz.

1529-ben Sylvester Wittenbergbe ment, hogy tanulmányait ott folytassa. Ugyanebben az évben követte őt Dévai is. Ismereteink szerint ők voltak az első

magyarok ezen az új (1502-es) alapítású egyetemen, bár magyarországi németek már tanultak ott korábban, ha nem is nagy számban. A wittenbergi egyetem nem sokkal ezelőtt, 1518-ban újította meg gyökeresen a tantervét, főleg az ott tanító Luther nyomására. A középkori tudósok könyveit elhagyták, helyettük ókori műveket olvastak, és az immáron klasszikus formájában tanított latin nyelv mellé fölvtették a görögöt és a hébert. Még ugyanebben az évben meghívták az egyetemre az akkor huszonegy éves Melanch-

2. Melanchthon nyelvtani művei

Melanchthon kizárólag a latin és a görög nyelvről írt, bár elvben bátorította a népszerűek kiművelését. Grammatikai művei sok kiadást értek meg.

- *Institutiones graecae grammaticae* (1518) – teljes görög nyelvtan
- *Grammatica graeca integra* (1520) – az *Institutiones* újabb, teljesen átdolgozott változata
- *Elementa puerilia* (1524) – alapfokú bevezetés a latin írásba, alapvető imák, újszövetségi és antik szemelvények az olvasás gyakorlásához
- *Institutio puerilis literarum graecarum* (1525) – az előbbihez hasonló bevezetés a görög írásba
- *Grammatica latina* (kalózkidadás 1525, Melanchthon által engedélyezett kiadás 1526) – részletes latin alaktan
- *Syntaxis* (1526) – latin mondattan
- *Prosodia* (1529) – a latin hangsúly és a verselés

thont, hogy görögöt tanítson. Ő igen hamar az egész egyetem talán leghíresebb tanárává vált, a nyelvtudomány alakulására pedig különösen nagy volt a hatása (ld. 2. szövegdoboz). A héber nyelvet 1521–43 között Matthaëus Aurogallus tanította, Sylvester az ő tanítványa volt. Lényeges az is, hogy Luther Újszövetség-fordításának első kiadása 1522-ben, míg teljes Bibliafordítása 1534-ben jelent meg. Szintúgy az 1520-as években időzött Wittenbergben a német helyesírás egyik legkorábbi teoretikusa és tudós formálójá, Valentin Ickelsamer. 1527-ben jelent meg *Die rechte weis aufss kürtzist lesen zu lernen* című könyve, az első elemi német olvasó- és nyelvkönyv, melyet kifejezetten azért készített, hogy az emberek megtanulhassák belőle a Szentírást olvasni.

Ebben az újfajta (elsősorban kritikai-filológiai) tudományt művelő, de gyakorlati célokat sem megvető légkörben formálódott mintegy két évig Sylvester és Dévai. 1531-ben mindketten hazatértek (Sylvester esetleg már 1530-ban), és hátralévő rövid pályájuk ettől kezdve igen eltérően alakult. Sylvester 1534-ben Sárvárra került, az olaszos műveltségű humanista főúr és diplomata Nádasdy Tamás birtokára, a későbbi tárnokmester, horvát bán, dunántúli főkapitány, or-

3. Dévai Bíró Mátyás: Orthographia Ungarica (1549, Krakkó, posztumusz kiadás; első, elveszett kiadása legkésőbb az 1530-as évek végén jelenhetett meg)

Az *Orthographia Ungarica* hasonló szerkezetet követ, mint a korabeli német és lengyel ortográfiák és Melanchthon *Elementa pueriliūja*. Részletesen:

- Ajánlás
- Bevezetés: olvasni azért kell megtanulni, mert akkor a Szentírást el tudjuk olvasni, továbbá mert a mindennapi életben is nagyon hasznosnak bizonyul.
- A magyar ABC kis- és nagybetűi
- A betűk (hangok) osztályai
- Az *az, ez* szavak írásmódja: Dévai itt fejti ki és népszerűsíti a mássalhangzókhoz történő hasonulást tükröző írásmódot: *ad deák* stb.; az 1549-es kiadás nyomdászta egyébként éppen ebben a szakaszban következetesen nem Dévai szándéka szerint szedte ki a példákat: *az bárát, az pap...*
- A tízparancsolat, az Apostoli hitvallás, a Miatyánk, az Angyali üdvözlét, reggeli és esti ima, asztali imák, rövid szentírási idézetek (pontos forrásmegjelöléssel) az olvasás tanulásához és gyakorlásához; ez a rész teszi ki az egész könyv terjedelmének felét (30 oldalból 15).
- Az arab számok
- A római számok

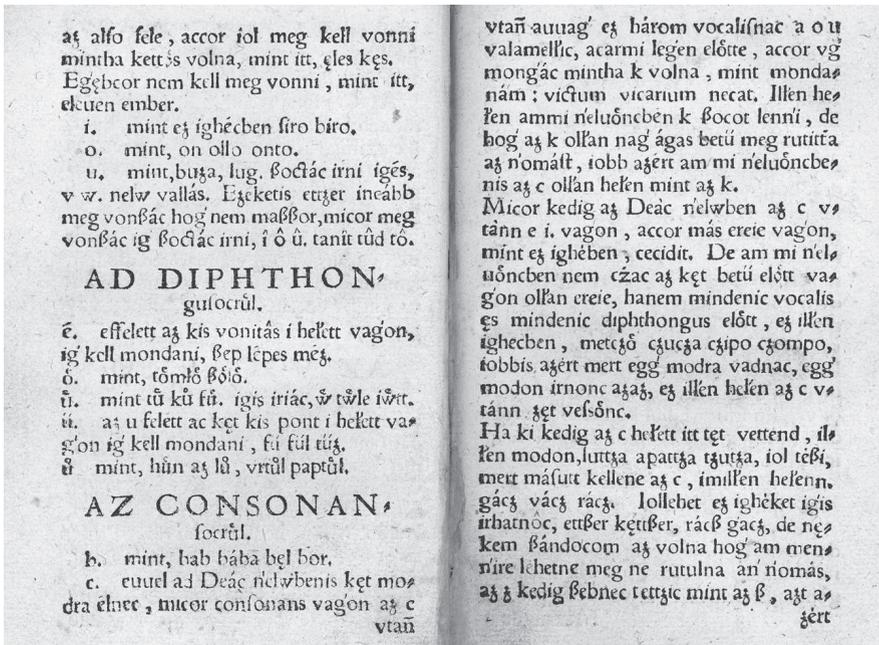
szágbíró, majd nádor szolgálatába, és körülbelül tíz évet kis megszakításokkal ott is töltött. Nádasdy iskolát és nyomdát építtetett birtokán, az előbbi vezetését Sylvesterre bízta, az utóbbival pedig lehetőséget nyújtott neki művei közzétételére.

Dévai Bíró Mátyás, aki a lutheri reformáció leghatározottabb hirdetője lett Magyarországon, legalább kétszer járt még Wittenbergben, és a reformáció más német központjaiban is töltött hosszabb-rövidebb időt. Sárváron is megfordult, egy ideig talán éppen Sylvestert helyettesítette

annak egy rövidebb wittenbergi útja idején. Melanchthon egyébként személyesen ajánlotta Nádasdy figyelmébe mindkét volt diákját. Dévai ismét megjárta Krakkót is az 1530-as évek második felében, minden bizonnyal ekkor jelentette meg

Vietornál *Orthographiá*-jának – azaz a magyar nyelv első helyesírási rendszerezésének és tervezetének – első, mára elveszett kiadását (ld. 3. és 4. szövegdoboz). Ez talán azonos azzal a könyvvel, melyet tudomásunk szerint Sylvesternek is elküldött Sárvárra, és amelyről annak nem volt nagyon jó véleménye. Dévai nyelvészeti tevékenysége ebben ki is merült, hátralévő éveiben, mint ahogy korábban is, a reformáció eszméinek terjesztésén fáradozott, míg 1545-ben utol nem érte a korai halál.

4. Dévai Orthographiájának elejéről

Sylvester az 1530-as évek második felében dolgozott két legfontosabb munkáján, a *Grammatica Hungarolatinica*-n és az Újszövetség magyar fordításán. A *Grammatica* nemcsak az első nyelvtani munka, amely a magyar nyelvről is szól (vagy, ha esetleg Janus Pannonius mégis írt grammatikát, akkor az első, amely fennmaradt), hanem az első rendszeres leírás bármely uráli nyelvről (részletesen lásd lentebb). A sárvári nyomdából 1539-ben került ki, bár ajánlásának dátuma 1536. Az Újszövetség fordítása, az első Magyarországon kinyomtatott magyar nyelvű könyv, 1541-ben jelent meg, amikor már a korábban szintén Vietornál dolgozó Abádi Benedek volt a sárvári nyomdász. Ehhez a könyvhöz Sylvester függeléként hozzátett egy stilisztikai értekezést (ismét az elsőt magyar nyelven!), melynek

témáját az átvitt értelmű szavak alkotják (Az olyan igékről [=szavakról] való tanúság melyek nem tulajdon jegyzésben [=jelentésben] vétének – lásd 5. szövegdoxoz).

Az Újszövetség megjelenése után nem sokkal a nyomda meg is szűnt működni. Abádi Benedek Wittenbergbe, Sylvester pedig Bécsbe ment, legkésőbb 1544-ben. Könyvei nem terjedtek el az országban ezekben a zavaros időkben (az Újszövetség Buda elfoglalásának az évében jelent meg), és csak jóval később váltak ismertté. A bécsi egyetemre,

mely a politikai zavargások, a reformáció és egy pestisjárvány miatt az 1520-as években szinte elnéptelenedett, és még 1540 körül is tanárhiánnyal küszködött, Nádasdy ajánlására hívta meg Sylvestert az uralkodó, I. Ferdinánd király. Hébert, majd 1546-tól görögöt kellett tanítania; nyelvészeti témájú tevékenységéről avagy éppen írásairól ebből az időszakból már nem tudunk. Valamikor az 1550-es évek elején halhatott meg. Grammatikája semmilyen hatást nem gyakorolt az utókor nyelvtudományára, hiszen csak a 18. század legvégén került elő egyetlen máig fennmaradt példánya, akkor pedig már inkább minősült történelmi

különlegességnek, mint tudományos munkának.

A harmadik humanista, Pesti Gábor életéről alig tudunk valamit. Bécsben tanult és ugyanott tette közzé mindhárom ránc maradt könyvét. Ezek nyomdai munkálatait Hans Singriener végezte, akivel korábban (1508–17 között) még Vietor is együtt dolgozott Bécsben. 1536-ban jelent meg a négy evangélium Pesti által készített fordítása *Novum Testamentum* címen. Ez Erasmus latin fordításán alapszik (Sylvester viszont elsősorban a görög eredeti alapján dolgozott), függeléként pedig találunk benne egy rövid értekezést a *míg* szó jelentéséről, továbbá egy néhány soros magyarázatot a *nép* szó bibliai használatáról. A *míg* szót konkrétan egy félreértésre okot adó mondat miatt tárgyalja Pesti (*József nem ismerte meg Máriát, míg az világra nem hozta elsőszülött fiát* – vö. Mt 1,25), amely a korabeli vallási vitákban szerepet kapott.

5. Az Ollyan igékről való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzésben vétének. (Sylvester Újszövetség-fordításának függelékéből)

Minden ige [=szó], minden beszíd [=mondat] akármilyen nyelven, avagy tulajdon jegyzésben [=jelentésben] vitétik, avagy nem. Tulajdon jegyzésben vitétik az ige mikoron el nem távozik attul, az mit kiváltképpen kell jegyezni. Nem tulajdon jegyzésben vitétik mikoron el távozik attul, az mit kiváltképpen kell vala jegyezni. Azírt az ige mikoron tulajdon jegyzésben vitétik, könnyű meg érteni azt, mikoron nem, nehéz. Az sok igéből beszíd lisen, mellyben ha az igék el nem távoznak az ű tulajdon jegyzésektől, könnyű az ollyan beszídet megérteni, ha kediglen el távoznak, nehéz. Hogy ezt könnyebben meg érthessük először az igékről véték példát, az után az beszídekről.

...

Mikor [Szent Pál] az Christusrul szólna az Corinthusbelieknek írt másud levelinek ötödik rísziben, ez beszíddel íl. Azt az [ti. az Atya] ki búnt nem tudott, bűnné tivé. Melly beszíddben ez ige Bűn, kétszer vettetik, először tulajdon jegyzésben másodsor nem. Bűnné tivé, azaz bűnirt való áldozattá. Ez jegyzésben viszi ez következő helyen es ugyan azon Christusrul szólván az Gala. 3. Bűnné lún mü írettünk, azaz, bűnirt való áldozattá. és ennél több helyen es. Melly beszídeknek nemiben ha ez igit tulajdon jegyzésben vennid mindenkoron, semmi az keresztyén hüttül idegemb sententia nem volna.

Ugyanebben az évben adta közre Aiszóposz meséinek fordítását *Aesopi Phrygis Fabulae* címen. Ehhez egy magyar nyelvű bevezetést is csatolt, amely Aiszóposz életét mutatja be, az egész kötet pedig egy latin nyelvű előszóval kezdődik, melynek tárgya a példázat, a parabola, a beszéd ékítményeinek egy fajtája. Ez utóbbit az első magyar szerző által írott stilisztikai munkaként tartja számon az irodalomtörténet.

1538-ban jelent meg Pesti utolsó ismert munkája, a *Nomenclatura sex linguarum*. Ez egy hatnyelvű (latin, olasz, francia, cseh, magyar, német) szójegyzék, melynek Pesti csak a magyar értelmezéseit írta, egy 1531-ben Nürnbergben kiadott szótárt-beszélgetésgyűjteményt alapul véve. A *Nomenclatura* szép példa az azonos nevű késő középkori műfaj továbbfejlesztésére. Két könyvből áll, ezek közül az első túlnyomórészt névszókat tartalmaz 55 tartalmi csoportban (ld. 6. szövegdoboz), a második könyv igéket, valamint beszélgetéseket 9 tartalmi csoportban. Az ajánlás szerint Pesti magántanulóknak szánta a könyvet, tehát nem iskolai használatra. A jelek azt mutatják, hogy Magyarországon soha nem forgott közkézben.

6. A mesterségek és a hozzájuk tartozó szókincs latinul, olaszul, franciául, csehül, magyarul és németül Pesti *Nomenclaturájában*

Cap.17. De mercatoribus & artificibus			De mercatoribus & artificibus cap.17.
Latynisch	Welsch	Frantzösisch	Behemisch Hungertisch Teütsch
Capit. 17. de Mercatoribus & artificibus.	Il. 17. Cap. de mercanti et artizan.	Il. 17. capi. de mercas & des artisans et mestier.	Cap. 17. von zemetzern vch genich nadobach
Molendinarius	Molnario	Molnier	1 Molnar
Molino	fornaio	fournier	2 mlyn
Furnus	fornace	fournace	3 pekary
Artifaber	artiere	artiere	4 pekarska
Faber haecceus	batoloso	barudoro	5 perz
Stomarius	flagnacio	potier desian	6 slant
Caros	calholio	cozougnier	7 slatopery
Faber	artore	parmentier	8 formary
Lexus	esfore	seure	9 chwery
Pello	pellisario	pellicer	10 Etwert
Sabuctima	fobza	fodie	11 komary
Faber lignarius	masfoda legna	meustier	12 Etwert
Scultor	scultore	sculteur	13 komary
Murarius	muratore	mallon	14 Etwert
Lapidaria	laglia pietra	tailleur de pierre	15 komary
Figulus	fornaio	seulle	16 Etwert
Tinctos	tinctos	tinteur	17 Etwert
Pictos	diplictos	pintr	18 Etwert
Barbor	barbiero	barbier	19 Etwert
Solentor	sunatolo	esultier	20 Etwert
Liquidus	stringato	esultier	21 Etwert
Medicus	medico	medecin	22 Etwert

Eme rövid korszak nyelvtudományáról összegzőképpen a következőket mondhatjuk el. Nem véletlen, hogy mind az első nyelvtani munka, amely a magyarral foglalkozik, mind az első magyar stilisztikai értekezés nagyjából egyidejűleg keletkezett az Újszövetség korai humanista fordításaival. A bibliafordítók elvszerűen ragaszkodtak tevékenységük tudományos megalapozásához, melyre kitűnő példát nyújtottak nekik az olyan tekintélyek, mint

7. Az első magyar nyelvészeti szakkifejezések Hegendorff Rudimentájában (1527)

köznév, tulajdonnév, magának álló név (=fn), mással álló név (=mn)

DENOMINE

	Nomen	
	Pronomen	Partes declis
	Verbum	biles.
Partes orationis sunt	Participium	
etia.	Aduerbium	
	Coniunctio	Partes indeclis
	Prepositio	na biles.
	Interictio	

QVID NOMEN

Nomen est pars orationis, significans rem, ut arbor, lapis.

DIVISIO NOMINIS.

Nomen	Proprium sicut nam et ceteris hinc, Vng. garia Tulaydoni nemo, ut Petrus Paulus.
	Appellativum cum generis nam possessivum, hinc, Vng. Keszny nemo, ut urbs cum stadi. miasfo. Vng. Daarcs. Plumbum bley, Colow. Vng. Hon
Nomen	Substantivum, cui non potest addi man, verbum, dicitur magis, nyewyasta, rzech, Vng. Disgwal
	alio nemo, ut cordatus cum behercz man, magis, Vng. io slmyem / auag. io emle. rzecheru. sobrus nucher, et ceteris, Vng. Bodan & ij Accidente

Erasmus vagy Melanchthon; ugyanakkor viszont olyan nyelvekre kellett fordítaniuk, amelyeknek írásbelisége ugyan létezett, de nem volt széles körben elterjedve, nem voltak általánosan elfogadott helyesírási szokásaik, és nem létezett normatív nyelvváltozatuk. Ezért a fordítóknak szinte minden kérdést maguknak kellett eldönteniük: a következő írásmód mikéntjét – kezdve azzal, hogy egyáltalán milyen betűket használjanak –, azt, hogy mely nyelvjárásra fordítsanak, hogy a számukra ismert egyedi nyelvi változatok között hogyan válogassanak, a szóképlet

mely elemeivel éljenek és melyekkel ne, milyen stílusesszóközök illenek a szöveghez, és így tovább. Mindehhez pedig a korai reformáció zaklatott légkörében vállalniuk kellett a felelősséget azért, hogy a nyelvi pontatlanság súlyos félreértésekhez, legrosszabb esetben eretnekséghez vezethet (ld. a *míg* tárgyalását Pestinél, a névelőt Sylvester grammatikájában, vagy az átvitt értelmű szavakét Újszövetség-fordításának függelékében). A fordítás munkája folyamán, avagy azt megelőzően tehát helyesírási, nyelvtani, szókézlleti, nyelvjárási, stilisztikai és retorikai kérdéseken kellett folyamatosan töprengeniük, az első nyelvészeti jellegű munkák pedig ennek a töprengésnek az eredményei.

Ez még akkor is így van, ha az általunk tárgyalt három főszereplő munkássága jelentős pontokon eltér egymástól. Szembeötlő különbséget láthatunk

egyfelől az erasmusi szellemben dolgozó, (nagy valószínűséggel) katolikus Sylvester és Pesti, másfelől a reformátor Dévai között. A Biblia fordításával csak az előbbiek foglalkoztak, az utóbbi nem; az is igaz, hogy ezeket a fordításokat a későbbi protestánsok soha nem használták, sőt, esetenként kifejezetten leszólták (mint Heltai Gáspár Sylvesterét). Ugyanakkor Dévai az egyetlen hármuk közül, akitől kifejezetten vallási témájú írások is maradtak fenn, sőt, az *Orthographiá*-n kívül csak ilyenekről tudunk. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Szentírás fordítása mellett más is indíthatta ezeket a tudós elméket a nyelvvel való foglalkozásra. Pesti az evangéliumok fordításához összesen két szó magyarázatát fűzte hozzá; a példázatokról írott értekezését nem a Biblia, hanem Aiszóposz fordításához csatolta előszóként. Sylvester grammatikájának keletkezésében pedig közrejátszhatott az is, hogy ő volt a sárvári iskolamester, ahol a latintanítás mindennapos gondjai is rá hárultak. Hozzátehetjük mindehhez még azt, hogy a magyar bibliafordítók sem mind foglalkoztak módszeresen a magyar nyelvvel: a szintén erasmista Komjáthi Benedeknek, aki 1533-ban Vietornál adta ki Szent Pál leveleinek fordítását, semmiféle nyelvészeti tevékenységéről nem tudunk.

2. (B)

Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* (1539, Sárvár-Újsziget)

A könyv jellege és fölépítése

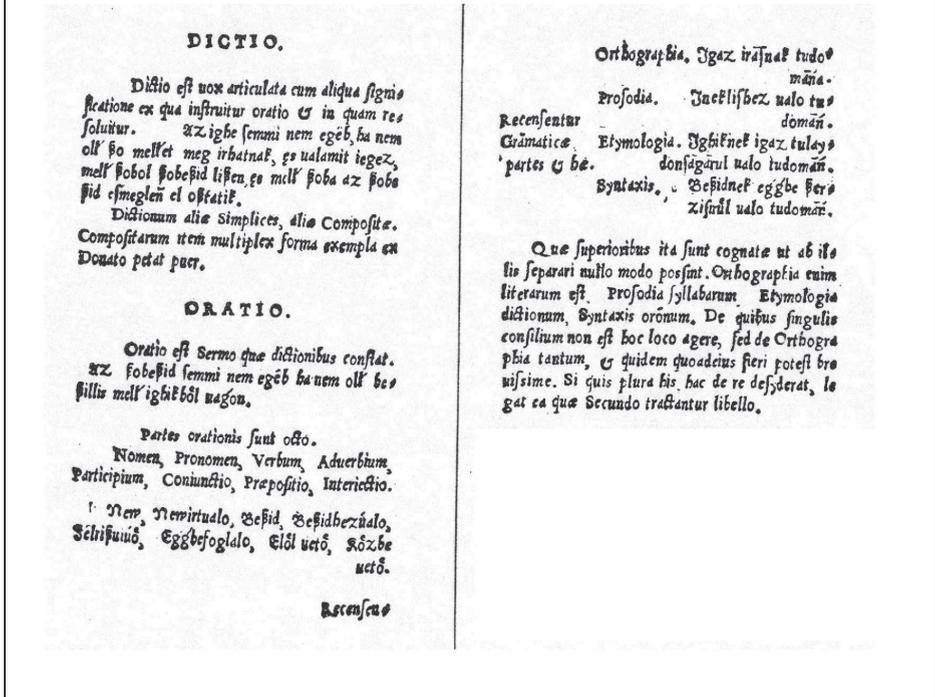
A *Grammatica Hungarolatina* alapvetően latin nyelvtannak készült, és nem magyarnak. Eredeti célja a latin nyelv alapjaiba bevezetni az alsóbb fokú iskola diákjait. Sylvester azonban komolyan vette azt a korábban említett humanista gondolatot, amely szerint a diákok könnyebben megértik a latin nyelvtan fogalmait, ha előbb, vagy azokkal együtt anyanyelvük nyelvtanát is megvilágítják számukra. Az aránylag elemi szintű latin nyelvtant ezért Sylvester magyar értelmezésekkel bővítette, és a latin nyelvi jelenségeket magyar megfelelőikkel állította párhuzamba – néhol bizony erőltetett módon. Ahol azonban olyan magyar jelenségre talált, amely módfelett különbözött bármitől, ami a latinban neki megfeleltethető lett volna, ott a kérdéses magyar jelenség bemutatása túlnőtt az anyanyelven kommentált latin nyelvtan keretein, és önálló tárgyalássá duzzadt. A legkézenfekvőbb példát erre a birtokos személyjelölők ('kapcsolt névmások', lásd lentebb) és a tárgyas ragozás nyújtják, de ide lehet sorolni a névelőt is. Sylvester a könyvben többhelyütt hangsúlyozza, hogy a magyar nyelv saját *phrasis*-szal és *ratio*-val rendelkezik, azaz szerkesztésmódja és nyelvtanának elvei eltérnek a latintól. A magyar nyelvtan jelenségeinek bemutatása így akár a latinnal való szándékolt párhuzam, akár a latintól való határozott különbözőség okán, de általában igen rendszeressé és a korabeli normákhoz képest alaposná vált. Ezért lehet a *Grammatica Hungarolatina*-t a magyar nyelv első nyelvtani leírásának tekinteni.

A könyv persze túlment a pedagógiai megfontolások által indokolt kereteken. A görög és különösen a héber párhuzamok nyilván nem az elemi iskolásokra, vagy akár az átlagos iskolamesterekre és tanítókra való tekintettel kerültek bele, hanem a humanista tudós tágabb érdeklődéséről és műveltségéről tanúskodnak, melyre Krakkóban és Wittenbergben tett szert (a héber rokonság gondolatát esetleg meríthette Melanchthontól is). Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a grammatika írása alkalmat adott Sylvesternek az Újszövetség magyarra fordítása során fölmerülő nyelvi kérdések átgondolására és rendszeres formába öntésére, s ez a tartalmának alakításához részleteiben hozzájárult.

Ezek tehát a *Grammatica Hungarolatina* létrejöttének vélhetően legfontosabb körülményei. Térjünk most rá a könyv fölépítésére. A kor szokása szerint latin nyelvű bevezető versekkel, majd szintén latin nyelvű ajánlással kezdődik a kötet, amely összesen 94 oldalból áll. Az ajánlást Sylvester a fiához, Teodorhoz írta, s abban a grammatikát az Újszövetség fordításához szolgáló előtanulmánynak (görögül *propaideumata*) nevezi. A mű fő része természetesen a grammatika meghatározásával kezdődik: *Grammatica est ars recte loquendi et scribendi auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans*, a. m. 'a grammatika a helyes beszéd és írás művészete (v. gyakorlati tudománya), mely a legjobb költők és szónokok

tekintélyén alapszik'. A definíció minden eleme föllelhető az ókori hagyományban, és többé-kevésbé hasonló megfogalmazásai nem voltak éppen ismeretlenek a humanista korban. A görög *grammatiké* terminust magát *literatura*-ként fordítja latinra Sylvester, magyarra pedig *betűkről való tudományként*.

8. A szó és a mondat definíciója Sylvester grammatikájában, valamint a nyelvtan részei

Ezután a nyelvi egységek hierarchikus felsorolása következik: *litera* ~ *betű*, *syllaba* ~ *egybefoglalás* (a. m. 'szótag'), *dictio* ~ *ige* (a. m. 'szó'), *oratio* ~ *beszéd* (a. m. 'mondat'); a példák szintén egymásra épülnek: *d, dul, dulcis, dulcis amor patriae ~ ídes az hazának szerelme*. Ezt a betűk/hangok részletes tárgyalása követi. Sylvester – aki a helyesírásban is nagyon következetes és tudatos újtónak mutatkozik – magyarul is megadja a definíciókat, a szakkifejezéseket és a példákat, helyenként a magyarázatokat is. Az egész *litera*-fejezet világosan mutatja Reuchlin héber grammatikájának hatását, különösen a magánhangzók *rectum-obliquum* különbségének tételezésében (ezen Sylvester a hosszúsági szembenállást és az *o-ö, u-ü* szembenállást érti), valamint a háromféle *s*-hang megkülönböztetésében. A szótag meghatározása következik ezután, ehhez pedig hozzá van toldva a mássalhangzó-magánhangzó-szekvenciák felsorolása.

A szó definícióját, majd a mondatét a szófajok felsorolása követi: *nomen* ~ *név* (főnév, beleértve a melléknévet is), *pronomen* ~ *névirtaló* (névmás), *verbum* ~ *beszéd* (itt az ígét jelenti!), *adverbium* ~ *beszédhezvaló* (határozószó), *participium* ~

félrészvivő (melléknévi igenév), *coniunctio* ~ *egybefoglaló* (kötőszó), *praepositio* ~ *előlvető* (a latinban előjárószo és igekötő, a magyarban igekötő és határozóragok), *interiectio* ~ *közbevető* (indulatszó). Ezt a grammatika részeinek a felsorolása követi: *orthographia* ~ *igaz írásnak tudománya*, *prosodia* ~ *íneklíshez való tudomány*, *etymologia* ~ *igiknek igaz tulajdonságáról való tudomány*, *syntaxis* ~ *beszédnek egybe szerzéséről való tudomány*. Ezek közül az utolsóról nincs szó a könyvben; a korai reneszánsz grammatikákban általában igen ritkán találunk mondattant. Az írás négy részletkérdésének tárgyalása után (a magánhangzók hosszúsága, a palatális mássalhangzók, a *s-sz-zs* megkülönböztetése, végül ismét a magánhangzók hosszúsága és a hangsúly) következik a nyelvtan hagyományosan legnagyobb terjedelmű része, a szótan.

A szótanon, azaz az *etymológiá*-n belül aránytalanul nagy teret kap a *nomen* (34 oldal, egymagában több, mint a könyv harmada), a *pronomen* (21 oldal), és a *verbum* (20 oldal). A többi öt szófajra egyenként alig egy-egy oldalt szán Sylvester. A szófajok tárgyalása minden esetben a meghatározással kezdődik, amint az az ókor óta hagyományossá vált. Sylvester definíciói mind Donatus *Ars minor*jából származnak, csak az indulatszó esetében került bele egy minden bizonnyal korábbi másolási hibának köszönhető szócsere (az eredeti *voce incondita* 'artikulálatlan hanggal' helyett *voce incognita* ~ *esmeretlen szóval* szerepel nála, mint ahogy több korabeli grammatikában). Latin példákért is többhelyütt Donatushoz utalja az olvasót. A meghatározás után az egyes szófajok tulajdonságai és osztályai következnek, ezek tárgyalásában már a különböző (elsősorban német földön keletkezett) források és a szerző saját elemzéseinek néhol esetleges, néhol ötletes vegyítését láthatjuk az alapvetően donatusi keretbe illesztve.

A ragozható szófajok tárgyalása után, a ragozhatatlanoké (*coniunctio*, *praepositio*, *interiectio*) előtt található a könyv voltaképpeni lezárása. Ebben Sylvester méltatja a magyar nyelvet annak okán, hogy nem kevésbé szabályos (sőt, *regulatissima*; tehát a szó korabeli értelmében nyelvtani szabályokkal módfelett jól leírható), mint a három szent nyelv; a felfedező öntudatával hangoztatja, hogy „anyanyelvünknek ez a kincstára mindezidáig rejtve volt; először mi bukkantunk rá és ástuk elő”, és terjedelmes visszautasításban részesíti azokat, akik a magyar nyelvet leszólják. A mintegy egy oldalnyi lezárás egész hangvétele rendkívül jellemző a korára: Sylvesternek bizonyítania kellett, hogy a magyar nyelv komolyan vehető, van nyelvtana, és használható emelkedett célokra is, ehhez pedig a három szent nyelvhez kellett mérnie.

A könyv zömét alkotó szótanból itt kiemeljük a főnévről és a névmásról szóló fejezet néhány lényeges részletét.

A főnév és a névmás; néhány általános vonás

A főnév tárgyalásánál, mint majdnem az egész grammatikában, a keretet a donatusi tulajdonságok (*accidentia*) nyújtják, melyekből ez esetben hat darab van.

A nyelvtani nem tárgyalásánál Sylvester nemigen próbál elszakadni a latintól, és úgy írja le a magyar főneveket, mintha azoknak is volna neme, sőt, a *nomen* fejezet nagy részét a nemre vonatkozó szabályok bőséges tárgyalása teszi ki, melyben megtaláljuk sok egyéb mellett a hónapok nevének magyarítását is. Ami a főnévragozást illeti, Sylvester a magyarra is alkalmazza a latin hat esetét, azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a magyarban csak egyféle ragozás van, nem öt, mint a latinban (ez az öt *declinatio*-ra való felosztás Priscianus nyomán terjedt el a Karoling korról kezdődően). A főnévről szóló fejezetben tárgyalja a magyar névelőt, ami különösen jó alkalmat ad az eltérő nyelvek (latin, görög, német, magyar) összehasonlítására. Sylvester hosszasan taglalja, hogy a magyar nyelvnek szépséget, méltóságot és pontosságot kölcsönöz a latinban nem létező határozott névelő, helytelen használata pedig eretnek Szentírás-értelmezéshez vezethet.

A névmásnak szentelt fejezet talán az egész grammatika legérdekesebb része. Ez az egyetlen szófaj, melynek tárgyalásában a meghatározást nem a donatusi *accidentia* felsorolása követi (az a fejezet második részében található), hanem egy közvetlenül Reuchlin héber grammatikájából származó párhuzam: „Tudja meg a gyermek, hogy miként a héber nyelvben, úgy a magyarban is különböznek a kapcsolt (*affixa*) és az önálló (*separata*) névmások. Kapcsoltaknak azokat nevezzük, amelyek a szavakkal úgy összetapadnak, hogy magukban nem is állhatnak. Önállóknak azokat nevezzük, amelyek a mondat szövetében (*in orationis contextu*) magukban állhatnak, és nem alkotnak más szóval egy testet.” A kapcsolt névmások csoportját Sylvester számára a mai fogalmaink szerint birtokos személyjelölőknek (*atyám, atyád* stb.) és az ezekkel részben egybeeső igei személyragoknak (*szeretem, szereté* stb., a *szeretlek* esetében csak az *-l-* a pronomen affixum!) nevezett elemek alkotják, továbbá ide sorolja – kissé meglepő módon – a *-vá/-vé* ragot is (*baráttá lún ~ monachus factus*). A következő fejezetben erre visszautalva kifejti, hogy az igék kétféleképpen ragozhatók, kapcsolt névmásokkal (pl. *szeretem, szeretlek, szereté*) vagy azok nélkül (pl. *szeretek, szeretsz*). Hozzáfűzi, hogy a magyarban a kétféle ragozás között a mondat szerkezetének megfelelően (*iuxta orationis constructionem*) az igék válhatnak; ebben pedig nyelvünk a héberhez hasonlít, és eltér a latintól és a görögtől, hiszen azokban a nyelvekben az igeragozási típusok között az igék nem vándorolnak a használat függvényében.

Általában elmondható, hogy alaktani tekintetben Sylvester kizárólag szóégeszeket ismer, melyek alkalmanként kiegészülhetnek kapcsolt névmásokkal (*szeretem*), illetve partikulákkal (*szeretek vala*) – mindkét terminus a héber grammatikából származik –, egyébként viszont a szavak egyszerűen *inflectuntur* vagy *declinantur*, azaz „hajtogattatnak” (*szeretek*). A névmások nélküli igeragozás, valamint a latin eseteknek megfelelő főnévi alakok (pl. *mesternek*) esetében úgy tűnik, nem tekinti a végződéseket nyelvtani elemeknek, egyszerűen utolsó betűként, szótagokként stb. emlegeti őket, ebben pedig teljes mértékben az ókori és a középkori grammatika hagyományait követi. A főnévi esetragok közül azonban azokat, amelyek latin előjárószókat fordítanak (pl. a *-ban/-ben*), hátravetett előjárószóknak nevezi (*praepositiones...nonnunquam postponuntur*). Sylvester általa-

ban érzékenyen tárgyalja a magyar nyelv több olyan tulajdonságát, amelyekben eltér a latintól, a tárgyalás egészére mégis az a jellemző, hogy a latin és a héber nyelvten kategóriáiból indul ki, és azokban helyezi el a magyar jelenségeket. Ne feledjük, a könyv eredendően nem magyar grammatikának készült. Talán ennek is köszönhető, hogy több olyan érdekességet figyelmen kívül hagy, amelyeknek természetes helye lett volna egy magyar nyelvtenban (mint pl. a *nekem*, *bennem* típusú alakok elemzése).

A nyelvi elemek meghatározásai

<i>Meghatározás latinul</i>	<i>Sylvester fordítása</i>	<i>Saját fordításunk</i>
Litera est minima pars vocis articulatae.	Az betű az szónak mentül küssebb része, mellyet betűkvel meg írhatnak.	A betű a tagolt nyelvi forma legkisebb része.
Syllaba est proprie compraeheasio literarum enunciata.	Az egybefoglalás semmi nem egyéb, hanem az kimondott betűknek egybefoglalása.	A szótag sajátlagosan betűk hangzó csoportja.
Dictio est vox articulata cum aliqua significatione ex qua instruitur oratio et in quam resolvitur.	Az ighe semmi nem egyéb, ha nem olly szó mellyet meg írhatnak, és valamit jegyez, melly szóból szóbeszíd lisen, és melly szóba az szóbeszíd esméglen el osztatik.	A szó jelentéssel rendelkező tagolt nyelvi forma, amelyből mondat szerkeszthető, és amelyre a mondat lebontható.
Oratio est sermo quae dictionibus constat.	Az szóbeszíd semmi nem egyéb, hanem olly beszíllis melly ighíkból vagyon.	A mondat olyan beszéd, amely szavakból áll.
Nomen est pars orationis cum casu corpus, aut rem, proprie, communiter ve, significans.	Az név az szóbeszídnek eggy része, melly tulajdon kípben avagy közönsíggel jegyez testes, avagy testnélkül való állatot, esetvel egyetembe.	A főnév olyan beszédrész [v. mondatrész], amelynek esete van, fizikai létezőt vagy fogalmat jelöl, tulajdonnévként vagy köznévként.
Pronomen est pars orationis quae pro nomine posita tantundem paene significat, personamque interdum recipit.	Az névirtvaló az szóbeszídnek eggyik része, mely az névirt vettetvín, közel ugyan annyit jegyez, és níha szemílt víszen fel.	A névmás olyan beszédrész [v. mondatrész], amely a főnév helyett állva majdnem ugyanannyit jelent, és néha személyt is vesz föl [ti. jelöl].

Verbum est pars orationis cum tempore et persona sine casu, aut agere aliquid, aut pati, aut neutrum significans.	Az beszíd az szóbeszídnek része üdővel és személyvel eset nélkül, melly valami cselekedést jegyez avagy szenvedést, avagy ezeknek egyikét sem.	Az ige olyan beszédrész [v. mondatrész], amelynek ideje és személye van, esete nincs, vagy cselekvést jelent, vagy elszenvedést, vagy egyiket sem.
Adverbium est pars orationis quae adiecta verbo significationem eius explanat atque implet.	Az beszídhez való az szóbeszídnek része melly az beszídhez vettévin az ű jegyzísit jobban ki magyarázza és be tölti.	A határozószó olyan beszédrész [v. mondatrész], amely az ígéhez illetve annak jelentését magyarázza és kiegészíti.
Participium est pars orationis partem capiens nominis et verbi. Recipit enim a nomine genera et casus, a verbo autem tempora et significationes ab utroque numerum et figuram.	Az félrészvivő az szóbeszídnek egyik része melly az névnek és az íghínek egy ríszit víszí el mert az névtúl nemet és esetet víszén az íghítúl kediglen üdőköt és jegyzíseket.	A melléknévi igenév olyan beszédrész [v. mondatrész], amely részt vesz a főnévből és az ígéből is. A főnévtől ugyanis nemeket és eseteket kap, az ígétől időket és jelentéseket, mindkettőtől pedig számot és formát.
Coniunctio est pars orationis annectens ordinansque sententiam.	Az egybe foglalás az szóbeszídnek egyik része melly az beszídnek értelmet egybe ragasztja, és egybe szerzi.	A kötőszó olyan beszédrész [v. mondatrész], amely összeköti és elrendezi a gondolatot.
Praepositio est pars orationis quae praeposita aliis partibus in oratione significationem earum aut implet aut mutat aut minuit.	Az előlvető az szóbeszídnek egy része melly az egyéb részeknek előtte vettévin az szóbeszíd, azoknak az ű jegyzísit avagy be tölti, avagy el váltosztattja, avagy megküsebbíjtí.	Az előljárószó olyan beszédrész [v. mondatrész], amely a mondatban más beszédrészek elé helyezve azok jelentését vagy kiegészíti, vagy megváltoztatja, vagy csökkenti.
Interiectio est pars orationis significans mentis affectum voce incognita.	Az közbe vetís az szóbeszídnek egy része melly léleknek indulattját jegyzi esmeretlen szóval.	Az indulatszó olyan beszédrész [v. mondatrész], amely a lélek érzelmét jelzi ismeretlen hanggal.

Megjegyzés: mi van egy meghatározásban?

Litera est minima pars vocis articulatae. Ez a meghatározás így található Donatus *Ars Maiorjában*, de a latin grammatika hagyományában szinte mindenütt nagyon hasonló megfogalmazásokat látunk. E rövid, magvas és látszólag egyszerű definíciónak szinte minden egyes szavához hosszas magyarázatot lehetne fűzni, és természetesen ez áll a többi definícióra is. A példa kedvéért végezzünk alaposabb elemzést ezen a ponton, hogy a nyelvtani hagyományhoz való viszonyát világosabban lássuk.

Litera

Nemcsak betűt, hanem beszédhangot is jelent, pontosabban inkább a fonéma megfelelőjét, még pontosabban a betű és a fonéma egységét, tehát egy viszonylag elvont nyelvi egységet. Az ókorban három tulajdonságát ismerték: név, forma (tehát írott alak) és hangzás (azaz kiejtés). A betűt az általa jelölt hangtól némelyek (mint pl. Diomedes, Donatus kortársa, vagy Priscianus) a *litera* – *elementum* fogalom párral különböztették meg, ugyanakkor a *litera* lényegét abban látták, hogy olyan hang (*vox*), amely egy jellel leírható (vagyis bár a hangegységtől, az *elementum*tól megkülönböztették, nem azonosították a leírt betűvel). Mindazonáltal a *litera* hangzó oldalának és írott oldalának a terminológiai megkülönböztetése egyáltalán nem volt általános (pl. Donatusra sem jellemző). Ami általános volt, az a *litera* tovább nem osztható, tehát minimális voltának hangsúlyozása (ezért mindenkinél *minima pars*). De minek volt a legkisebb része?

Vox

Ez a szó általában hangot jelent a latinban. A grammatikusok némelyike (Donatus is) idézi a filozófusoktól származó meghatározást, mely szerint a hang mozgásba hozott levegő, amely hallás útján észlelhető. Általában hangsúlyozzák, hogy mindennemű emberi és állati hangadás, továbbá minden élettelen forrásból származó zaj hangnak minősül, ebben az értelemben tehát egyfajta önmagában idomtalan nyersanyagként írják le. Ugyanakkor a *vox* jelentette már az ókori nyelvtani irodalomban is a szűkebb értelemben vett nyelvi hangadást, a nyelvi formákat, tehát szavakat és mondatokat is. Pompeius (Kr. u. 5. század) ezt írja Donatus-kommentárjában: „Hang minden, amit mondunk, mint például ha azt mondjuk: *orator venit et docuit* 'a szónok jött és tanított'. Ezt föl lehet bontani: *orator, venit, et, docuit* – íme, szavakra bontottad a mondatot. Magukat a szavakat is föl lehet bontani szótagokra: *o* és *ra*; és a szótagokat is föl lehet bontani betűkre (*litterae*).” Vagyis bár a grammatikusok a hangot mint fizikai jelenséget vették alapul, a *literát* kifejezetten inkább a (hangzó) nyelvi forma egységének tekintették.

Articulata

A *vox*nak általában két típusát különböztették meg, ezeket egyfelől az *articulata* vagy *explanata*, másfelől az *inarticulata* vagy *confusa*, ritkábban *incondita* jelzőkkel

különböztették meg. Az elhatárolás alapja kettős: *articulata* az a hang, amely betűkkel leírható, és amelynek jelentése van. (Ez azt is jelenti, hogy ha egy *vox* az *articulata* típusba tartozik, akkor elsősorban a szó második értelmében *vox*, tehát inkább nyelvi forma, mint hang.) A két ismérv egyébként nem mindig együtt jelenik meg a nyelvtanokban, jónéhány szerző csak az egyiket említi. Priscianus, az ókor legélesebb szemű grammatikusa kifejtette, hogy a két feltétel logikailag nem függ össze (*Institutiones grammaticae* I, I), hiszen vannak jelentéssel bíró, de betűkkel le nem írható hangok (pl. a füttyjelek), és vannak betűkkel leírható, de jelentéssel nem bíró hangok (pl. a hangutánzó szavak).

Ha a jelentést is figyelembe vesszük, akkor semmi, ami a szónál kisebb, nem lehet *vox articulata*, hiszen a szó a legkisebb egység, amely jelentéssel rendelkezik (az ókori és középkori grammatika nem ismert a morfémanak megfelelő nyelvi egységet). Sylvesternél egyedül a *dictio* az, amely *vox articulata*ként van meghatározva, azaz a *litera* nem *vox articulata*, annak csupán része. Az *articulata* eredendően a 'tagolt' hangot jelentette, tagolt hang pedig csak az lehet, amely részekre tagolódik; az oszthatatlan egység, a *litera* nem. Valószínűleg nem véletlen, hogy Priscianus a betűkkel leírható, de jelentéssel nem bíró *vox*-ra is teljes szavakat (ti. hangutánzókat) adott példának, és nem szavak részleteit, amelyek, bár betűkkel leírhatók, önmagukban nem jelentenek semmit. Mindez akkor érthető meg, ha tekintetbe vesszük, hogy bár az ókori és az ókori hagyományból merítő grammatikák többnyire szigorú menetet követnek a fogalmak tárgyalásában, és a legkisebbtől, a legalapvetőbbtől haladnak a magasabb rendű, az összetettebb felé, a valóságban mindig a szó a kiinduló egység. Már az első fogalom, a *vox* vagy a *litera* tárgyalása és használata is (a *vox* fizikai jellegű meghatározása ellenére) a szóra mint alapvető nyelvi egységre tükrözve alakul.

2. (C)

Továbbvezető megjegyzések

A korszak európai nyelvtudományához a legfontosabb áttekintő munkák Auroux et al. (2000:650–814), Tavoni, Gandolfo és Toscano (1998), Percival (1975, 1986), Padley (1976:5–57), Demonet (1992), Demonet-Launay (1992) és Jensen (1996). Melanchthon grammatikai művei a Bretschneider–Bindseil-féle kiadás 20. kötetében (1854) található (3–412 hasáb). Reuchlin *De rudimentis hebraicis libri III* c. műve hozzáférhető hasonló kiadásban (Reuchlin 1974 [1506]). A latin grammatikák népnyelvi kiegészítéseiről, illetve általában a népnyelv szerepéről a latin nyelv tanításában igen alapos könyv Puff (1995), melyben a szerző a német kiegészítésekkel ellátott latin nyelvtanokat vizsgálja az 1480–1560 közötti időszakban. A korszak latintanításának művelődéstörténeti háttérétől kezdve a

kiegészítések pontos jellegéig minden ide tartozó kérdést széles körű és elmélyült kutatások alapján, bőségesen dokumentálva és illusztrálva tárgyal.

A tárgyalt magyar vonatkozású források pontos könyvészeti leírása és adatai megtalálhatók a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetében (Borsa et al. 1971, 7., 16., 17., 21., 22., 39. tételek). Ezek a könyvek mind hozzáférhetők hasonló kiadásban, Toldy Ferenc forráskiadása (1866) helyett mindenképpen ezeket érdemes használni. Sylvester *Grammatica Hungarolatiná*-ja, Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricá*-ja és Hegendorff *Rudimentá*-ja, a *Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium* 4. kötetében jelent meg (Budapest: ELTE, 1977). Sylvester *Grammaticá*-ja még egyszer megjelent hasonló kiadásban, a *Bibliotheca Hungarica Antiqua (BHA)* 22. köteteként (MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1989, Szörényi László kísérőtanulmányával); 1997-ben ismét kiadta a Routledge-Curzon kiadó. A *Grammatica Hungarolatina* magyar fordítását 1989-ben tette közzé C. Vladár Zsuzsa; az irodalomjegyzékben Sylvester (1989) alatt szerepel. Új szövegkiadást készített Bartók István (2007), amelyben egyszersmind összefoglalja korábbi kutatásait és részletesen tárgyalja Sylvester munkásságát mind grammatikai, mind irodalomtörténeti szempontból. Pesti Gábor mindhárom könyve megjelent szintén hasonló kiadásban (*Novum Testamentum: BHA* 34, 2002, Budapest: Balassi; *Aesopi Phrygis Fabulae* 1950, Budapest: Közoktatási Kiadó, *Nomenclatura: Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium* 2., 1975, Budapest: ELTE), mint ahogy Sylvester *Újszövetsége* is (*BHA* 1, 1960, Budapest: Akadémiai). Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricá*-jának befényképezett eredetije a Magyar Elektronikus Könyvtárban is elérhető (<http://mek.oszk.hu/02700/02712>).

A 16. századhoz áttekintést nyújt Turóczi-Trostler (1933) és Szende (1938), újabban és alaposabban Téglásy (1988). Klimes (1934) egy régebbi, de szemléletes áttekintés a magyar humanizmus bécsi kapcsolatairól és Erasmus hatásáról. Jancsó (1881:1–61) Toldy Ferenc forráskiadása után az első tanulmánygyűjtemény, amely érdemben foglalkozott a korszakkal; ma már sok szempontból túlhaladott. A másodlagos irodalomból a korszakhoz a legfontosabb a mai napig Balázs János Sylvester-monográfiája (1958), jóllehet a későbbi kutatás egyes részletekben kiegészítette, illetve helyesbítette (igen rövid összefoglalást Balázs 1961-ben találunk). Éder (1991) cáfolja, hogy Sylvester és Guarino kapcsolata valószínű volna. Bartók (1998a) egy lehetséges német kapcsolatot jár körül. Sebestyén (1990) rövid cikkben tárgyalja a *praepositio* meghatározását. Dán (1973b) filológiai és nyomdatörténeti szempontból vizsgálja Sylvester műveit, és Újszövetség-fordítását későbbre datálja, mint Balázs János. Bartók (1998b) kritikai áttekintését nyújtja a szövegkiadásoknak, és lényeges filológiai kérdéseket érint (például helyesbíti azt a Balázs Jánosnál és másutt is található megjegyzést, mely szerint az indulatszó meghatározása is Donatus szó szerinti átvétele volna).

Sylvester grammatikájának felbukkanását járja körül nagy alaposággal Bartók (2001), ugyanehhez lásd még Bartók (2002b). Éder (1999:15–30) a könyv utóéletével foglalkozik. A korabeli hangjelölést és a nyelvtani jellegű művek

hangtani részeit tárgyalja Vértes (1980:28 skk.). Sylvester helyesírásával foglalkozik E. Abaffy (1970). Sylvester és általában a humanizmus korszaka kedvelt kutatási területe volt a hebraistáknak is. Telegdi (1990) foglalkozik a Sylvester grammatikájában és a 17. századi grammatikusok műveiben jelentkező héber hatás alapjaival és nyelvészeti jelentőségével. Sylvester héber műveltségét vizsgálja és őt az első magyar *homo trilinguis*-ként jellemzi Dán (1973a:37–46). Egy kisebb hebraisztikai kérdést tárgyal Sylvesterrel kapcsolatban Dán (1969), melyből kiderül, hogy ő használt először héber betűket a bécsi nyomdászat történetében. Hegedűs József több művében foglalkozott Sylvester összehasonlító nyelvészeti jelentőségével és a héber–magyar rokonság gondolatával (1966, 1993, 2003:48–51). A hónapverseket tárgyalja Bartók (2002a), és amellet érvel, hogy ezek egy részét maga Sylvester költötte. A krakkói egyetem magyar vonatkozásairól szól Kovács (1964). Sylvester krakkói éveivel foglalkozik Bartók (2003). Sylvester munkáinak terminológiai kérdéseiről szól Kovács (2001:64–94). Mind Sylvesterrel, mind Dévai Bíróval foglalkozik Szathmári (1968:69–139, ill. 141–165).

Dévai Bíró kutatásában korai alapvetés Révész (1863), amely számos nagy fontosságú kérdést tisztázott. Melich (1908a) klasszikus tanulmány, még ha egyes részletkérdésekben a későbbi kutatás felülbírálta is; Révész nyomán még úgy vélekedik, hogy az *Orthographia* első, elveszett kiadása Sárváron jelent meg (Révész ezt csak egy lehetséges, de igen valószínű fölvetésként fogalmazza meg). Ivány (1994) Dévai helyesírásának nyelvjárási vonatkozásait vizsgálja, (1991) pedig nagy felkészültséggel érvel amellet, hogy az *Orthographia* 1549-es kiadását nem Abádi Benedek „igazította meg” (ez az elterjedtebb nézet), hanem a másik nagy reformátor és Melanchthon-tanítvány, Batizi András (ez a nézet már a 19. század elején fölmerült, de később Révész hatására háttérbe szorult). Az *Orthographia* magánhangzó-jelölésének egy lényeges és vitatott pontját tisztázta Vértes (1958). Sólyom (1967) a benne szereplő imák eredetének kérdését vizsgálja, és a könyv megjelenését 1536-nál nem későbbre teszi. A Dévai Bíróra vonatkozó irodalom 1988-ig teljes bibliográfiáját Bartók (1989) dolgozza fel. Pesti *Nomenclaturá-járól* részletesen ír Melich (1907:39–47), bár forrását egyértelműen nem jelöli meg; ezt Borsa et al. (1971) 21. tételénél találjuk meg. Ács (1982) a magyar irodalmi nyelv létrejöttének szempontjából elemzi Sylvester, Pesti és Komjáthi tevékenységét, szembeállítva felfogásukat egyrészt a reformatori iránnyal, másrészt Balassiéval és az őt követő Rimay Jánoséval. Bartók (2000) jó áttekintése a Janus Pannonius-féle állítólagos grammatika kérdésének.

3. (A)

A 16. század második felétől a 17. század végéig

Az európai nyelvtudomány ebben az időszakban

A 16. század közepével kezdődő körülbelül száz év során a nyelvtudományban részben folytatódnak, részben módosulnak azok a törekvések, amelyek a korai humanizmust jellemezték. A klasszikus latin nyelv továbbra is nagy tekintélynek örvend, és egyre nagyobb mennyiségű ókori szöveganyag válik hozzáférhetővé. Ugyanakkor azonban a nyelvi kérdések tárgyalásában az ókori latinitás és az általa hordozott hagyomány egyre kevésbé tűnik mintaadónak, a nyelvtudomány lassanként függetlenedni kezd tőle. A népnyelvek vetélytársá emelkedése visszafordíthatatlan folyamattá vált mind társadalmilag, mind tudományosan.

Igen gyorsan nőtt a tudományos igénnyel vizsgált nyelvek száma. Az európai népnyelveknek sorra jelentek meg „saját jogú” grammatikái (tehát amelyekben a népnyelv már nem másodlagos szerepet játszik, mint Sylvester Jánoséban) – bár ezekben a grammatikákban továbbra is a latin nyelvtani hagyomány adta meg az alapvető fogalmi és elemzési keretet; sok esetben pedig továbbra is a reformáció és a vallási népnyelvűség igénye határozta meg a szerzők szándékát. A nyomtatásnak köszönhetően egyre könnyebb volt terjedelmesebb, sok esetben többnyelvű szótárakat vagy egyéb szakmunkákat készíteni, és ezeket minél több érdeklődőhöz eljuttatni, majd újabb kiadásokban tovább bővíteni, kiegészíteni. A tudományos munkák általában is számos technikai újítással gazdagodtak, hiszen lehetővé vált a többretű mutatók, pontos tartalomjegyzékek, hivatkozási rendszerek, élőfejek stb. készítése.

Az Európán kívüli nyelvek ismerete is elkezdett a 16. század vége felé beszivárogni az európai tudományos gondolkodásba. A földrajzi felfedezések előrehaladtával, és főleg az azokat követő missziók nyomán egyre több addig teljesen ismeretlen nyelvvel kerültek kapcsolatba az európaiak. 1550 előtt ismereteink szerint kizárólag a két nagy hagyományú sémi nyelvnek jelent meg Európában grammatikája (l. a héber tárgyalását az előző fejezetben; az első arab nyelvtan 1505-ben jelent meg). A 16. század közepén három újabb nyelv nyomtatott nyelvtana látott napvilágot (geez, taraszki és kecsua), majd az 1590-es évektől kezdve egymást követték az ilyen munkák. Maguknál a nyelvtanoknál valószínűleg nagyobb hatást gyakoroltak az átlagos európai tudósra a gyűjteményes munkák, amelyek szintén a kései 16. és a 17–18. század jellegzetes (bár nem túl gyakori) tünete. Ezekben rövidebb ismertetések találhatók mindazon nyelvekről, amelyekről a szerző valamilyen források alapján be tudott számolni, kisebb szójegyzékek és szövegmutatványok kíséretében. Mindeme fejleményeknek köszönhetően tehát az európai és az Európán kívüli nyelvekre vonatkozó tényszerű ismeretek a 17. századra ugrásszerű mennyiségi növekedésnek indultak.

A latin nyelv lassú visszaszorulása olyan kérdéseket vetett föl, amelyekre már a korai humanizmussal kezdődően és területenként-országoként eltérő ütemben évszázadokon át keresték a választ. Korábban utaltunk már a népnyelvek nyelvtanának kérdésére: érvelni kellett amellett (amint Sylvesternél is láttuk), hogy ilyesmi egyáltalán létezik. A következő nemzedékekre már a szókincs problémája is legalább ekkora súllyal nehezedett: honnan lesz a népnyelveknek megfelelő szókincse azokon a területeken, amelyeken eladdig nem, vagy alig használták őket (tudományok, jog, államigazgatás)? A kézenfekvő megoldás a latinból való kölcsönzés volt. Hamarosan jelentkeztek azonban eleinte elszigetelt, majd néhol egyre inkább intézményesülő törekvések a tudományos szókészlet „honosítására”. Végezetül az is megválaszolóvá várt kérdés volt, hogy egy-egy népnyelvnek melyik változata lépjen a latin helyébe egységes, rögzített formájú köznyelvként. Erre az egyes nyelvterületek sajátos adottságai más és más választ kínáltak. Az olasz esetében a nagy késő középkori firenzei költők (Dante, Petrarca és Boccaccio) tekintélye olyan nagy volt, hogy a toszkán nyelvjárásnak nem volt vetélytársa. A német esetében már tágabb tere nyílt a vitának, bár Wittenberg a lutheri reformációt követően oly egyértelműen a szellemi élet tömegközéppontjává vált, hogy a meissenai nyelvjárás hamarosan az összes többinél nagyobb megbecsülésnek örvendett. Magyarországon ebben az időszakban még nem került előtérbe a nyelvjárások kérdése (a szórványos megjegyzésekből érdemi vita nem bontakozott ki), gyakorlatilag azonban a török hódoltság következtében csak az észak-magyarországi és az erdélyi nyelvjárásoknak volt bármekkora elvi esélye arra, hogy a később kialakuló köznyelv alapjává válhassanak.

A korai humanizmus idejéhez képest a nyelv tudománya mind elméletében, mind gyakorlatában tovább alakult a 17. század folyamán. Az elmélet oldalán fölmerült, részben már a késő középkorban is sokat tárgyalt kérdés volt egyfelől a nyelv és a gondolkodás viszonya, másfelől az egyetemes nyelv lehetősége. Az előbbi kérdés igen szerteágazó módon kapcsolódik a végső soron Arisztotelészre visszanyúló késő középkori skolasztikus nyelvfilozófiához és az újabb keletű korai racionalizmushoz. Középpontjában a fogalmak, a valóság kategóriái és a nyelvi kategóriák viszonya áll, továbbá a gondolatok szabatos kifejezésének, az ítéletalkotásnak, érvelésnek stb. nyelvi megformálása. Egyik leghíresebb irányzata ennek a fajta nyelvészeti gondolkodásnak a franciaországi Port Royal iskolájából eredt. Nem volt független ettől a kérdéstől az egyetemes nyelvvel való kísérletezés divatja, amely a 17. század folyamán kezdett erőteljesebben kibontakozni. Ebben a törekvésben volt egy filozófiai-logikai indíttatás: egy tökéletesen megalkotott műnyelv mentes a fogalmi ellentmondásoktól és következetlenségektől, a természetes nyelvek esetlegességeitől, áttekinthető rendszerben, egyetemes érvennyel és kifogástalan tárgyilagossággal fogja át az emberi tudomány és tapasztalat teljességét. A másik hajtóerő a tökéletes nyelv keresésében vallási-pedagógiai jellegű volt: az 1600-as évek nagy háborúi idejében kívánatos célnak tűnt az egész emberiség lelki-szellemi összhangját ilyen

módon is elősegíteni, valamint ideálisan az emberiség (vagy legalábbis az európai népesség) egészét belevonni a filozófiai és vallási kérdések megvitatásába.

A vallási hatás eleinte még ebben az időszakban is igen jelentős volt. Az előző fejezetben láttuk, hogy az anyanyelvi tudatosság és a népnyelvek tudománya, beleértve a stilisztikát és a hermeneutikát is, milyen sokat köszönhetett a korai bibliafordítói munkának, amely a humanista törekvések gyümölcse volt, idővel pedig a reformáció keretében kapott erőteljes vallási hangsúlyt és vált széles körben nagy hatást gyakorló tevékenységgé. Hozzá kell ehhez tenni azt, hogy a nyelvről való gondolkodást a középkor kezdetétől a 17. századig meghatározta az a néhány bibliai szöveghely, ahol a nyelv egyáltalán bármilyen összefüggésben fölmerül. Ezek az Ószövetségben a teremtmények Ádám általi elnevezése (Ter 2,19–20), a nyelvek összezavarodása a bábéli toronynál (Ter 11,1–9), Noé fiainak szétvándorlása és a föld benépesítése (Ter 10,1–32 és Ter 11,10–32), az Újszövetségben pedig a nyelvek pünkösdi csodája (ApCsel 2,1–13), illetve Jézus Isten Igéjével való azonosítása (Jn 1,1–18 és másutt). Ezek az itt tárgyalt időszakban is több kérdést fölvetettek: milyen nyelven adott nevet Ádám a világban található dolgoknak és élőlényeknek? Ezeket a neveket Isten sugallta neki, vagy ő maga adta őket? Milyen viszonyban állt ez a nyelv a valósággal, amelyet leírt? Azonos-e ez a nyelv valamely ismert nyelvvel (pl. a héberrel), vagy kihalt ősnyelvről van szó? Mely nyelvek keletkeztek a bábéli nyelvzavarban és melyek a későbbi időkben? Hogyan hozhatók összefüggésbe az ismert nyelvek Noé leszármazottainak szétvándorlásával? A pünkösdi csodára való tekintettel hogyan tarthatna egy nyelv (a latin) igényt arra, hogy Isten szavának egyedüli hiteles tolmácsolatát nyújtsa (a Vulgátában)? A 16. és a 17. század folyamán a nyelvhasználat korai formájától kezdve a fordítás elméletéig a nyelvtudomány számos területén bizonyult megtermékenyítő erőnek ez a hatás, bár az itt felsorolt és az ezekhez hasonló kérdésekre adott válaszok már e két évszázad során, később pedig még nyilvánvalóbban egyre inkább függetlenné váltak a vallási megfontolásoktól.

Gyakorlati szempontból a nyelv tanulmányozásának megújulása elsősorban a leírás és az elemzés területeinek bővülésében és fogalomkészletének csiszolásában mutatkozik meg. Egyre inkább a grammatikák szerves részévé vált a mondattan (korai példa erre Petrus Ramus több műve a 16. század közepén), elemzési keretét lényegében a késő középkorból vették át. A szófajok tárgyalásában lassanként megjelenik a szigorúbb értelemben vett morfológiai elemzés, a korabeli nyelvtanokban egyre gyakrabban és egyre következetesebben elemzik a szóalakokat tövek és toldalékok kapcsolódásaiként. A német grammatikusok között már az egyik legkorábbi, Laurentius Albertus (*Teutsch Grammatick oder Sprachkunst*, 1573) egyszótagos gyökökből (*Wurzel*) vezeti le a szóalakokat, Schottelius pedig a 17. század közepén egész tudományos tevékenysége egyik sarokkövévé tette meg ezt. A szóalakokat három részre tagolta: a *Wurzel* vagy *Stammwort* a mai értelemben vett abszolút tövet jelentette, a *Hauptendung* nagyjából a képzőknek, a *zufällige Endung* pedig a ragoknak felelt meg.

A morfológiai elemzés ilyen irányban kibontakozó fejlődése sok további kérdéshez vezetett, amelyek némelyike meghatározóvá vált szinte az egész újkori nyelvtudomány számára. A gyakorlatiasabb következmények közé tartozik a helyesírás új „eszmeje”: az ún. szóelemző írásmód pontosan a gyök avagy fő fogalmából indul ki. Az elméletibb kérdések között fölmerült a gyökök és a származékszavak történeti viszonya, amely igen hamar elvezetett a pusztá gyökökből álló ősnyelvek feltételezéséhez, valamint ahhoz az elképzeléshez, hogy a toldalékok vagy a gyökök kései „kinövésai”, vagy korábbi gyökökből „zsugorodtak” önállóan elemekké, más gyökök függelékeivé. Minderről ebben a fejezetben részletesebben is írunk még.

Figyelembe kell még venni egy sokrétű pedagógiai hatást is. A humanizmusnak és a reformációnak, majd a katolikus megújulásnak köszönhetően erőteljesen megváltozott szellemi élet és művelődés, beleértve annak intézményeit is, magával hozva a pedagógia elméletének és gyakorlatának gyökeres megújulását is. Mindebből közelebbről a nyelv kérdéseit érinti például az összehasonlító-általános nyelvtanok megjelenése 1600 körül. Johann Becherer 1596-ban Mülhausenben közzétett egy könyvet, amely a görög, a latin és a német morfológiáját/szótanát tartalmazza (*Synopsis grammaticae*). Elrendezése egészen újszerű volt: ami mindhárom nyelv nyelvtanában megtalálható (pl. a nyelvtani nemek), azt csak egyszer tárgyalja, ilyen módon mintegy „kiemelve” a közös elemeket. Az 1610-es években, szintén német földön, más jelentős újítók is felléptek. Christoph Helwig és Wolfgang Ratichius (Ratke) Köthenben működtek, és itt valósították meg a német nyelv nyelvtanának iskolai tanítását célzó programjukat, amihez ismét új tankönyveket kellett írniuk. Comenius (Jan Amos Komenský), a nagy pedagógus fellépése a 17. század közepén gyökeresen átformálta nemcsak a latintanítás gyakorlatát, de a szótárírást is; az ő tematikusan elrendezett, a szókincset szövegösszefüggésekben bemutató, képes (nyelv)könyvei vetettek véget a nomenclaturák sok évszázados egyeduralmának.

A 17. század folyamán, sőt, még később is nagy jelentősége volt a jezsuita iskolákban általános használatba vett Alvarez-féle latin nyelvtannak. Ennek első kiadása 1572-ben jelent meg, utána többször módszeresen átdolgozták egyrészt a tanítás gyakorlatából levont tapasztalatok alapján, másrészt a különböző országok helyi adottságainak megfelelően, és a 19. századig folyamatosan tankönyvként használták. Kifejezetten pedagógiai céllal készült, olyan megfontolások figyelembe vételével, amelyek az alaposan átgondolt tanári gyakorlatból fakadnak (a tematikus elrendezésen belül progresszív építkezés, az általános szabályok és a kivételek szétválasztása, gyakorló feladatok; az egyes későbbi kiadásokban a helyi nyelv(ek)ből vett párhuzamok, fordítási gyakorlatok). Magyarországon még a 18. század utolsó éveiben is többször kiadták.

Végezetül lényeges tudományszociológiai tény az is, hogy Európa egyes részein tudós avagy műkedvelő társaságokba álltak össze a nyelv tanulmányozását szívükön viselő emberek. Eme társaságok és a későbbi akadémiák legkorábbi elődje a firenzei akadémia volt (1540), a valódi mintaképe azonban sokkal inkább

a szintén itáliai Accademia della Crusca volt, amely 1580 körül jött létre. Ez utóbbi fő tevékenysége a századforduló táján a szótárszerkesztés volt; nevezetes olasz (pontosabban toszkán) szótárukat – az első latint nem tartalmazó szótárat – 1612-ben tették közzé egész Európa csodálatára. Az Accademia mintájára jöttek létre német földön a 17. században a Sprachgesellschaftok (a legfontosabb közülük a Lajos anhalt-kötheni herceg körül 1617-ben alakult *Fruchtbringende Gesellschaft*) amelyek célja az volt, hogy a németet „alkalmas presztízsnyelvvé” alakítsák (*leistungsfähige Hochsprache*). Tették ezt szótárak, nyelvtanok, nyelvkritikai írások és fordítások közzétételén keresztül, mindezt pedig olyan módon, hogy a társaságok a tudományos munka többé-kevésbé szervezett fórumaiként működtek és a folyamatos kapcsolattartást nagymértékben megkönnyítették.

A magyarországi fejlemények

Azok a fejlemények, amelyek az 1500-as évek utolsó évtizedeiben a nyelvtudomány történézésének érdeklődésére számot tarthatnak, főként a lexikográfia és a szókészlettan területén jelentkeznek. Tágabban ide vonhatók az újonnan magyar nyelven írt tudományos munkák, jelesül: a *Debreceni Aritmetika* (1577), az első magyar nyelvű számtankönyv, Melius (Juhász) Péter *Herbárium*a (1578), az első magyarul megjelent természettudományi munka, valamint a Hoffgreff–Heltai-féle nyomdában kiadott *Csízó* (1592), amely a kor színvonalán álló csillagászati ismeretek mellett számos egyéb természetismereti kérdést taglal a később is népszerű kalendáriumok előképeként. A nyomtatásban megjelenteken felül tudunk még számos magyar nyelvű kéziratos munkáról, amelyek más tudományterületeket, avagy gyakorlatibb ismereteket (orvoslás, méhészet) érintenek. A tudományos szakszókincs magyarítása terén ezeknek a műveknek nagy jelentősége van, bár nem lehet pontosan tudni, hogy mekkora volt az itt először írásban felbukkanó terminusok között az újonnan alkotottak aránya. Biztos, hogy létezett egy a szóbeliségben gyökerező alapkészlete a szakszavaknak (mint ahogy a nyelvtan esetében is), amely természeténél fogva nem adatolt és nemigen adatolható.

A magyar nyelvű tudományosság korai és szűk körű felvirágzása éppen a nyelv tudományát kerülte el. Sylvester latinul írt grammatikája után, amelyben az ismeretek vázát alkotó szakkifejezések és meghatározások magyarul is szerepelnek, a 18. század végéig nem keletkezett magyar nyelvű nyelvészeti szakmunka. Keletkeztek viszont szótárak, amelyekben magyar tolmácsolatok is találhatóak. A 16. század elejének két, magyar földön nemigen használt szótára (a Murmellius-féle és Pesti Gáboré, I. előző fejezet) után ismereteink szerint sokáig nem nyomtattak magyart is tartalmazó szótárt. A 16. század utolsó másfél évtizedében azután sorra megjelent öt is.

Ezek közül időrendben az első a Calepinus-szótárnak, a 16. századi Európa egyetemes lexikográfiai alapművének 1585-ös, tíznyelvű lyoni kiadása, az első, amelyben magyar értelmezéseket találunk. A magyar kiegészítés valószínűleg Laskai Csókás Péter, a Wittenbergben tanult református lelkész és tanár műve. A

következő ifj. Heltai Gáspár latin-magyar-német szótára (Kolozsvár, 1589). Egy évvel később jelent meg nyomtatásban az 1574-ben elhunyt sárospataki tanár, Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke (Debrecen, 1590), amely már kézirat formában elterjedt és nagyon népszerűvé vált a református diákok körében. Ez a szótár jól használhatónak bizonyult, sok kiadást megért, 1600 után még katolikus iskolák számára is készültek (kissé módosított) változatai.

1595-ben jelent meg Velencében a nagy horvát humanista, a Padovában tanult Verancsics Faustus – veszprémi várkapitány, majd II. Rudolf király titkára, később csanádi püspök, majd visszavonultságában is megbecsült, sokoldalú tudós – ötnyelvű (latin–olasz–német–horvát–magyar) szótára. A későbbi kutatások alapján egészen eredeti munkának tűnik, elődeire szerzője nem támaszkodott. (A fejezet végén láthatók illusztrációk belőle.) Ebben a sorban időrendben az utolsó a korszak egyik legnagyobb hatású könyvecskéje, a Wittenbergben tanult, majd Erdélyben letelepedett tudós iskolaigazgató, Baranyai Decsi János *Adagiorum graeco-latino-ungaricorum chiliades quinque* című szólás- és közmondásgyűjteménye (Bártfa, 1598). Ennek mintája Erasmus roppant nagy hatású, hasonló című műve volt (*Adagiorum chiliades*, 1508).

A korabeli szótárak közül a legnagyobb jelentőségű mindenképpen Szenczi Molnár Alberté (1574–1633?). Szenczi, miután tanult Győrben és Göncön, és dolgozott a protestáns bibliafordító Károli Gáspár mellett, felsőfokú tanulmányokat Wittenbergben, Heidelbergben és Strassbourgban folytatott 1590–95 között. A következő bő évtizedben immáron ismert tudósként bejárta Európa jelentős részét, Genf, Basel és Itália mellett főleg a németajkú protestáns városokat, röviden Magyarországon is megfordult, és sok egyéb mellett Frankfurtban kitanulta a nyomdászatot. Erre az időszakra esik két latin szótárának az elkészítése. A hesseni tartományi gróf, Móric pártfogoltjaként 1607–11 között Marburgban élt és dolgozott, ekkor adta ki a Károli-féle Biblia javított változatát (1608), és ez idő alatt készítette el a magyarul is tanuló Móric számára rendszeres magyar nyelvtanát, melyről később lesz szó. Az 1611 utáni években élt Erdélyben, majd ismét Németországban, Hollandiában, mígnem 1624-ben végleg letelepedett magyar földön (Kassán, majd Kolozsvárott).

A latin-magyar és a magyar-latin szótár első kiadása 1604-ben, Nürnbergben jelent meg egy kötetben (*Dictionarium Latinoungaricum*, illetve *Dictionarium Ungaricolatinum*). Az első, a latin-magyar szótár – mai fogalmaink szerint átmenet a szótár és a lexikon között – akkor már tekintélyes elődökre támaszkodhatott, elsősorban Szikszai Fabriciusra és Calepinusra (magyarral kiegészített Calepinust jellemző módon először német földön látott Szenczi), valamint Petrus Dasypodius svájci születésű strassbourgi tanár 1535–36-os kiadású kétirányú latin-német szótárára (ez utóbbit Szenczi nagyon nagyra értékelte). A második, a magyar-latin szótár az első és a 19. századig az egyetlen ilyen szótár. Szenczi valószínűleg azért készítette, mert a humanista oktatásban már nagy szerepet kapott az anyanyelvről latinra történő fordítás, ehhez azonban az addig ismert fordított irányú szótárak nem voltak használhatók. Mivel magyar-latin (sőt, egyáltalán magyar-idegen

nyelvű) szótárak addig nem születtek, Szenczi teljes mértékben magára volt utalva, és feladatát kitűnően megoldotta. A szótárhoz csatolt egy jogi kifejezésgyűjteményt, melyet eredetileg Zsámboki János készített Werbőczy Tripartitumának 1581-es kiadásához, valamint egy Cicero művein alapuló szógyűjteményt (szinonimák, ellentétes értelmű kifejezések, állandósult szókapcsolatok), amely főleg a stilsztika oktatásában bizonyulhatott hasznosnak. A szótár második kiadása már háromnyelvű (latin–görög–magyar, 1611, Hanau), ezt a szerző bővítette egyebek mellett Baranyai Decsi János főntebb említett kifejezésgyűjteményének anyagával is, továbbá a számtani jelek jegyzékével és egy verstani példagyűjteménnyel. A harmadik kiadás (1621, Heidelberg), az utolsó, amelyet még saját maga rendezett sajtó alá, újabb kézikönyvszerű fejezetekkel bővült: tartalmazza az ország vármegyéinek, városainak, püspökségeinek, királyainak nevét latinul és magyarul, de megtalálható benne a pápák, a római királyok és császárok, valamint a török szultánok lajstroma is. A szótár utolsó ismert kiadása 1708-ból, ismét Nürnbergből származik.

A 17. század első feléből még három szótárjellegű munka érdemel rövid említést. Mídhárom Gyulafehérvárhoz kötődik, ahol Bethlen Gábor fejedelem kezdeményezésére és hathatós támogatásával magas színvonalú kollégium, akadémiai szintig tanító intézmény lett a latin iskolából. Itt neves nyugat-európai tudósok is megfordultak, némelyikük igen meghatározó szerepet játszott a kollégium oktatási rendjének és tananyagainak alakításában (a két legnevezetesebb Johann Heinrich Alsted és Johann Heinrich Bisterfeld). A városban nyomda is létesült, valószínűleg 1622-ben. Iskolai használatra készült Bényei (vagy Erdőbényei) Deák János viszonylag kis terjedelmű latin–magyar szótára, a *Janua linguarum bilinguis* (1654-es kiadása ezen a címen ismert, de először valószínűleg az 1630-as években jelent meg *Janua linguae latinae* címen). Ez Szenczi Molnár Albert szótárán alapul, de annál jóval rövidebb. Hogy ez iskolai használatra igen alkalmassá tette, azt az is bizonyítja, hogy sok kiadást megért a század folyamán.

Szintén közvetlenül oktatási célokat szolgált a másik két munka: Marcus Friedrich Wendelin *Medulla latinitatis* c. frázisgyűjteménye, amelynek 1646-os gyulafehérvári kiadása magyar kiegészítésekkel jelent meg, valamint az a szöveget, amelyet Jan Amos Komenský módszertanilag és szerkezetileg újszerű latin nyelvkönyvéhez, a *Janua linguarum*hoz készített két gyulafehérvári tanár, és amelyet a tankönyvvel együtt, annak indexeként nyomtattak ki 1647-ben.

Ahogy Szenczi Molnár Albert szótára fordulópont a magyar szótárirás történetében alapossága, korszerűsége, készítésének és kivitelezésének szakszerű és szervezett volta miatt, valamint saját korára és az utókorra gyakorolt hatása miatt, ugyanúgy korszakos mű Szenczi másik nyelvtudományi munkája, a magyar nyelvtan. A *Nova grammatica ungarica*, a magyar nyelv első önálló nyelvtana 1610-ben jelent meg Hanauban. Szenczi a korra jellemző módon nem ismerte Sylvester latin–magyar nyelvtanát, ismerte azonban – ha csak részben is – a 16. század és a századforduló nyugat-európai tudományos műveit. Ezek közül elsősorban Petrus

Ramus latin nyelvtankönyvére támaszkodott, amelyet Móric hesseni gróf Szenczi ottani tartózkodásának éveiben kötelezővé tett a tartományi iskolákban.

Szenczi nyelvtana igen alapos és módszeres munka (részletesen bemutatjuk lentebb), saját korának európai színvonalán mutatja be a magyar nyelvet annak minden szintjén a hangoktól kezdve az igen részletes szótanon keresztül a mondatтанig – ez utóbbi azért is jelentős, mert a magyar nyelv első szintaktikai leírását nyújtja. Sylvester könyvével szemben ismertté vált és elterjedt az országban, kortársai és az utókor tudósai, tanárai is számon tartották, és egyöntetűen kiváló munkának tekintették. A korszak további grammatikái közül talán csak Pereszlényi Pálé ér a nyomába, amely éppenséggel sokat merített Szenczi könyvéből.

Időrendben Szenczi nyelvtana után Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustrata* c. műve következik (1655). Komáromi (1628?-1678) református tanár és lelkész volt (tanított Kassán és Debrecenben), több évet töltött Utrechtben, ahol az egyetemen tanult, magyar nyelvtanát is ott adatta ki, bár Magyarországon írta. Bibliafordítást is készített, bár az csak jóval halála után jelent meg nyomtatásban, de írt héber és angol (!) nyelvtant is. Tisztában volt azzal, hogy előtte Szenczi Molnár Albert is írt nyelvtant, sőt, említi Geleji Katona Istvánt is (róla később), de saját elmondása szerint az előbbit csak futólag ismerte, Geleji *Magyar grammatikatskáját* pedig egyáltalán nem látta. Nyelvtanát azért írta, mint a *prae-fatioban* kifejti, hogy híressé tegye a magyar nyelvet és a magyar népet, hogy segítse az idegenajkúakat magyarul megtanulni, és hogy a magyarok is jobban megtanuljanak magyarul beszélni és írni (vagyis itt megjelenik egy normatív mozzanat).

A könyv felépítése nagy általánosságban a héber és a ramusi hagyományból merít. Három nagyobb részből áll, ezek a névszóval, az igével, végül az összes többi szófajjal (*particula* néven) foglalkoznak. Mindezeket megelőzi egy bevezetés (*prolegomena*), amelyben a nyelv eredetéről, természetéről és rokonságáról szól. Ez a rész azért fontos, mert a korabeli értelmezési térben kijelöli a magyar nyelv helyét. Először is a bábéli nyelvzavarnál létrejött „ősnyelvek” (*linguae cardinales*) közé sorolja, tehát egyenrangúnak tekinti a némettel, a szlávval, a göröggel és a latinnal. Másodszer kifejezetten keleti jellegű nyelvnek állítja be mind az eredeti – jobbról balra tartó – írásmód, mind bizonyos nyelvtani tulajdonságok alapján. Harmadrészt, konkrétan, határozottan állítja a héberrel való közeli rokonságát, sőt, megjegyzi, hogy a magyar jobban hasonlít a héber nyelvhez, mint a szír, az arámi vagy az arab. Negyedrészlet rámutat a magyar nyelv elszigeteltségére – szó szerint ezt *tisztaságnak* nevezi, de nem a jövevényszavaktól való mentességet érti alatta, hanem azt, hogy nincs közelebbi, kölcsönösen érthető rokon nyelve, mint az angolnak a holland vagy a lengyelnek a cseh. Mai fogalmaink szerint ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a magyar nyelv nem tartozik egyik európai nyelvjárási kontinuumhoz sem, hanem teljes egészében nyelvi szigetet képez.

A könyvet tartalmilag vagy szerkezetileg részletesebben nem ismertetjük, csupán néhány fontos vonására hívjuk fel a figyelmet. Komáromi egész munkáját áthatja az a szándék, hogy a magyar nyelvet keleti nyelvként, a héber korabeli értelemben vett rokonaként mutassa be. Éppen ezért explicit módon elhatárolódik a

hagyományos latin alapú rendszerezéstől; már a bevezetőben elmondja, hogy ezért is írt Szenczi Molnár Albert (és a kevésbé idetartozó Geleji Katona István) után újabb nyelvtant. Az egyes szófajok tárgyalásánál is szándékosan hagyja el a definíciókat és a hagyományos, ókorra visszanyúló felosztásokat és tulajdonságokat. Részletesen tárgyalja viszont a határozott névelőt, a „kapcsolt névmásokat” (vagyis a személyjelölő toldalékokat), és – bár csak imitt-amott – használja a héber grammatika terminológiájából származó tőfogalmat (erről lásd részletesebben később). Az igeragozás és -képzés bemutatása első pillantásra indokolatlanul bonyolult, de bizonyos vonásai érthetőbbé válnak, ha figyelembe vesszük, hogy Komáromi alapvető kategóriákat a héber nyelvtani hagyományból adaptált. Ilyen például az igeosztályok fogalma: ebből ő a héberben hetet ismer, a magyarban azonban – már-már komikus módon – nyolcvanat mutat be a *verek*-től a *vergelődögeltethetlek-ig*; de ilyen a betoldás és a magánhangzó-nyújtás is, mint az igeragozás alapvető eszközei a toldalékolás mellett (pl. *kérlek* → *kértelek*, illetve *kérem* → *kérem*).

Ahogy már láttuk, a „héberes” nyelvtanírásnak megvoltak az előzményei, hiszen mind Sylvesterre, mind – kisebb mértékben – Szenczi Molnár Albertre jellemző volt a párhuzamok keresése a két nyelv között. Ez azonban még Sylvester-nél is kevésbé nevezhető a *Grammatica Hungarolatina* szervező elvének, hiszen az még erősen követi a donatusi mintát mind szerkezetében, mind részleteiben.

Komáromi nyelvtana sok tekintetben igen eredeti, az elméleti kérdések iránt talán szokatlan érdeklődésről árulkodó munka. Folytatása nem volt, az utókor a jelek szerint nemigen ismerte, mint ahogy ő is kevésbé ismerte az őt megelőzően a magyar nyelvről írott munkákat.

Az elődeik munkájára nem támaszkodó magyar grammatikusok sorát Pereszlényi Pál (1631–1689) szakítja meg. Újszerű volt nemcsak abban, hogy a 17. század számos protestáns lelkésze és tudósa között jezsuita szerzetesként módszeresen foglalkozott a magyar nyelvvel, hanem abban is, hogy eme tevékenységében támaszkodott Szenczi Molnár grammatikájára is. Pereszlényi *Grammatica Linguae Ungaricae* című könyve 1682-ben jelent meg Nagyszombatban, ahol tanár volt. A mű egész felépítésében igen didaktikus, határozottan kezdenek benne elválni a későbbi kézikönyvi és tankönyvi vonások. Nem kétséges, hogy Pereszlényi támaszkodott rendjének addigra már kiforrott, kiváló, Európa-szerte egységes tanítási és tankönyvírási hagyományára, konkrétan Emmanuel Alvarez nevezetes latin nyelvtanának (melyet főntebb említettünk) valamelyik kiadására. Emellett felhasználta, egyes esetekben változtatás nélkül, azt is, amit Szenczinél talált. Az írásmód kérdésében helyenként összeveti a Káldi- és a Pázmány-féle gyakorlatot, melyek az ún. katolikus helyesírás legfontosabb formálói voltak.

Pereszlényi grammatikája négy részből áll: ezeknek a főnév, a névmás, az ige, illetve a mondat a témája. Az első részhez tartozik még a betűk/hangok és a prozódia tárgyalása is. Úgy a hangtan, mint a szótan igen jó elemzőkészségről és – hogy anakronisztikus kifejezéssel éljünk – korához képest nagy elméleti következetességről tanúskodik. Különösen a morfológiai elemzés mikéntje mutat hatá-

rozott előrelépést a korábbi grammatikákhoz képest. Héber párhuzamok helyenként Pereszlényi nyelvtanában is felbukkannak, de nem kapnak olyan kiemelkedő helyet, mint az őt megelőző grammatikusoknál.

A szintaxis felépítése Szencziéhez hasonlóan a szófajok rendjét követi: a főnév konstrukciói után az ige sokféle szerkesztési lehetőségét tárgyalja, majd az előjárószt (melyet a szintaxis egyik központi fontosságú elemének tart), és a végére hagyja a határozó képzési módjait, annak voltaképpeni mondattani tárgyalása nélkül. A rendszeres tárgyalás végén *Praxis* cím alatt egy mondatbővítési gyakorlatot találunk módszeresen végigvezetve. Ehhez hasonló nincs a korábbi grammatikákban, és nyilvánvalóan az iskolai használhatóságot célozta.

Pereszlényi nyelvtana egyedülálló abban is, hogy – mivel iskolai tananyag lett – két további kiadást is megért, 1702-ben és 1738-ban újra kiadták Nagyszombatban. Ennek is köszönhető, hogy több (bár nem sok) példánya fennmaradt a mai napig. Bizonyos tekintetben a korai (tehát a 18. század végénél korábbi) magyar nyelvtanok fejlődésének a csúcspontját képviseli ez a munka, amely szerzőjének, a teológiát tanító és a környékbeli népnek szlovákul prédikáló jezsuita szerzetesnek egyetlen nyomtatásban valaha is napvilágot látott műve.

A 17. század utolsó nyomtatásban megjelent magyar grammatikájának szerzője Kövesdi Pál evangélikus lelkész, tanár, aki a wittenbergi egyetemen is tanult, majd tanár volt Eperjesen, Komáromban, végül Sopronban. Rövid nyelvtana először négy évvel halála után jelent meg Lőcsén (*Elementa linguae hungaricae* 1686), majd még két kiadása ismert (a harmadik kiadás adatai ismerhetők pontosan, Kassán jelent meg 1766-ban). A munka nem kifejezetten eredeti, lényegében Szenczi Molnár grammatikája alapján készített rövid összefoglalás a nyelvtan mindhárom fő szintjéről (hangok/betűk, szavak és mondat, tehát szintaxist is tartalmaz), éspedig mindössze 36 oldalon. Iskolai használatra valószínűleg igen alkalmasnak találták – az, hogy még nyolcvan év elteltével is kiadták, mindenképpen erre mutat. Létrejöttének körülményei ugyanakkor nem egészen világosak: már az első is posztumusz kiadás lévén több okunk van azt gondolni, hogy a szerző eredeti kéziratát átdolgozták, mire nyomdába került.

A következő munka, amelyről szót ejtünk, nem nyelvtan a szó szigorúbb értelmében. Már a 16. században láttunk példát arra a gyakorlatra, hogy a népnyelven kiadott imádságoskönyvekhez, katekizmusokhoz és hasonlókhöz hozzátoldották az írásrendszer és bizonyos kiragadott nyelvi kérdések rövid bemutatását. Erre Európa más vidékein is bőven találunk példát. A 17. században sem szakad meg ez a hagyomány, szép példája ennek Geleji Katona István (1589–1649) erdélyi református püspök két rövid munkája. Geleji Katona Heidelbergben tanult, ebben Bethlen Gábor támogatását élvezte, akinek később udvari papja is lett. Püspökként (1633-tól) igen tevékeny és energikus egyházi vezető volt, írt teológiai munkákat, szerkesztett énekeskönyvet, közzétette prédikációit. A nyelv kérdéseivel csak mintegy mellékesen foglalkozott, ezek teljesen nyilvánvalóan pusztán praktikus problémákként jelentek meg előtte, mikor magyar nyelven írt. Az *Öreg gradual* címen kiadott énekgyűjtemény (Gyulafehérvár, 1636) előszavában

sok egyéb mellett néhány oldalon keresztül sorolja az írásmódra vonatkozó megjegyzéseit – ezek részint éppen abból adódtak, hogy könyve szedésekor a nyomdász nem mindenütt a püspöknek tetsző módon járt el. Ennél terjedelmesebb az a függelék, amelyet a *Titkok titka* c. vaskos teológiai munkájához (Gyulafehérvár, 1645) adott hozzá, és külön címmel látta el (*Magyar grammatikatska*).

A *grammatikatska* két nagyobb részre tagolódik. Az első a helyesírás kérdéseivel foglalkozik, látszólag rendszertelen formában. A módszeresség és az elvszerű építkezés hiányát Geleji Katona is elismeri, amennyiben az alcímben mindössze „néhány szükséges observatiok”-ként emlegeti a munkát, „mellyeket irogatási és elmélkedési között, egyszer másszor eszében szedegetett, megjegyeztetett...”. Az írás kérdései ugyanakkor többségükben egy kérdés köré rendeződnek: hogyan kell a morfológiailag összetett (toldalékolt) szóalakokat leírni? Ez azt is jelenti, hogy az itt tárgyalt kérdések nagy része legalább annyira tartozik a ma morfofonológiának nevezett területre, mint a helyesírás területére. Geleji Katona Istvánt szokás a szóelemző írásmód első leírójaként és prókátoraként emlegetni, és ez jogos is (a korábbi gyakorlattól persze nem volt teljesen idegen a szóelemző írásmód, de távolról sem volt általános). A jelentősége messze nem csak abban áll, hogy a magyar helyesírás történetében egy fontos fejezetet nyitott meg; a szóelemző írásmód ugyanis egyfajta nyelvtani elemzésen alapul és befolyásolja is azt, jelentősége tehát igen nagy a morfológiai gondolkodás történetében is. Ez

9. Részlet Geleji Katona István *Magyar grammatikatska* c. írásából (II/XXXVI)

...Ha szabad ezt a' Deák szót: *vivus*, vagy, *vividus*, így ki-mondani: *eleven*, miért nem ezt-is *vivax*, így: *élevény?* és ha igaz Magyar szó a' *félékeny*, miért nem ez-is, *élekeny?* és ismét ehez képest *évékeny*, *edax?* ha jó szó; *fázékony*, miért nem *uszékony*, *futékony?* etc. Ha illendő mondani a' *fertilist* *termékenynek*, miért nem a' *foecundust* *temszékenynek*, vagy, *szüülékenynek?*... ha szép szók *lélemény*, *gyűjtemény*, *keresmény*; *tétemény*, *alkotmány*, *hagyomány*, *maradvány* etc. miért nem ezek-is: *szerzemény*, *képzemény*, *tetszemény*, *öntemény*, *küldemény*, *faragmány*, *fiazmány*, *tojomány*, *hozomány*, *látomány*, *varromány*, *rakotmány*, *ragadvány?*

Geleji Katonánál szövegszerűen is megjelenik: „*jegy*, *jegyzés*, *jegyzeni*, nem *jedzeni*; mert a *thema*ja [azaz kiinduló alakja, esetleg töve – Cs. A.] nem *jed*, hanem *jegy*” (IX). Részletesebben ezzel lentebb foglalkozunk.

A mű második felében nem az írás, hanem a nyelvtan és a szókészlet bizonyos kiragadott kérdéseivel foglalkozik Geleji Katona. Itt szóba kerülnek a jövevényszavak, a szenvedő alakok morfológiai jelölése avagy annak hiánya (melyet a szerző az egyik legna-

gyobb nyelvhasználati problémának tartott; pl. az *ember teremtése* helyett javasolja az *ember teremtetése* kifejezést), a többes szám jelölése birtokos szerkezetekben, a vonatkozó névmások használata (*amely* élettelenre, *aki* előre) avagy a *mondva* ~ *mondván* típusú alakok különbsége (az előbbi szerinte múlt idejű, az utóbbi jelen idejű). Szóba kerülnek olyan szókészleti problémák, amelyek részint fordítással kapcsolatosak (pl. a latin *anima* és *spiritus* egyaránt 'lélek', bár nem ugyanazt jelentik), részint a magyar szóképzés termékenységének határait feszegetik (ld. 9. szövegdoboz).

A *grammatikatska* egyik érdekes részlete az, ahol a filozófiai és tudományos szakszókincs magyarításával kísérletezik Geleji Katona. „A *technicum vocabulumokat*, és egyéb *Scholastica s' Theologica dictiokat* bajos Magyarul egy szóval ki-mondani, mellyek közzül egy néhányakat az iffjak kedvéért im ide le-irok: *Subjectum, alája-vettetett... praedicatum, rola-mondatott; objectum, ellenében vettetett, mint egy célul... phantasia, képzemény; spectrum, látomány, vagy, tetszemény; fictum, költemény... absentia, jelen-létlenség; praesentia, jelen-lévoőség...*” A népnyelvi tudományosság alapvető problémájával szembesült ugyan-úgy, ahogy előbb vagy utóbb Európa minden nyelvi közössége: hogyan lehet a hiányzó szókincset megalkotni?

A szakszókincs magyarítására tett kísérlet az, ami a nyelvtudomány történése számára érdekes módon köti össze Geleji Katona István és legnevezetesebb pártfogoltja, Apáczai Csere János (1625-1659) munkásságát. Apáczai az 1640-es években Hollandiában járt különböző egyetemekre, teológiai doktorátusát Harderwijkben szerezte 1651-ben. Ismeretes, hogy erősen hatott rá Descartes filozófiája, az enciklopédizmus korabeli formája és Ramus logikája. Nemcsak a nyelvtudomány történése számára, de általában a művelődés- és a pedagógiatörténet számára is módfelett érdekes munka Apáczai *Magyar encyclopaediája* (Utrecht, 1653). Ebben a természettudományok és a filozófia különböző területeinek lehetőség szerint teljes összefoglalását adta magyar nyelven. Meggyőződése volt, hogy a magyar tudományosság és az iskolai oktatás alacsony színvonala elsősorban annak köszönhető, hogy – szemben Nyugat-Európa szerencsésebb népeivel – a magyaroknak nem állnak rendelkezésére anyanyelvükön írott tankönyvek és tudományos munkák. Ezen próbált segíteni a korban egyedülálló művével, és nyilván tanítói munkájával is (Gyulafehérváron, majd Kolozsváron volt tanár korai haláláig). Illusztrációképpen a 10. szövegdobozban mutatunk be egy részletet az *Encyclopaedia* geometriai fejezetéből. Sajnálatos, hogy a tudományok átfogó magyar nyelvű bemutatásából a grammatika kimaradt: tanulságos lett volna látni a bemutatott tudásanyagot és annak nyelvi alakítását is.

10. Részlet Apáczai Csere János Magyar encyclopaediájából (5.2.: az egyenes, a görbe és a kör fogalmának magyarázata)

A' vonás igyenes avagy horgas. Az igyenes vonás az a' mely az oe vegei koezoett igyenesen (egyárant) nyolt el: a horgas ellenbe. Annakokáért az egyenes vonas azon vegek koezoet leg roevideb... A' horgas vonas kerek avagy goerbe. A' kerek az, a'mely mindenuet egyaranyu messze vagon a' be kerittet tagassagnak koezepitoel. Annakokáért lessz a' vonásnak meg fordittasa által egygyik vége vesztég álván s' a' más eléb eléb tolyatván. A' goerbe (tekeres) az a' mely az imigy amugy bekerittet tagasság koezepitoel nem mindenuet egyaranyu messze vagon.

A Geleji Katona Istvánnál látott helyesírási és morfológiai, illetve morfológiai kérdéseket a kor leghíresebb nyomdásza, Tótfalusi (avagy Misztótfalusi) Kis Miklós (1650-1702) gondolta tovább és tárgyalta részletesen írásban is a 17. század vége felé. Mindezt részint kényszerből tette, mikor ugyanis

1685-ben Amszterdamban kiadta a Károli-Bibliának némiképp átdolgozott változatát (részint nyelvi, szövegalkotási, részint helyesírási szempontok alapján javítva azt – egyébként nem elsőként), ezen Erdélyben többen megütköztek, majd mikor hazatért, további személyes támadások érték, ezért kiadta *Apologia Bibliorum* azaz *Mentség a Bibliájára* c. munkáját (1697, Kolozsvár), amelyben részletesen leírja, hogy milyen szempontok szerint és ilyen indokok alapján járt el úgy a Károli-Biblia kiadásakor, ahogy. A nyelvtudomány történése számára a könyvnek – és Tótfalusi egész munkásságának – legfontosabb része a harmadik rész, amely a *Ratiocinatio de orthographia* (azaz *Helyesírási megfontolások*) címet viseli. Ez a terjedelmes fejezet ránézésre rendszertelen formában foglalkozik morfológiai, szóképzési, helyesírási és egyéb nyelvi kérdésekkel – jellemzően olyanokkal, amelyek már Geleji Katona István érdeklődését is fölkellették, mint pl. a birtok és a birtokos többes számának jelölése. Egyebek mellett pedig ez a fejezet a szóelemző írásmód messze legalaposabb kifejtése maradt hosszú ideig. Részletekbe menő hangtani és alaktani megfigyelések, körültekintően felépített érvelések jellemzik – közelebről tárgyaljuk egy részletét lentebb.

Tótfalusival együtt dolgozott Hollandiában az 1680-as években egy másik erdélyi nyomdász, Tsétsi János (1650–1708). Tőle származik az utolsó itt tárgyalandó írás, amely szintén a helyesírással és az azzal kapcsolatos morfológiai kérdésekkel foglalkozik. Az *Observationes orthographico-grammaticae* (azaz *Helyesírási-grammatikai megjegyzések*) posztumusz kiadásként jelent meg a később tárgyalandó Pápai Páriz-szótár függelékeként (1708), Tsétsi fia, ifjabb Tsétsi János rendezte sajtó alá. Ez a rövid írás pontokba szedve, tömören summázza a szerzője által arra érdemesnek tartott kérdéseket, kezdve a betűkön, folytatva az egyszerű, a származtatott és az összetett szavakon keresztül a „szólás helyes módjá”-ig (ez utóbbi néhány fordítási és szóhasználati kérdést érint). Tartalmilag Tótfaluséhoz képest újdonságot nemigen hoz.

Ezzel a tágan vett 17. század áttekintésének végére értünk. A most következő részekben a grammatikai gondolkodás fejlődésének néhány részletkérdését vesszük közelebről szemügyre.

3. (B)

Szenczi Molnár grammatikájának felépítése

A könyv teljes címe: *Novae grammaticae ungaricae succincta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae libri duo*, azaz 'Egy tömör módszer szerint összefoglalt és szemléletes példákkal illusztrált új magyar nyelvtan két könyve'. A teljes egészében latinul írott könyv az ifjabb Móric hesseni tartománygrófnak szóló terjedelmes ajánlással kezdődik. A hosszú oldalakon keresztül áradó tisztelegő körmondatok után rövid összefoglalását nyújtja a magyar nép történetének, mégpedig alapvetően Székely István református lelkész 1558-ban, Krakkóban megjelent *Chronica az világnak jeles dolgairól* c. nagyszabású összefoglalása alapján. Felhívja Móric figyelmét arra, hogy a gróf ősei között tudhatja a Tübingiába férjhez adott (és később szentté avatott) magyar királylányt, Erzsébetet. Az ajánlásból kiderül, hogy Móric szívesen tanulta más népek nyelveit, és a magyar nyelvtan megírására is ő adott megbízást Szenczinek.

A második, sokkal rövidebb ajánlás az olvasónak szól. A szerző itt föltárja forrásait: mint mondja, minden magyarul írott könyvet elolvasott, amelyhez csak hozzájutott, és különösen is sok példaanyagot merített a Szentírás Károli-féle fordításából – jóllehet a tüzetesebb összevetés kimutatta, hogy az idézetek sok esetben nem szó szerinti, valószínűleg emlékezetből adta meg őket. Módszer tekintetében Ramusra hivatkozik, már csak azért is, mert állítása szerint magyar nyelvtannal egyszerűen nem találkozott (tehát nem ismerte Sylvester könyvecskéjét), Ramus *Grammatica latinâj*át viszont a hesseni tartományi iskolák számára éppen Móric gróf tette kötelezővé. Említ még két 16. századi német grammatikust, Ölingert és Claiust, akik hatással voltak rá; a tüzetesebb vizsgálat kimutatta az utóbbi német grammatikájának (Johannes Claius: *Grammatica germanicae linguae*, 1578) erőteljes hatását. A magyar nyelvet rokonság tekintetében nem tudja sorolni; annyit mindenesetre világosan kijelent, hogy egyetlen európai nyelvvel sem hozható összefüggésbe. Az Ázsiában élő, a „mi hun nyelvünket használó” népekről pedig kijelenti: nem tudja, hogy valóban maradtak-e ilyenek.

Egy rövid megjegyzésben kéri honfitársait (*populares meos*), hogy a magyar nyelv művelését ne nézzék le (*neque culturam linguae Ungaricae aspernerentur*), az őáltala szerzett és közrebocsátott nyelvtant pedig, ha hibát találnak benne, javítsák ki és így tegyék még jobbá. Befejezésékként idézi a flamand tudós, Jan van Gorp (Johannes Goropius Becanus) szavait a nyelvek számáról. A világ nyelveinek számbavétele és összehasonlítása, továbbá az ősnyelv(ek) „azonosítása” a 16. századi Észak-Európa humanistáinak kedvelt foglalatossága volt, melyet a cseh, német, németalföldi, svájci és francia területekről származó tudósok a korszakra jellemző naivitással műveltek. A Szenczi által választott Goropius-idézet sorra vesz néhány adalékot (a hagyományos hetvenkettes szám, a Pliniustól vett utalás Dioskoris városára, amelyben háromszáz különböző nyelven beszélnek az ott megforduló kereskedők stb.), majd konkrétumok nélkül utal a 16. század

folyamán földrajzilag és nyelvileg egyaránt kitágult világra, végül pedig egy lényegében agnosztikus álláspontot foglal el: a világon nagyon sok nyelvet beszéltek és beszélnek, pontos számukat nem tudhatjuk.

Maga a *Grammatica* két könyvre tagolódik, az elsőnek *Etymologia* (azaz szótan), a másodiknak *Syntaxis* (mondattan) a címe. A hangok és a szótagok tárgyalása az előbbi, a központosítás az utóbbi alá sorolódik. Ez a felosztás Ramustól ered. Tőle ered a grammatika meghatározása is, amellyel az első könyv kezdődik (1. fejj.): *Grammatica est ars bene loquendi, idque Ungaris Ungarice 'a nyelvten a helyes beszéd tudománya, mégpedig a magyaroknak a magyar beszédé'* (Ramusnál természetesen a második fele másképp szól: *id autem est Latinis Latine, 'latinok számára a latin beszédé'*). Ezt a betűk (hangok) és a szótag tárgyalása (2. fejj.) követi. Itt szép számban találunk megfogalmazva kisebb-nagyobb szabályszerűségeket, amelyek a betűk ejtésére, a hangok jellegére, a szótagok formájára és a magyar szavak egyéb hangtani tulajdonságaira vonatkoznak; továbbá, mivel Szenczi a latin stilisztikai-grammatikai hagyományból ismert kategóriák mindegyikének igyekszik valamit megfeleltetni, így *metaplasmos* címszó alatt (3. fejj.) összehord különböző jelenségekből egy igen heterogén csoportot, melyben megtalálunk a magánhangzó-összevonástól (*leánya* → *lyánya*) a kettős igekötőzésig (*elkihozom*) sokmindent. Szenczi számos összevetést tesz a némettel, a latinnal, a héberrel, az olasszal, a franciával, a csehvel és a lengyelrel (az ajánlás tanúsága szerint eme nyelvek egy részét Móric is ismerte). A betűk és hangok után egy igen rövid fejezetben (4.) mutatja be a névelőt, amelyet a rámutatás partikulájaként és a nyomatékos megjelölés jeleként határoz meg (*particula demonstrationis vel nota emphaticae significationis*), és a héber megfelelő eleméhez hasonlítja, legalábbis a határozott névelőt.

Ezt követi a *Notatio et originatio* címet viselő fejezet (5.), amely a tulajdonképpeni szótan bevezetéseként szolgál. A szavak tulajdonságai (*accidentia*) részint általánosak (*generalia*), részint egyediek, pontosabban szófajfüggőek (*specialia*). Általános tulajdonságokból kettő van: a 'jelentés'-nek fordítható, nem egészen egyértelműen használt *notio*, és a 'származtatás', az *originatio*. Az utóbbi alapján el lehet különíteni az alapszavakat (*prima*) a származtatottaktól (*orta*), a származtatottakon belül pedig a képzetteket (*derivata*) az összetettektől (*composita*). A képzettek és az összetettek között a valóságban az a különbség, hogy az előbbieknél a tő végén található valamifajta toldalékolás, az előbbieknél a tő elején (majdnem minden példa igekötős ige). Szenczi másképpen fogalmazza meg a különbséget, hiszen szigorú értelemben vett morfológiai elemzés még az ő számára sem létezik: a képzetteket alapformákból „vezetjük le” (*deducitur*), az összetettek viszont „egyszerű formákból állnak” (*ex pluribus simplicibus constat*). Egyszerűnek pedig azt nevezi ugyanebben a fejezetben, amely jelentéssel bíró részekre nem osztható (*in partes significantes dividi nequit*), három példája erre az *úr*, az *úri* és az *úraság* (vagyis az egyszerű szó nem ugyanaz, mint az alapszó!).

A *notio* jóval nehezebben értelmezhető kategória Szenczinél, valószínűleg keverednek benne a korabeli hagyomány különböző fogalmai (ráadásul a címben

még *notatio*-ként szerepel, majd az egész grammatikában nem szerepel sehol máshol egyik kifejezés sem). Mint mondja, a *notio* a szó felismerése (*vocis agnitio*), a szó felismerése pedig kétféleképpen történhet: a szó jelentéséből (*significatione*) és a végződésből (*terminatio*). Az előbbire derivációs viszonyban álló szavakat hoz (pl. *ember, emberi, emberséges*), az utóbbi alatt pedig felsorolja, hányféle betűre/hangra végződhetnek magyar szavak, hiszen „a végződés bármely szó utolsó betűjében áll” (*terminatio est in cuiusque vocis extrema litera*). Valószínűleg nem véletlen, hogy itt Szenczi kizárólag tőszavakat hoz példának (*kapa, eke, haj* stb.), a *terminatio* tehát semmiképpen nem jelenthet morfológiai értelemben vett végződést. Ennek a nehezen értelmezhető szakasznak a lényege valószínűleg a forma és a jelentés viszonyának egyfajta általános megalapozása lett volna; végső soron ezt foglalják össze a fejezet végén adott szabályok (*canones*). Ezek közül az első így szól: ahány jelentés (*significatio*), annyi szó (*voces*), erre két – mai szóval élve – minimális pár és egy homofón/poliszém pár a példa (*háló ~ hálól, megváltom ~ megváltóm, nap ~ nap*). A második szabály szerint a képzett szavak jelentése az alapszóhoz képest „kissé módosul” (*paululum inflectitur* – nem érdektelen, hogy olyan szót használ a jelentés módosulására, amelyet a morfológiai képzésre/ragozásra is), pl. *szeret ~ szeretet ~ szeretendő*. A harmadik szabály szerint az összetettek jelentése a két részből elegyedik (*ex utraque miscetur*), pl. *ad-amo = meg-szeretem*, bár az is előfordul, hogy az összetett forma jelentése ugyanaz, mint az egyik tagjáé, pl. *föl-magasztalom = magasztalom*.

Az általános tulajdonságok (*notio* és *originatio*) után az egyediek következnek. Az első ezek közül, Ramus szellemében, a szám (6. fej.). Ez a legalapvetőbb felosztás a szófajok közt, amennyiben a számot jelölő kategóriákat (*nomen, verbum*) elkülöníti a számot nem jelölőtől (*adverbium, praepositio, conjunctio, interjectio*). A szám rövid bemutatása után a nemé következik, mint a *nomen* jellemző tulajdonságáé (7. fej.). Ezen a fejezeten belül találjuk eme szófaj meghatározását is: *nomen est vox numeri, quae in genere suo cum numero flectitur per casus*, azaz ‘a főnév (vagy inkább névszó) számot jelölő szó, amely saját nemének megfelelően számmal együtt esetragozható’. Figyelemre méltó – és ismét Ramustól eredeztethető –, hogy Szenczi nem a *főnév* címszó alatt tárgyalja a nyelvtani nemet, hanem fordítva jár el: az elsődlegesek maguk a tulajdonságok; az, hogy mely szófajok hordozzák őket, elvileg másodlagos kérdés. *Nomen* címet viselő fejezet nem is szerepel az egész könyvben, ami a 16. századig egy nyelvtanban elképzelhetetlen lett volna. A nem tárgyalása természetszerűleg (a Sylvesternél találhatóhoz hasonlóan) kissé erőltetettnek hat. A kifejezetten férfiakat, illetve nőket jelentő szavak felvonultatása után egyetlen valódi példa nélkül megemlíti a semlegesnemet, végül egy mondattal utal a magyar nyelvben fennálló helyzetre: *genera autem cognoscuntur ex sola significatione* ‘a nemeket egyébként kizárólag a jelentésből lehet felismerni’. A *nomen* három részre osztása (*substantivum* ‘főnév’ és *adjectivum* ‘melléknév’, az előbbin belül pedig *nomen proprium* ‘tulajdonnév’ és *nomen appellativum* ‘köznév’, 8. fej.) után a fokozás következik (9. fej.), amely már csak a melléknévet érinti, tehát Szenczi a szám-

nem-fokozás sorrenddel egyre szűkülő hatókörű nyelvtani tulajdonságok szerint halad. A fokozás morfológiáját a korábban már látott aszimmetriával írja le: a középfok *b*-je egyszerűen csak „mássalhangzó” (*comparativus formatur per solam b consonam*), ezzel szemben a felsőfok *leg*-je *particula*, amely a középfokhoz van toldalékolva (*praefixa*).

Az eset a következő tulajdonság, ennek a tárgyalása pedig átvezet a főnévragozás részletes bemutatásához (10–14. fej.). A latinból ismert hat esethez (alany, tárgy, birtokos, részes, ablativus és megszólító) Szenczi hozzátesz egy hetediket, a *-vá/vé* végződésű *mutativust* (kb. ’változtató’), amelyet a magyar nyelv sajátjának nevez. A megjegyzések között említ még egy esetet, az *-ul/ül* végződésű *adverbialist* avagy *assimilativust* (pl. *deákul, feleségül*), ezek azonban ragozási táblázataiban sehol nem szerepelnek. Ugyanitt tesz az ablativusról egy igen fontos megjegyzést: ’az ablativus a toldalékok (*affixorum*) esete lesz, amelyek használata ebben a mi nyelvünkben igen elterjedt; és azért nevezik ablativusnak [a. m. elvevő esetnek – Cs. A.], mert ha elveszük belőle a kapcsolt névmásokat (*affixa pronomina*), a *postpositio*-kat és a határozószók jeleit, alanyesetet kapunk’. Hozzáteszi még, hogy a ragozási táblázatokban mindenütt a *-tól/től* toldalékkal fogja feltüntetni, amely a latin *a/ab*-nak felel meg. Az ablativusra és a toldalékokra vonatkozó megjegyzés teljes egészében akkor válik érthetővé, ha az olvasó eljut az első könyv utolsó fejezetéig, a számot nem jelölő szavak nyelvtanáig. Ezt azonban természetesen megelőzi a névszók és az igék ragozásának részletes bemutatása, amely terjedelmileg az első könyv nagyobb részét teszi ki.

Az esetragozást latin mintára nem toldalékolásként, hanem *declinatio*-ként avagy *flexio*-ként, tehát alakváltozatok soraként mutatja be. Bár az egész paradigmatort azzal vezeti be, hogy az egyes esetek szinte mindig ugyanazt a végződést mutatják, megkülönböztet két főnévragozási típust a hangrend alapján (egy *-nak-* és egy *-nek-*ragozást), ezeken belül pedig ismét két-két csoportot aszerint, hogy magán- avagy mássalhangzóra végződik-e az alanyeset. Illusztrálja a rendhagyókat (mint *daru ~ daruk/darvak, kő ~ kövek*), a hangkivetőket (*dolog ~ dolgok*), az *az* szót (melyet nem nevez névmásnak), az *én, te, ki* névmásokat, a középfokú mellékneveket, és természetesen részletesen bemutatja a birtokos toldalékolással ellátott névszók ragozását. Ezeket az elemeket Sylvesterhez hasonlóan (de nem az ő nyomán) kapcsolt névmásoknak nevezi (*affixa pronomina*), és tőle eltérően a birtokos névmások csonkult, illetve széttagolt formáinak tekinti őket, azaz pl. *fa + tied* → *te fái*d avagy *fű + övé* → *ő füve* a *tied*, illetve az *övé* szó kettébontásával és első felének a főnév elé, második felének a főnév végéhez történő helyezéssel, illetve toldalékolásával (ld. 11. szövegdoz).

Szenczi saját szavaival „[eme] szócskáknek [ti. a birtokos névmásoknak – Cs. A.] az első szótagja toldalékolás esetén kiesik, avagy ama főnév elé kerül, amelyet toldalékolunk” (*quarum vocularum primae syllabae eliduntur in affixione, vel nomini, cui affixa sunt, praemittuntur*). A két fő főnévragozási típus után kitér a *declinatio*-ba nem tartozó névszói toldalékokra. Ezeket a latin előjárósóznak megfelelő toldalékoknak nevezi (*affixa praepositionum latinarum vice fungentia*), valamint kapcsolt előjárósóznak vagy *postpositio*-knak (*praepositiones vel postpositiones affixae*). Ezek a következők (itt csak egy-egy alakváltozattal; Szenczi többet hoz): *-on, -ra, -ba, -ban, -nál, -val, -ből, -ról, -tól, -hoz, -ig, -ért, nélkül* [!]. Voltaképpen ezek azok, amelyeket az eset kategóriájának tárgyalásakor az ablativus alá értett (az iménti felsorolásban szerepel a *-tól* is!), és amelyek a névszó alanyesetéhez járulhatnak. A *nélkül* azért szerepel itt, mert abban az időben még szokás volt egybeírni a főnévvel, sőt, Szenczi megemlíti, hogy Székely István a *Chronicában* ezt a szót hangrendileg is illeszti (*variat pro declinatione in nac & nec*), pl. *bornálkül* [sic].

11. Részlet Szenczi Molnár grammatikájából

DE ETYMOLOGIA. 57

m. est, m. am, om; plur. im: Secunda person. sing. d, ad, od; plur. id: Tertiae persone sing. a, ja, va; plur. isa, oc.
In tales autem possessivas terminationes abeunt ista pronomina, Sing. ovèc ipfius: Tied, znuu, a: enyim, me- us, a, m. plur. ovèc, tiètec, miènc: quarum vocularum prima syllaba eliduntur in affixione, vel nomini cui affixa sunt; praemittuntur: postrema verò in declinatione in nac, è, in a mutant, ut ò faja, id est, fa-òvèc, lignum ipfius: Te fad, id est, fa tied, Lignum tuum. En fam, pro fa-enyim, Lignum meum. Te faid, fr, à pl. Fa tieid, Ligna tua. In Declinat. in nec retineatur è, ut ò fève, pro fii-òvèc, Herba-ejus. &c.

Paradigma vocum affixatarum.
Singularis utrinque.

	<i>A fa, lignum.</i>	<i>ab Ur, dominus.</i>	
ò	N. 3 faja,	ipfius, Ura	sum,
te	2 fad lignu tuum,	urad dominu tuu,	
èn	1 fam meum,	uram meum,	
	<i>Vocativi similes sunt nominativi.</i>		
G.	Fajè ejus,	Uràc	su,
	fadè ligni tui,	uradè domini tui,	
	famè, mei.	uramè	mei.
D.	fajárac suo,	Uránac	suo,
	fádnc ligno tuo,	uradnac domino tuo,	
	fámrac meo.	uramnac	meo.
A.	faját, suum	Urát	suum,
	fadat lignum tuum	uradat dominum tuum,	
	fámat meum	uramat	meum.
Mut.	fajává, suum	Urává	suum,
	fáddá, in lignu tuu	uraddá in domini tuum,	
	fámmá meum	urammá	meum.

Az ezt követő két fejezetben a szóképzés azon típusait tekinti át és példázza bőségesen, amelyek saját felosztása szerint a névszókat érintik (azaz főnév-, melléknév- és számnév- képzés, 15–16. fej.). Ezután tér rá a szóösszetétel (pontosabban az összetett főnevek és néhány összetett névmás) kérdésére (17. fej.). Eme fejezet nagy részét a példák ragozási paradigmái teszik ki, amelyeket a kapcsolt névmásokkal való toldalékolás még terjedelmesebbé tesz (a háznéptől a házunknépeinek alakig), sőt, külön felsorolásban – ha nem is teljesben – megtaláljuk ezeket az alakokat a latin előjárósóznak

megfelelő toldalékokkal is (*házunknépénél* stb.).

A 18. fejezettel kezdődik az ige tárgyalása. A meghatározás szerint az ige a szám mellett időt és személyt is jelölő (*verbum est vox numeri cum tempore et persona*), ez Ramus meghatározásának szó szerinti átvétele. Típusainak rendszerét ismét ramusi fogantatású ellentétpárokban állítja föl Szenczi, bár ezeket ötletesen idomítja a magyar nyelvhez (részletesen I. alább). A nagyszabású nyelvtani taxonómia kifejtése (18–20. fej.) a középkorból örökölt és a 16. században részben megújított fogalomkészletre építve a teljesség igényével foglalja rendszerbe az ige grammatikáját. Az utókor számára néhol kissé következtellenek tűnnek a felosztások; nem könnyű megállapítani például azt, hogy mi a különbség a cselekvő és a tranzitív igék, avagy a semleges és az abszolút igék között, a módként leírható megkülönböztetéseket pedig egyszerűen az igeidő alá sorolja, ahogy Ramus is tette. Ez a következtelenség azonban szinte minden ókori és középkori grammatikára igaz, az idő előrehaladtával esetenként pedig hatványozódik is, hiszen egyre többféle hagyományból meríthetnek a nyelvtanok szerzői.

Az igével foglalkozó fejezetekben tűnik föl először a tő avagy gyök fogalma (*thema vel radix*). Szenczi kiemeli, hogy az ige kiinduló alakja (*origo*), amelyet tőnek és gyöknek is nevez, többnyire a jelen idő egyes szám harmadik személyű alakja, és ebben saját bevallása szerint a héber grammatika mintáját követi. Az ige nyelvtanának részletes bemutatásánál aztán ezek a morfológiai fogalmak már viszonylag csekély szerepet játszanak, és nem minden esetben következetes a használatuk.

Az igeragozásnak négy típusát különíti el: a mély és a magas hangrendű igéken belül megkülönbözteti a 'közvetett' és a 'közvetlen' (*indirectum* és *directum*) ragozást, azaz a tárgyatlan vagy határozatlan és a tárgyas vagy határozott ragozást. Kimerítően illusztrálja a négyféle paradigmacsoport mindegyikét, beleértve a felszólító és a feltételes módot, melyeket ő – a mód kategóriáját feleslegesnek tartván – az igeidők alá sorol, valamint az igeneveket is. A személyragozott igék és a kapcsolt névmásokkal toldalékolt főnevek alaki hasonlóságára Sylvesterral ellentétben egyáltalán nem utal. Bár a toldalékolt főnévi igenevet az utóbbiakhoz hasonló szerkezetként tárgyalja (tehát *látnom, látnod, látnia* stb. ugyanúgy mint *dolgom, dolgod, dolga*), az ezeknek végződéseiben megfelelő igealakokat (*látom, látod, látja* stb.) sehol nem nevezi kapcsolt névmásokkal toldalékolt formáknak. Ez talán annak tulajdonítható, hogy a mai fogalmakkal élve funkcionális (avagy szintaktikai) szempontot előnyben részesítette az alakival szemben, így azt felismerve, hogy a „kapcsolt névmások” az igeragozásban egyes számban határozott, többes számban azonban határozatlan végződéseként jelentkeznek, jobbnak látta nem szóba hozni a megfelelést, hanem az igéket egyszerűen a határozottság alapján két különböző ragozási típusba sorolta. A bőségesen részletezett igei paradigmák (21–26. fej.) után két fejezet következik az igéket érintő szóképzésről. A 27. az igékből képzett főneveket és mellékneveket mutatja be, a 28. a névszókból és más igékből képzett igéket.

A számot nem jelölő (azaz ragozhatatlan) szófajok tárgyalása teszi ki az *Etymologia* utolsó fejezetét (29.). Ezek között első helyen a *praepositio*, *postpositio* és

az *affixum* áll – ezek egyetlen latin szófaj, az előjárószó megfelelői a magyarban (míg Ramus ez utóbbit nem is tekintette önálló szófajnak, hanem a határozószó alá sorolta). Alapjelentésüket a helyviszonyok jelölésében látja Szenczi, azonban ezzel a kérdéssel részletesebben nem foglalkozik. Alaposan kidolgozza viszont a formális kategóriarendszerét ezen elemeknek, azon ismérvek alapján, hogy főnevekhez toldalékolódnak-e vagy nem, illetve ők maguk toldalékolhatók-e a kapcsolt névmásokkal (ld. 12. szövegdoboz). A maradék három szófajt, a határozószót, az indulatszót és a kötőszót formai változatok híján jelentés alapján osztja föl több csoportra.

12. A névutók/toldalékok rendszere Szenczi Molnár Albert grammatikájában

A) Az elválaszthatók (*separabiles*)

1) amelyek se névszóhoz nem toldalékolódnak, sem kapcsolt névmásokat nem vesznek föl, pl. *innen, innét, szerint, közel, hátul* stb.

2) amelyek névszóhoz nem toldalékolódnak, kapcsolt névmásokat azonban fölvesznek, pl. *alá, alatt, által, után, rajta, ellen* stb.

3) amelyek névszókhoz is toldalékolódnak és kapcsolt névmásokat is vesznek föl, pl. *-ért, -ba, -ban, -tól* stb.

B) Az el nem választhatók (*inseparabiles*)

1) *-ig, -n/on/en/ön*, amelyek csak névszókhoz toldalékolhatók (Szenczi nem együtt tárgyalja őket, de mindkettőt így jellemzi)

2) *meg, el, fel, le, bé, ki*, amelyek igék elé toldalékolhatók.

A *Grammatica* második könyve, a *Syntaxis* lényegesen rövidebb, mint az *Etymologia*. Két fő fogalom köré rendeződik el a tartalma, ezek az egyeztetés (*convenientia*) és a vonzatviszony (*rectio*). Ez így van Ramus latin nyelvtanában, és így van a középkori szintaktikai hagyományban is. Részleteiben Szenczi sokhelyütt eltér a Ramus latin nyelvtanában találhatóéktól, szerintünk kérdéses, hogy fő forrása ez a munka volt-e. A szintaxis meghatározása Szenczinél így szól: „a nyelvtan második része, amely a beszéd (esetleg 'mondat'? – Cs. A.) szerkesztésének szabályát tanítja” (*posterior grammaticae pars quae docet rationem faciendi sermonis*). A beszéd szerkesztésének két eszköze az összekapcsolás (*compositio*) és a megkülönböztetés (*distinctio*). Az utóbbi a központozást takarja, és a könyv végén egy egészen rövid bekezdést szentel neki Szenczi. Az előbbi két részre oszlik, a főntebb említett egyeztetésre és vonzatviszonyra. Érdekes módon mindkettő előfordul az *etymologia* szintjén is (bár az első könyvben Szenczi nem említette őket), mégpedig pontosan az *affixum*okat érintő esetekben, ahol is az összekapcsolt egyeztetés (*convenientia conjuncta*) eredményeképpen a két vagy több szó egyet alkot (*duae vel plures voces in unum componuntur et coalescunt*), és az *affixum* a másik elem vonzata (*pronomina affiguntur particulis a quibus reguntur, ut nalam*). A második könyv témáját persze nem ezek a szerkezetek alkotják, hanem a különálló szavak között fennálló nyelvtani viszonyok.

Convenientia alatt a következőket találjuk (1–5. fej.). A névelő és a mutató névmás használata; a többtagú tulajdonnevek, az értelmezős és a birtokos szerkezetek (ez utóbbiaknál Szenczi meglepő módon ablativusnak nevezi a birtok alakját, bár egyidejűleg mintha szabadkozna is ezért), a jelzős és a számnévi

szerkezetek, a vonatkozó és kérdő névmásos szerkezetek; az alany és az állítmány viszonya, majd a számot nem jelölő szófajok: a névtűs szerkezetek, a

13. Röviden az ellipszisről

Az ellipszis a legelső európai szintaktikai kézikönyv, Apollóniosz Dyskolos *Peri Syntaxeos*-a óta (Kr. u. 2. század) használatos fogalom a nyelvtudományban. Lényege az, hogy a megvalósuló nyelvi alakulatokban nincs jelen valami, aminek – valamilyen megfontolás szerint – ott indokolt volna a jelenléte. Apollóniosz Dyskolos egyik példája erre a 'menekül' jelentésű görög ige. A *pheugo* vonzata tárgyest: *pheugo se* 'menekülök előled'. A tárgyestnek azonban Dyskolos rendszerében meghatározó tulajdonsága az, hogy az általa megjelölt résztvevőre a cselekvés „átmegy”, azaz hatást gyakorol. Mivel a menekülés eseménye nem érinti közvetlenül azt, aki elől menekül valaki (szemben az olyan tárgyias igék által leírt eseményekkel, mint *megüt*), a *pheugo* igét követő tárgyest nem „valódi”, hanem elliptikus tárgyest: kimaradt előle egy előljárószó, a *dia* 'miatt', mivel az „indokolt” szerkezet *pheugo dia se* lenne (szó szerint 'menekülök miattad').

Az „elvontabb” szint helye (tehát azé a szinté, amelyen a kérdéses elem „még” jelen van) a nyelvi elemzésben nem tisztázódik, azaz semmiképpen nincs szó valamifajta meghatározott mélyszerkezetről a kifejezés 20. századi értelmében. Az ellipszis mint magyarázat nagy előnye az volt, hogy áthidalta az esetenként jelentkező szakadékot a nyelv két alapvető szervező elve, az *usus* és a *ratio*, azaz a használat és az ésszerűség, rendszerszerűség között.

Az ellipszist bőven alkalmazó szintaxiselméletek és szintaktikai leírások a 16. században megújult erővel jelentkeznek, fénykoruk a 17. században kezdődik. Ramus a 16. század közepén görög és latin nyelvtanaiban többek között az arisztotelészi okokat (formai, anyagi, cél- és hatóok) szerette volna következetes módon megfeleltetni az előljárószóknak (ez egyfajta *ratio*, ésszerűség), mivel azonban ezekben a nyelvekben ezeket a jelentésvizonyokat gyakran pusztá esetragozott főnevek fejezik ki (ez pedig az *usus*, a nyelvhasználat ténye, pl. *humanitate politus* 'műveltség által csiszolt'), ezért Ramus szerint itt elliptikus vonzatviszonynak kell főnnállnia. Hasonló értelemben írtak némely más 16. századi grammatikusok is, úgymint a spanyol Sanchez avagy az angol Linacre, az ő műveiket azonban Szenczi minden bizonnyal nem ismerte. Amit Ramusnál olvasott az ellipszisről, azt viszont a magyarra nem tudta alkalmazni, esetleg fontosnak sem tartotta. Ahol indokolt lett volna hivatkozni rá (a *van*, *vannak* elmaradása esetében, pl. *ravaszok az olaszok*), ott nem említi. Attól azonban mégsem kívánt eltekinteni, hogy egy ilyen című szakaszt iktasson grammatikája végére, jóllehet a jelenségek, amelyeket benne jobb híján felsorol, elsősorban az *Etymologia* 3. fejezetébe illenének. A ramusi példához való következetlen ragaszkodás magyarázza eme szakasz indokolatlan elhelyezését, valamint a tartalom (hangkivetések) és a cím (elliptikus vonzat) ellentmondását.

határozószók (itt lényegében csak fordítási változatokat részletez), végül a kötőszók.

A vonzatviszonyt mutató szerkezeteket (6–13. feje.) néhány általános szabállyal vezeti be (pl. egy képzett szó örökölni szokta az alapforma vonzatát). Ezután a névszói esetek rendje szerint halad (nominativust, genitivust, dativust, accusativust és ablativust vonzó igék és melléknevek), majd következnek a főnévi igenévvel álló igék, az egyéb igeneveket tartalmazó szerkezetek, majd azok a vonzatok, amelyek többféle formát is ölthetnek. Az utolsó fejezet végére marad a jobb híján elliptikus vonzatviszonynak (*rectio elliptica*) nevezett jelenség, amely a valóságban semmiféle *rectiot* nem

mutat, kizárólag hangkive-téseket és össze-vonásokat takar (*nem tudom* → *nem t'om*, *mit tegyen* → *medgyen*; l. 13. szövegdoz).

Az egész Grammatica végére, „mivel ezek az oldalak egyébként üresen maradtak volna” (*quum alioqui vacaturae essent hae paginae*), Szenci beillesztette a Miatyánkot, az Apostoli hitvallást, a Tízparancsolatot, végül egy rövid idézetet a 81. zsoltár végéről. Ez egy jellegzetesen humanista vonás, bár az egy évszázaddal korábbihoz képest nála már megfordultak az arányok: a 16. század elején-közepén még a nyelv és/vagy az írás bemutatása szolgált „előtanulmányul” vagy bevezetésül az anya-nyelvi bibliaolvasáshoz, míg nála a bibliai részletek és a hitvallás a grammatika függelékei.

Pereszlényi Pál grammatikájának felépítése

A könyv címdoldalán ez olvasható: *Grammatica Lingvæ Ungaricæ. A P. PAULO PERESZLENYI è Societate Jesu. Juxta hanc methodum concepta ac elaborata. Et permissu Superiorum typis data. Tyrnaviæ, Typis Academicis, Excudebat Matthias Srnensky, 1682.* A mű egészen két grammatika hatása érezhető, az egyik Szenczi Molnáré, a másik a portugál jezsuita Alvarezé, amely azidőtájt a jezsuita iskolák elterjedt tankönyve volt világszerte (a címben szereplő *juxta hanc methodum* 'e módszer szerint' erre utal; az Alvarez-grammatikához ld. fentebb).

A *Grammatica* négy részből áll: I. *De nomine* (A főnévről), II. *De pronomine* (A névmásról), III. *De verbo* (Az igéről) és IV. *De syntaxi* (A szintaxisról). Ehhez járul még egy *Praxis* című, a mondatok bővítését gyakoroltató függelék. Az első rész a betűk/hangok leírásával kezdődik, továbbá bemutat néhány olyan hangtani jelenséget, amelyeknek a morfológiában jelentősége van. A tárgyalás rövid, de igen lényeglátó és fontos észrevételeket tartalmaz. A hagyományos *littera*-fejezet után a főnevek tulajdonságai következnek. A latin hagyománynak megfelelően Pereszlényi hat esetet és három nemet tételez, bár rögtön hozzá is teszi, hogy a nemet sem végződés, sem névelő nem mutatja. Ezt követően részletesen bemutatja a névszóragozást, pontosabban a „tiszta *declinatio*-kat”, tehát azokat, amelyekben a főnevek személyjelölő végződést nem viselnek. Egy rövid, mégis igen részletes leírás következik a magánhangzó-harmóniáról, majd a Pereszlényi által névelőnek nevezett *az, ez* szavak ragozásáról. Szokatlan módon górcső alá veszi a tárgyrag *-t*-je előtt megjelenő magánhangzó problémáját (ami azóta is érdekes és végérvényesen nem rendezett kérdése a fonológiának és a morfológiának). A nominális morfológia maradványát a képzett főnevek és mellénevek donatusi ihletésű csoportosítása, a melléknévfokozás, végül a számnevek teszik ki.

A második rész a névmások osztályozásával kezdődik, majd bemutatja ragozásukat. A kapcsolt névmások, azaz a személyvégzódések és a nekik megfelelő valódi birtokos névmások (az *enyém* típusúak) teszik ki ennek a szakasznak nagy részét. Pereszlényi hivatkozik a megfelelő héber formákra, amelyek, mint fentebb utaltunk rá, bizonyos mértékig szerkezeti párhuzamba állíthatók ezekkel a magyar végzódésekkel, és ennek okán a korai magyar grammatikusok érdeklődésének középpontjába kerültek. A birtokos toldalékolás Pereszlényi-féle bemutatására később még visszatérünk.

A harmadik rész az ige tulajdonságainak kifejtésével kezdődik: ezek a mód, az idő, a személy, a szám, valamint a ragozási típus, amely a határozott-határozatlan (tárgyas-alanyi) és a cselekvő-szenvedő-neutrális megkülönböztetéseket foglalja magában. Ez utóbbi a magyar nyelvre persze csak erőltetetten alkalmazható. Miután az igegyök fogalmát bevezeti (lásd lentebb), paradigmák hosszas felsorolása és kommentálása következik, részletes magyarázatokkal a különböző igei kategóriák és formák képzésére vonatkozóan. Itt megtaláljuk a cselekvő, a szenvedő, a visszaható, a határozott, a határozatlan és a műveltető képzéseket, természetesen számos átfedéssel közöttük, ami nem teszi lehetővé az

igerendszer „vegytisztá” és áttekinthető bemutatását. A 17. század grammatikáihoz képest azonban Pereszlényi még így is meglehetősen következetességgel jár el. A harmadik rész végén a rendhagyó igéket találjuk, velük együtt pedig a *habeo* ’nekem van’ és a *debeo* ’kell (nekem), tartozom’ igéket tartalmazó latin kifejezések fordítási lehetőségeit. Ezek természetesen azért szerepelnek itt, mert a latinban és a magyarban egészen más szerkezeteket alkotnak, lévén a *habeo* birtoklásige, ami a magyarban nincs, a *debeo* pedig személyes alanyú ige, szemben a magyar *kell*-lel. A morfológiát a maga egészében végül egy hagyományos típusú *appendix* zárja, melynek témája a *metaplasmus*, azaz a különböző hangbetoldások, metatézisek és ezekhez hasonlóak.

A negyedik résznek nincs külön bevezetője annak ellenére, hogy egy új nyelvi szintre érkezünk vele. A szintaxis tárgyalása hat fejezetre tagolódik, melyek nagyjában-egészében a szófajok szerint rendeződnek el. Az első fejezet a főneveket, a mellékneveket és a (hagyományos értelemben vett) névmásokat tartalmazó kifejezésekről szól: szerepel benne a birtokos szerkezet, a jelzős szerkezet, a vonatkozó névmás és antecedense, valamint a kérdőszó és a rá válaszként adott szó közötti egyeztetés. A második, harmadik és negyedik fejezet az igei vonzatokkal foglalkozik. A második közelebbről az igei kategóriák (cselekvő, szenvedő, neutrális, személytelen főnévi igenév, a latin gerundium és a supinum megfelelői) köré szerveződik, a harmadik a hely- és mozgásviszonyt kifejező igevonzatokkal (a hol-hová-honnan-milyen úton iránynégyességgel) foglalkozik, majd a negyedikbe kerültek a mindenféle egyéb szerkezettípusok és fordításaik az eszközhatározói ablativustól a dimenzionális melléknevekig, melyek közül nem is mindegyik érinti az igéket. Az ötödik fejezet a „praepositio”-k tárgyalása, azaz a főnévi esetragoké és az olyan típusú szavaké, mint a *közel*, amelyek valamilyen tekintetben rokonságot mutatnak az előjárószókkal. A hatodik fejezet, a szintaxis utolsó fejezete a címében azt ígéri, hogy a határozószókkal, az indulatszókkal és a kötőszókkal fog foglalkozni, az általunk használt példányban azonban semmi egyéb nem található itt, mint egy áttekintés a határozók képzéséről. A megígért, ámde hiányzó témák pár évvel később egy *supplementum*-ban jelentek meg, amelyet az eredeti 1682-es kiadás némely példányába belefűztek, némelyikbe azonban nem, a két későbbi kiadásból pedig teljes egészében hiányzik.

A morfológiai elemzés mikéntje Pereszlényinél olyan kérdés, amelyet később részletesebben tárgyalunk, ez az áttekintés ezért valóban csak egy vázat nyújtott. A morfológiai elemzést fejlődésének történetét a 17. század végéig a következő két alfejezetben mutatjuk be: az egyik a gyök/tőfogalomra, a másik pedig a toldalékokra és a morfológiai elemzésre koncentrálna.

A gyök és a tő fogalmának fejlődése az ókortól a 17. század végéig

Köztudomású, hogy az ókori görög és római, valamint a középkori (a latinra összpontosító) grammatikai gondolkodásban nem létezett morfológia, csak

„szótan”, hiszen a szavakon belül nem ismertek fel nyelvtani *szervezetet*, kizárólag a szavak nyelvtani *tulajdonságait* vizsgálták. A ragozásokat és a szóképzést mint alakváltozatok csoportját mutatták be, nem próbálták a többhelyűt mutatózó alakú és funkcióbeli egybeesések alapján olyan egységeket föllátni, amelyek a teljes szóalakok nyelvtani összetevőiként lettek volna elemezhetőek. Bár a középkor vége felé némely grammatikai kéziratban a paradigmák leírása olyan kivételes következetességet mutat, amely már-már egy implicit tő-toldalék felosztásra utal, a nyelvtani reflexióban mégsem jelennek meg az elemzésnek ezek az eszközei.

Az ókori grammatikák némelyike ismerte a *thema/θέμα* fogalmát. Ennek eredeti jelentése ‘kiindulópont’, etimológiailag a *τιθημι* igével függ össze. Konkrét alkalmazása a retorikában jellemző, ahol egy beszéd kiinduló problémáját jelölték vele, vagyis azt a helyzetet, tényállást, amely a beszéd elmondására az alkalmat jelentette és egyszersmind annak „témáját” nyújtotta. Használták még az asztrológiában is az égitesteknek egy ember születésekor fönnálló konstellációjára (amely tehát az illető életének egyfajta kiindulópontját adja). A *thema* fogalmát (latinra néha *positio*-ként fordítva) a nyelvtani munkákban ‘kiinduló alak’ értelemben használták, tehát olyan szavakra, amelyből más szavak/szóalakok származnak. Mind a ragozási paradigmánál, mind a szóképzésben előfordul a használata. Az előbbinél az igék jelen idejű egyes szám első személyű alakja, a névszóknál az egyes számú alanyeset volt a *thema*. Az utóbbira, a derivációs alkalmazásra vehetünk egy példát Cassiodorustól, a késő ókori tudóstól:

„Appellativorum nominum sunt species XXVII; sunt enim corporalia, ut lignum, et marmor; sunt incorporalia, ut honor, medicina; sunt primae positionis, hoc est unde derivativa et diminutiva veniunt, ut schola, scholasticus, scholasticulus... Sunt autem diminutiva specie quae idcirco specie putata sunt diminutiva, quia quasi diminutivorum nominum speciem gerunt, ut fabula, macula, tabula, ferula; ideo autem non sunt iure diminutiva fabula, macula, tabula, ferula, quia horum non invenitur prima positio.”

„A közneveknek huszonnégy fajtája van. Vannak ugyanis fizikai létezőt jelentők, mint a *lignum* ‘fa’ vagy a *marmor* ‘márvány’, vannak nem fizikai létezőt jelentők, mint a *honor* ‘becsület’ vagy a *medicina* ‘gyógymód’; vannak **kiinduló alakok**, azaz olyanok, amelyekből származtatott és kicsinyített szavak erednek, úgymint *schola* ‘iskola’ [amelyből ered a] *scholasticus* ‘diák’ és a *scholasticulus* ‘diákocská’... Vannak kicsinyített alakok, amelyeket azért tartanak kicsinyített alakoknak, mert a kicsinyített főnevek formáját hordozzák, úgymint *fabula* ‘mese’, *macula* ‘folt’, *tabula* ‘tábla’, *ferula* ‘pálca’; jogosan azonban nem tarthatók kicsinyített alakoknak ezek: *fabula, macula, tabula, ferula*, mert nem található hozzájuk tartozó **kiinduló alak**.”

(*Commentarium de oratione et de octo partibus orationis M. Aurelio Cassiodoro attributum*. Patrologia Latina 72. kötet 1219–1240. hasáb. A Migne-féle kiadás központosítását megtartottuk, a kiemelések tőlünk származnak.)

A *radix* avagy gyök fogalma az európai nyelvtudományban az újdonságként fölfedezett héber nyelvtani hagyománnyal jelent meg. Reuchlin híres héber nyelvtana és szótára (1506) a hagyományos *primitivum* terminust használta, utódai azonban hamarosan áttértek a *radix* használatára, és ezzel adták vissza az eredeti *šōrēš* kifejezést (Law 2003:247–250). Kimutatható, hogy igen hamar egybemosódott a *radix*-ban két fogalom, a héber grammatika tőfogalma (azaz a nyelvtanilag-etimológiailag összetartozó szó[alak]csoport közös magva, a valóságban a perfektum egyes szám 3. személyű igealakja) és a paradigma kiinduló alakjának a görög grammatikából örökölt terminusa, a *thema*. A két terminus használatában már a kezdet kezdetén elvész mindennemű különbség, ami azért sem meglepő, mert a héber nyelvtan *radixa* szintén kiinduló alakként működött a Reuchlin által közvetített, Qimchire és végső soron az arab grammatikusokra visszamenő hagyományban. Ez összefügg a korszak nyelvtani munkáinak ama általános vonásával is, hogy bennük a szóalakok és paradigmák formális alapja/töve maga is teljes szó. Szenczi Molnár Albert *Nova grammaticájában* (1610), az első magyar nyelvtanban, egyúttal – tudomásunk szerint – az első magyar szerző által írott munkában, amelyben ezek a fogalmak egyáltalán megjelennek, szinte mindig *thema vel radix* formában járnak együtt, Szenczi tehát még ki is emeli szinonim voltukat.

A tő fogalma tehát a 16. században imitt-amott megjelenik az európai nyelvtani munkákban, de következetes alkalmazásával szinte sehol nem találkozunk. A 17. században a helyzet megváltozik, a szavak elemzésének módszere és elméleti apparátusa jelentős fejlődésen megy keresztül és lényeges kérdéseket vet föl. A német grammatikusok között már az egyik legkorábbi, Laurentius Albertus (*Teutsch Grammatick oder Sprachkunst*, 1573) egyszótagos gyökökből (*Wurzel*) vezeti le a szóalakokat, ám Schottelius volt az (1641 és 1676 között több műben), aki nagy alaposággal és hatalmas lelkesedéssel végezte a szavak nyelvtani elemzését, egész tudományos tevékenysége egyik sarokkövévé téve meg azt. A szóalakokat három részre tagolta: a *Wurzel* vagy *Stammwort* a mai értelemben vett abszolút tövet jelentette, a *Hauptendung* nagyjából a képzőknek, a *zufällige Endung* pedig a ragoknak felelt meg. A szóalakok minden része besorolható kell, hogy legyen a három osztály valamelyikébe, ha pedig mindhárom osztály teljes leltárját elkészítettük, akkor előttünk áll a nyelv teljes *Grundrichtigkeitje*. Az itt felsoroltak Schottelius számára nem egyszerűen elemzési eszközök, amint azt az alábbi idézet is bizonyítja:

„*Illa analogica natura, seu potius fundamentalis linguae ratio exurgit... ex mirabili illo monosyllabico artificio, cui tota linguae structura innitur... Sunt enim omnes radices monosyllabae, itidem omnes derivandi*

terminationes, omnes itidem casuum, generum, numerorum, modorum et comparationum formationes; tota denique lingua inmittitur fundaminibus seu columnis monosyllabicis; et ex harum monosyllabarum infinita consociatione proveniunt tot vocabulorum millia, omnia virili sono constantia et inter se discreta... Si nos Germani hoc naturale, genuinum et solidissimum fundamentum attenderimus, et omnes vocum affectiones ad huius naturalem normam ordinaverimus, procul omni dubio maxima incertitudinis parte omnem hanc nostram linguam liberabimus."

„A nyelv analógiás természete, avagy inkább alapvető elve... abból a csodálatos egyszótagos szerkezetből emelkedik ki, amelyen a nyelv egész felépítése nyugszik... Ugyanis minden gyök egyszótagú, hasonlóképpen a képzők, és hasonlóképpen az esetek, a nemek, a számok, a módok és a fokozás kifejezőelemei; végső soron a nyelv teljes egészében egyszótagos alapokon avagy oszlopokon nyugszik; és ezeknek az egyszótagos elemeknek a végtelen társulásaiából áll elő a sok ezer szó, amelyek férfias, határozott hangalakkal bírnak, és egymástól különböznek... Ha mi, németek erre a természetes, eredeti és igen szilárd alapra tekintettel leszünk, és a szavak minden tulajdonságát annak természetes mércéjéhez szabjuk, nem lehet kétség felőle, hogy ezt a mi egész nyelvünket a bizonytalanságtól túlnyomó részben meg fogjuk szabadítani."

(Schottelius levele Lajos herceghez, idézi Jellinek 1913:137).

A szótó fogalmának használata Schotteliusnál ugyanúgy, mint sok más kora újkori grammatikusnál, szorosan kötődik gyakorlati kérdésekhez, amelyek a nyelv ilyen szempontú elemzését eleve valamilyen okból szükségessé tették. Az egyik ilyen kérdés a normatív nyelvváltozat megválasztása volt, a másik pedig a helyesírásé. A két kérdés természetesen nem vált el egymástól abban az időben. A fenti idézet végén szereplő „bizonytalanság”, melyet Schottelius a gyökök feltárásával eloszlatni remélt, pontosan ezekre a kérdésekre utal. A helyesírás tekintetében a jelentősége egészen nyilvánvaló, hiszen itt rejlenek a szóelemző írásmód elvi alapjai: Schottelius szerint a szavak tövét a szó minden alakjában változatlan formában kell feltüntetni (paradigmatikus szempont, ha úgy tetszik), elválasztani pedig nem szabad (szintagmatikus szempont). Érdemes megjegyezni, hogy a szóelemző írásmód elvi kifejtése és következetes alkalmazása magyar földön is ebben az időben jelenik meg Geleji Katona István munkáiban.

A 17. század folyamán, ahogyan a gyök fogalma teljes polgárjogot nyert a nyelvtudományban, és elkezdtek kibontakozni tudományos és filozófiai következményei, továbbá ahogyan a nyelvészet egyéb területei is fejlődtek, sorra merültek fel a megválaszolásra váró kérdések. Az első ezek közül az volt, hogy a gyök egy nyelven belül értelmezendő-e, vagy inherensen komparatív fogalom. Mivel szokás volt egyes nyelveket más nyelvekből származtatni, egészen

természetes módon adódott a kérdés, hogy a gyökök vajon melyik nyelvhez tartoznak. Ebben a szellemben tett különbséget a Gyulafehérvárott is tanító Alsted *Encyclopediájában* (1630) a *radix a priori* és a *radix a posteriori* között. Az előbbi olyan gyököt jelentett, amelyet egyáltalán nem lehet másra visszavezetni, az utóbbi olyat, amely egy nyelven belül ugyan gyökként viselkedik, tehát más szavak rá vezethetők vissza, ugyanakkor azonban maga is egy másik nyelv adott gyökéből származik. Ilyen módon tehát a görög *πατήρ* radix a priori, hiszen semmi másra nem vezethető vissza, a latin *pater* viszont radix a posteriori, hiszen más latin szavak alapjául szolgál (pl. *patrius*), ugyanakkor maga is a görög *πατήρ*-ből származik. A gyök fogalmának komparatív értelmezése majd csak a 19. században kezd kiteljesedni, amikor az összehasonlító nyelvészet megindul a „nagykorúsodás” útján. A 17–18. század folyamán még nem dolgozták ki ennek sem az elméletét, sem a gyakorlatát.

A másik fölmerülő kérdés a gyökök és a származékszavak történeti viszonyát érintette. A gyök eredetileg praktikus leíró segédeszköze volt a grammatikának, és nem több. Mihelyt azonban szélesebb körben elterjedt az alkalmazása, természetes módon adódott az a következtetés, hogy mivel a származékok valamilyen értelemben a gyökből keletkeznek, időben is későbbiek kell, hogy legyenek ahhoz képest. Bár már Arisztotelész világosan megkülönböztette a fogalmi és az időbeli egymásra következés viszonyát, ez nem gátolta meg a nyelvtudósokat abban, hogy a kettőt ismét összekeverjék. Ezen csodálkozni különösebben nincs okunk, hiszen maga a történeti tudatosság, pláne a múlt módszeres és elvileg megalapozott kutatása is egy lassú időbeli folyamat eredményeképpen bontakozott ki; a nyelv vizsgálata esetében pedig teljesen nyilvánvaló, hogy a történeti és az elméleti („filozófiai”) vizsgálat között a 19. századig nem húztak egyértelmű határvonalat (l. Telegdi kitérő tanulmányait (1966, 1967) erről a kérdéstről annak 19. századi vonatkozásában). A magyarra leginkább ható német nyelvtudományban eme kérdés megoldásaiban két mérföldkövet jelölhetünk ki egyfelől a föntebb említett Schottelius, másfelől a száz évvel később alkotó, az itt tárgyalt korszakokon már kívül eső Mázke nyelvtani munkáiban (1776 és 1780 között több mű). Schottelius nem tisztán leíró értelemben használta a gyököt mint a gyakorlati nyelvtan eszközt, ugyanakkor sosem válik egészen világossá, hogy milyen „történeti” elképzelése volt a nyelv kialakulásáról. Mázke már szükségét érezte az éles fogalmi elhatárolásnak, így megkülönböztette egymástól a *Grundsilbét* és a *Stammwortot*. Az előbbi felel meg a gyakorlati nyelvtan értelmében vett gyöknek, azaz a szóalakok toldalékoktól megfosztott „magvát” jelenti, az utóbbi viszont az a gyökszó, amelyből a Grundsilbe és végső soron annak minden származéka levezethető. Az *erröten* szó Grundsilbéje például a *röt*, hiszen ezt kapjuk, ha mind a prefixumot, mind az összes lehetséges szuffixumot eltávolítjuk; Stammwortja pedig a *rot*, hiszen az egész szócsalád végső soron erre megy vissza. Az előbbit következetesen szinkrón értelemben veszi Mázke, míg az utóbbi diakrón értelmezést is kap. A gyökök kutatásának történeti vetülete

voltaképpen ezzel kapja meg azt a hangsúlyt, amely azután oly nagy mértékben meghatározza nyelvészeti alkalmazását a 19. században.

A harmadik kérdés, amely a gyökök státuszát és értelmezését érinti, és amely természetesen szorosan összefügg az előző kettővel, a todalékokra vonatkozik. Ha a szavak elhatárolható magva a todalékoktól megfosztott, lecsupaszított forma (akár konkrétan létező alak, pl. az igék felszólító módja vagy a főnevek alanyesete, akár önálló szóként meg nem jelenő, elvont alak), és ezt gyöknek nevezzük, vagy valamilyen gyökre vezetjük vissza, akkor mit kezdünk a todalékokkal? Ugyanebben az elméleti–történeti konstrukcióban mi az ő helyük? Erre a kérdésre két irányban kezdtek választ keresni.

Az egyik elképzelés szerint az „ősidőkben” a gyökök voltak a szavak, *flexio* nem létezett, az csak egy későbbi „kinövése” a szavaknak. Ennek az elképzelésnek a forrása – legalábbis a kora újkorban – Julius Caesar Scaliger *De causis linguae latinae* című munkája volt (1540). Scaliger határozottan állítja, hogy az ősidőkben nem volt ragozás vagy szóképzés, nem voltak végződésesek. A 17. századi Gerard Johannes Vossius szerint (*De arte grammatica*, 1635) a görög nyelv eredetileg egyszótagos volt, ragozások nélkül. A 18. században már teljesen általánosnak nevezhető az egyszótagos ősnyelvek elmélete, Diderot-tól Horne Tooke-ig sokan fejtettek ki ilyen értelmű nézeteket. Ennek az elképzelésnek a hatása Friedrich von Schlegelen (*Über die Sprache und Weisheit der Indier*, 1808) és az őt követő „organikus” nyelvelméleten is jelentkezik (ld. később), amennyiben a szavak nyelvtani módosulásait a gyök valamifajta kinövéseiként értelmezték.

A másik elképzelés szerint a nyelvtani todalékok önálló szavakra vezethetők vissza, tehát végső soron ők is eredeti gyökökből származnak, de önállóságukat elvesztve idővel más szavakhoz tapadtak, azok „függelékeiként”. Ez az elképzelés, szemben az előzővel, megfigyeléseken (is) alapult. Észrevették, hogy a sémi nyelvekben az alanyra utaló igeragok igen sok hasonlóságot mutatnak az önálló névmásokkal (arab *anta* ~ *fa'alta* vs. *anti* ~ *fa'alti* stb.). A 17. századi univerzalisták (pl. a Port Royal-iskola) felélesztették azt a végső soron Arisztotelészre visszamenő nyelvelméleti hagyományt, amely a létigét tételezi a ragozott igealakokban (*βαδιζει = βαδιζων εστι; Petrus vivit = Petrus est vivens*), és természetesen ismerték a latin és a görög nyelvek körülírt igealakokban nem szükölködő nyelvtanát (nem beszélve az európai népnyelvekről). A 18. század elején Wachter *Glossarium Germanicum*-ában (két kötet, 1727 és 1737) a német képzőket (úgy mint *-heit*, *-lich*, *-tum*) önálló szavakból vezeti le, a 19. század elején pedig Franz Bopp majd teljes egészében erre alapozza a lényegében általa megalkotott indoeurópai összehasonlító nyelvtant (*Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleich mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* 1816, majd *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Altslawischen, Gotischen und Deutschen* 1833–52).

Ismeretes, hogy ez utóbbi elképzelés, melyet agglutinációs elméletként ismer a tudománytörténet, végül is termékeny hipotézisnek bizonyult, hiszen a világ nyelveinek jelentős részében sikerült segítségével meggyőző magyarázatokat

adni a todalékok egy részének kialakulására. A túlnyomórészt egyirányú grammatikalizáció – tehát az a folyamat, melynek során egy szó elveszíti nyelvtani önállóságát és segédelemmé, klitikummá, todalékká stb. válik – egy ma már senki által nem vitatott történeti konstrukció és magyarázó elv, az utóbbi évtizedek egyik leglátványosabban fejlődő kutatási területét határozza meg. Ehhez persze szükség volt az újgrammatikusok szigorára, akik az agglutinációs-grammatikalizációs magyarázatokat csak akkor tartották elfogadhatónak, ha azok a hangmegfelelések rendjébe illeszkedő történeti levezetéseket eredményeztek. Bopp például még a Port Royal-iskola hatására feltételezte, hogy minden ragozott igealakban megtalálható a létige valamilyen formája, az *amabam* típusú múltidő *b*-jében (vö. *φύσις*) ugyanúgy, mint a *phileso* (*φιλήσω*, 'szeretni fogok') típusú jövő idő *s*-ében (vö. *sum*, *est*, ld. később). Az összehasonlító módszer fejlődésével a latin múltidő elemzése a mai napig elfogadott föltevés maradt, a görög jövő időé azonban nem. Ugyanígy az igei személyragok névmásokból való eredeztetése, melyet Bopp magától értetődőnek tartott, ma igencsak kérdéses (az *összes* személyragé pedig nyilvánvalóan helytelen), éspedig éppen a hangmegfelelések hiánya miatt. Ezzel szemben az uráli nyelvek esetében ugyanez a föltevés, úgy tűnik, sokkal megalapozottabb. Az újgrammatikusok érdeme, hogy a történeti és összehasonlító morfológiát alárendelték a történeti és összehasonlító hangtannak, és pontosan ezért vált lehetségessé a grammatikalizáció kutatásának időtálló tudományos alapokra történő helyezése (erről szintén ld. később).

Térjünk most vissza a gyökök 17. századi elméleteihez. Ezidőtájt polgárjogot nyert az a gondolat, hogy a gyökök nem feltétlenül aktuálisan létező, tényleges szóalakjai a nyelvnek annak korabeli állapotában, hanem lehetnek elvonatkoztatás útján előálló egységek, amelyeket aztán akár a nyelv múltjába is vissza lehet vetíteni. Innen már logikusan adódott a következtetés, hogy az „őselemek”, amelyekből a nyelv aktuális formái levezethetők, alkothatnak akár igen kis halmazt is, ha egyszer társulásaikból ilyen módon is létrejöhet nagy számú nyelvi forma (l. a fentebbi Schottelius-idézetben: *ex harum monosyllabarum infinita consociatione proveniunt tot vocabulorum millia*). A szintén német Zesen például (1650-es évek) négy magán- és négy mássalhangzóból (*a, e, o, u*, illetve *b, d, l, s*) vezeti le a nyelvi formákat, a kétszer négy hangot a négy elemnek felettetve meg. A módszertani korlátokat még nem ismerő elgondolások aztán robbanásszerű burjánzásnak indultak, virágkorukat a 18. század második felében élték, de erről itt részletesebben nem fogunk szólni.

Ha a magyar grammatikai gyakorlat történetét tekintjük, azt látjuk, hogy megmaradt a tő vagy gyök fogalmának praktikus értelmezésénél, amely még a legközelebb állt a Reuchlin-féle héber grammatikai értelmezéshez. Főntebb már említettük, hogy Szenczi Molnárnál a *radix* és a *thema* szinonimák. Komáromi Csipkés Györgynél szintén annak látszanak, de az ő szóhasználata a 17. századra jellemző módon csekély következetességet mutat: előfordul nála a *radix*, a *vox primitiva* (ezek egyértelműen szinonimák), a *thema* és az *absolute poni* (pl. *nominativus, ut ember, cuius character est absolutè poni* 'alanyeset, melynek az a jele, hogy

toldalékolatlanul/tőalakban áll'). Az utóbbi két kifejezés szintén szinonimáknak tűnnek, ugyanakkor nincs egyértelmű jele annak, hogy a négy kifejezés két elkülönülő jelentést fedne, bár a névszóragozásról szóló részben a *thema*, úgy tűnik, bármilyen (tehát akár képzett) névszó alanyesete lehet. Az igék tárgyalását ugyanakkor ezzel kezdi: *verbum seu radix & thema vocis verbalis, est tertia singularis praesentis indicativi, ex qua sunt omnia tempora, omnes modi, omnes personae...* 'Az ige avagy az igei szó töve és kiinduló alakja az egyes szám harmadik személy, jelen idő kijelentő mód, amelyből minden igeidő, minden mód és minden személy lesz' (2. 1.) – itt már egyértelműen ugyanazt jelöli a két kifejezés.

Ennél tovább lép a korai nyelvtanok közül morfológiai tekintetben talán a legszínvonalasabb, Pereszlényi Pál *Grammatica Linguae Ungaricae*-je. Pereszlényi immáron hagyományosnak nevezhető módon az ige egyes szám harmadik személyű alakját nevezi *radix*-nak, az igei morfológia tárgyalása azonban őnála egy igen alaposan átgondolt tőfogalomra utal:

„Radix, seu fundamentum conjugationum est tertia persona cuiusvis verbi regularis primae conjugationis... In verbis neutris quae tertiam personam habent in ik, facies pro radice tertiam personam fictam, abjecto ik, ut játzom ludo, abjecto m et praecedente illud vocali o, manebit játz, hoc ultimum quidem est imperfecta persona tertia, quoad significationem: et completur addito ik, játzik ludit; sed pro radice est ita accipiendum.

Aptissime tamen haec tertia persona ponitur pro radice formationum, quia brevissima est, et fere in omnibus modis, temporibusque continetur. Ob quam causam etiam Hebraei pro radice ponunt tertiam personam.”

„Az igeragozások gyöke, avagy alapja bármely első [=határozatlan/alanyi – Cs. A.] ragozású szabályos ige harmadik személye... Azoknál a semleges igéknél, amelyeknek *ik*-re végződő harmadik személye van, gyök gyanánt alkoss egy képzetes gyököt az *ik* eltávolításával, mint például a *játszom* az *m* és az azt megelőző *o* magánhangzó eltávolításával *játsz* marad; ez utóbbi ugyan tökéletlen harmadik személy, ami a jelentését illeti, és az *ik* hozzáadásával válik teljessé: *játszik*; gyök gyanánt azonban így kell vennünk.

Éspedig azért ez a harmadik személy a legalkalmasabb arra, hogy a képzések gyöke legyen, mert ez a legrövidebb, és szinte minden módban és időben benne foglaltatik. A héberek is ez okból teszik meg gyöknek a harmadik személyt.”

Ennek a magyarázatnak az alapja az, hogy a magyarban az igék nagy részénél a határozatlan ragozású egyes szám harmadik személyű alaknak nincs végződése. Ez alól csak az *-ik*-es igék a kivételek, ezekkel tehát mást kell tenni. Pereszlényi fogalmazásában egy „képzetes” gyököt, „tökéletlen” harmadik személyt – mai fogalmaink szerint kötött morfémát – kell képezni gyök gyanánt. Kissé meglepő,

hogy ezek után ezt a gyököt a harmadik helyett az első személyből vezeti le (*játszom* → *játsz-* – bár az első személy elsődlegessége a latin hagyománynak megfelel), de a végeredményen ez nem változtat. A kötött tövek bevezetése a magyar nyelvtanba ismét nagy előrelépés, és nem is kézenfekvő, tekintettel a nyelv agglutináló jellegére. Szenczi Molnár, akire Pereszlényi nagy mértékben támaszkodott, egyszerűen az egyes szám harmadik személyt nevezi gyöknek, és semmi jele annak, hogy elemzési keretében megjelent volna egy elvontabb (és ezáltal adekvátabb) tőfogalom vagy kiinduló alak.

A szenvedő ige tárgyalásából is kiemelünk itt egy figyelemre méltó részletet:

Passivum verbum formatur a tertia persona singulari conjugationis primae, seu verbi indeterminati activi, v.g. olvastatom legor, ab olvas, szerettetem amor a szeret; additâ syllabâ vocis passivæ formativâ pro prima classe tat & pro secunda tet, fiet olvastat, szerettet; ista sint tibi themata conjugationis passivæ, quæ deduces per affixa sequentis Tabellæ...

...quæ ante finalem thematis literam t, habent consonantem, ut szánt... excludunt primum t affixi, ut szántat...

„A szenvedő ige az első igeragozás, azaz a határozatlan cselekvő ige egyes szám harmadik személyéből képződik, pl. *olvastatom* az *olvas*-ból, *szerettetem* a *szeret*-ből; úgy, hogy hozzátesszük a szenvedő alakot képző *tat* szótagot az első osztályban és a *tet*-et a másodikban: *olvastat, szerettet*; ezek lesznek a tövei (*themata*) a szenvedő igeragozásnak, amelyeket a következő táblázat toldalékaival vezethetsz le...

...amelyekben a tő utolsó *t* betűje előtt mássalhangzó van, mint a *szánt*-ban, a toldalék első *t*-jét kizárják, úgymint *szántat*...” (III.4)

Itt a legfontosabb a relatív tő fogalmának megjelenése, amely ebben az esetben az abszolút tőből és a szenvedő toldalékból áll, ezek így együtt alkotják a szenvedő igeragozás tövét. Ugyanezt az egységet gyöknek nevezi a műveltető ragozás tárgyalásánál:

[Verbum mandativum] a passivo fit, si radici vocis passivæ, v. g. olvastat, szerettet, superaddas aliam syllabam tat vel tet, ut olvastattat curat legi, szerettettat curat amari...

[A műveltető ige] a szenvedőből lesz, ha a szenvedő alak gyökéhez (*radix*) hozzáadsz egy újabb *tat* vagy *tet* szótagot, úgymint *olvastattat, szerettettat*...(III.4)

Megjegyzendő végül, hogy Tótfalusi Kis Miklós a *Ratiocinatio*-ban teljesen egyértelműen megkülönbözteti (legalábbis az igéknél) a *radixot*, ami az egyes

szám harmadik személyű, tehát toldalékolatlan alakkal azonos, és a *themát*, ami viszont minden esetben az egyes szám első személyű alak, vagyis a szokásos felsorolás szerint a paradigmakezdő forma.

A morfológiai elemzés és a toldalékolás leírásának fejlődése a 17. század végéig

A magyar morfológia „problémás” vonásai

Az, hogy a magyar agglutináló nyelv – szemben a nyugat-európai nyelvekkel és a héberrel – azt jelenti, hogy a tövek többnyire invariábilisak, vagy csak igen csekély mértékű allomorfiát mutatnak, a morfoszintaktikai kategóriák fúziós kifejezése nagyon ritka, igen kevés kötött törmelféma van a nyelvben, és mind a szóképzés, mind a ragozás túlnyomórészt toldalékolással történik, aminek eredményeképpen időnként toldalékok hosszú sora jelenik meg a szóalakokon. A magyar nyelv morfológiai sajátosságai közül különösen háromnak van jelentősége a korai grammatikák esetében. (1) Nagy számú szerkezetileg nagyon hasonló rag fejez kis számos olyan viszonyt, amelyet a latinban és az európai nyelvekben részint esetalakok (pl. részeseset, tárgyeset), részint előljárószók fejeznek ki. (2) Az igék inflexiósan megkülönböztetnek egy határozott („tárgyas”) és egy határozatlan („alanyi”) ragozást, ezek között átfedés jóformán nincs. (3) A személyvégződések nemcsak igékkel fordulhatnak elő, hanem főnevekkel, névutókkal és tőként használt esetragokkal is (*láttam, házám, utánam, rólam*).

Ezek a tulajdonságai gyökeresen más morfológiai struktúrával ruházzák föl a nyelvet, mint amelyet a latin mutat (amelyre az európai nyelvtani fogalomkészletet, elemzési keretet és terminológiát eleve kidolgozták), avagy a német (amelynek a 16. században kialakuló nyelvtani hagyománya nagyon erősen befolyásolta a magyar fejleményeket), avagy a héber (amelynek a nyelvtani hagyománya újként hozta magával a morfológiai elemzés Európában azután elterjedt – bár alaposan átértelmezett – fogalmait). Ez a mélységes különbség a magyar nyelv morfológiai jellege és azon nyelvekéi között, amelyek nyelvtani fogalomkészletét átvették a leírásához, hosszú időn át nem oldódott fel megnyugtatóan a magyar humanista nyelvtani gyakorlatban. Ez annál is inkább így volt, mivel a grammatikusok nem is érezhettek erős indítást arra, hogy a máshonnan örökölt kereteken változtassanak: könyveiket vagy a latin nyelv iskolai oktatásához szánt bevezetőként, előtanulmányként írták, vagy pedig olyan nyelvtanulók számára, akik esetében a klasszikus (sőt, esetleg a héber) hagyomány ismeretét magától értetődőnek tarthatták. Mindezzel együtt a morfológia elemzési keretének a magyar nyelv specifikus vonásaihoz való idomításában a nagy 17. századi grammatikusok igen jelentős haladást mutatnak.

Sylvester János: Grammatica Hungarolatina (1539)

Ahogy korábban már leírtuk, szigorú értelemben Sylvesternél egyáltalán nincs morfológia: nyelvtani leírása kizárólag szóegészeken alapszik, melyekhez járulhatnak kapcsolt névmások (*szeretem*) vagy partikulák (*szeretek vala*) – mindkét terminus a héber grammatikából származik –, ezek híján pedig a szavak egyszerűen *inflectuntur* vagy *declinantur*, azaz „hajtogattnak” (*szeretek*), tehát alakváltozatok sorát mutatják. A kapcsolt névmások (*pronomina affixa*) csoportját Sylvester számára a mai fogalmaink szerint birtokos személyjelölőknek (*atyám, atyád* stb.) és az ezekkel részben egybeeső igei személyragoknak (*szeretem, szereté* stb., a *szeretlek* esetében csak az *-l-* a pronomen affixum!) nevezett elemek alkotják, továbbá ide sorolja – kissé meglepő módon – a *-vá/-vé* ragot is (*baráttá lűn ~ monachus factus*). Az igeragozás „hajtogatás”-sal képzett alakjai, valamint a latin eseteknek megfelelő főnévi alakok (pl. *mesternek*) esetében úgy tűnik, nem tekinti a végződéseket nyelvtani elemeknek, egyszerűen utolsó betűkként, szótagokként stb. emlegeti őket, ebben pedig teljes mértékben az ókori és a középkori grammatika hagyományait követi. A főnévi esetragok közül azonban azokat, amelyek a latinban nem eseteknek felelnek meg, hanem előljárószóknak (pl. a *-ban/-ben*), hátravetett előljárószóknak nevezi.

Sylvester „morfológiája” tehát összesen háromféle alakulatot ismer: (i) flektálás, azaz olyan alakváltozatok sora, amelyek nem bonthatók különböző elemekre (pl. *szeretek, szeretsz*); (ii) szóegészek, melyekhez kapcsolt névmás járul (*szeretem, szereted, süvem, süved*) – ezeket persze azért lehetett szóegész + kapcsolt névmásként elemezni, mert a magyar nyelvben a főnevek egyes számú alanyesete és az igék alanyi ragozása, jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakja történetesen toldalékolatlan alak; (iii) szóegészek, melyekhez *particula* járul (*szeretek vala*). Valószínűleg akadémikus kérdés, hogy ezekhez negyedik típusként hozzá lehet-e tenni a „hátravetett előljárószókat”, az ilyen szerkezeteket Sylvester minden bizonnyal nem tekintette másnak, mint a fentebbi harmadik típust (szó + *particula*).

Szenczi Molnár Albert: Nova grammatica ungarica (1610)

Szenczi Molnár a morfológiai szerkezet leírásához már jóval bővebb terminuskészletet használ, és sokkal alaposabb, terjedelmesebb és explicitebb e terület tárgyalása az ő grammatikájában, ám a rendelkezésére álló fogalmakat igen következtlenül használja. A névszói és az igei alaktant – némi átfedéstől eltekintve – eltérő keretben írja le.

A névszói morfológiában kiindulópontja a hatases latin névszóragozás, ezt azonban megtoldja egy általa *mutativus*nak nevezett esettel (pl. *emberré*). A névszókhoz toldalékolható személyvégzések (*házam* stb.) az ő nyelvtanában is kapcsolt névmások (*pronomina affixa* vagy *affixum pronominale*), hasonlóan Sylvesteréhez, amelyet azonban szinte biztos, hogy nem ismert. Az, hogy eme

főnévi toldalékok és a megfelelő igei személyvégződések azonosságáról (ti. *házam, házad = láttam, láttad...*) hallgat, minden bizonnyal nem annak tulajdonítható, hogy nem ismerte föl a jelenséget, hanem annak, hogy a főnevekhez toldalékolható „kapcsolt névmások” egy része a ma tárgyasnak, egy része pedig az alanyinak nevezett igeragozási paradigmában bukkan fel – ez a strukturális eltérés Sylvesternél még jól észrevehető zavart okozott. A névszói morfológia további tárgyalása Molnárnál meglehetősen következetlen képet mutat.

Már az esetrendszer első bemutatásánál egyszerűen az ablativus alá sorolja mindazokat a magyar esetformákat, amelyek nem felelnek meg valamely latin névszóragozási esetnek (I.10). Ezek végződéseire – szemben a latinban is megtalálható esetkéivel – *affixum*okként hivatkozik. később, a birtokos szerkezet tárgyalásánál (II.3) a *háza*-típusú, tehát személyvégződéssel toldalékolt főneveket is ablativusnak nevezi dacára annak, hogy (amint említi) azok egyébként esetragozhatók – ez pedig az esetfogalom igen rendhagyó értelmezése. Ugyanezket a birtokos személyvégződéseket másutt *praepositiones affixaenak* nevezi (I.17), ismét másutt pedig *particulae*-nak (II.1). Ez utóbbi terminust egyébként az akkor már bevett módon használja az alakváltozatokat nem mutató szófajokra (*praepositio, adverbium, intertjectio, conjunctio*), de használja azokra a morfológiai elemekre is, amelyek sem az esetrendszerbe nem illeszkednek, sem valamely latin előjárószónak nem felelnek meg (mint pl. a *leg-* vagy a *-talan*). Ugyanakkor az *-ul/ül* határozói végződést egy megjegyzésben, melyet az esetrendszer bemutatásához fűz (I.10), *casus adverbialis*-nak, 'határozói eset'-nek nevezi. A szóképzés tárgyalásánál legtöbbször eltekint a toldalékok emlegetésétől, bár hébe-hóba előfordul a *terminatio* szó, amely ókori örökség, de nem végződést vagy toldalékot jelent, hanem egyszerűen a szavak (tetszőleges számú) utolsó betűit.

A *radix* és a *thema* kifejezések kizárólag az igei alaktanban fordulnak elő Molnár grammatikájában, de ott is ritkán. Szinonim fogalmaknak tűnnek: az igék egyes szám harmadik személyű, jelen idejű (azaz toldalékolatlan) formáját jelölik. Molnár hangsúlyozza, hogy ebben a magyar a héberhez hasonlít, amelyben szintén az egyes szám harmadik személyű igealak a paradigma kiinduló alakja (I.18. és a *Praefatio*). A *-hat/het*-típusú toldalékokra *particula*-ként hivatkozik, az egyalakú *volna*, amely a feltételes mód múlt idejében fordul elő, *auxiliare verbum*, azaz segédige.

Komáromi Csipkés György: Hungaria Illustrata (1655)

Csipkés, aki a sémi nyelvekben igen jártas volt, szándékosan távol tartja magát a klasszikus római grammatikai hagyománytól, és rövid könyvében mindvégig hangsúlyozza a magyar nyelv keleti jellegét. Morfológiai leírásai (főleg a névszóknál) mintha következetesen alkalmaznák az *affixum* terminust, míg a *radix* és a *thema* ritkán fordul elő bennük. A toldalékokra ugyanakkor hivatkozik *terminatio*-ként, *character*-ként és *syllaba characteristica*-ként is.

Az igei morfológiánál ezt a viszonylag következetes szegmentálást fölvaltja egy elsöre nehezen érthető, bonyolult és alkalmatlan rendszer. Mint megtudjuk, az ige alaktana eredendően háromféle eszközt ismer: (1) *affixa pronominalia*, azaz névmási toldalékok, úgymint *verem*, *verjük*; ezeket a végződéseket egyszerűen *affixum*oknak is hívja; (2) *vocalium mutationes*, azaz magánhangzóváltozások, úgymint *verem* ~ *verém*; (3) *epenthesis vocalis vel syllabae*, azaz magánhangzó- vagy szótagbetoldás, úgymint *kérlek* → *kérlek*, *kértelek*, *kérjelek*. Csipkés tehát úgy tesz, mintha a magyar nyelv kizárná a többszörös toldalékolást, ami természetesen homlokegyenest ellentmond a nyelv agglutináló jellegének. A valóságban Csipkés egyszerűen átvette a sémi nyelvtanok – ama nyelvekre kiválóan alkalmas – terminológiáját, és az azokban leírt háromféle morfológiai művelet segítségével próbálta leírni a magyar ige morfológiáját, hiszen célja éppen az volt, hogy a magyar és a héber hasonlóságát illusztrálja.

Pereszlényi Pál: *Grammatica Lingvæ Ungaricæ* (1682)

A névszói morfológia

Amint korábban már utaltunk rá, a főnevek, mellénevek és névmások inflexiós morfológiájában a kiindulópont a hatesetes latin névszóragozási rendszer. Pereszlényi grammatikájában a végzések neve általában *terminatio*, néha *affixum*. Az itt hivatkozott rész (I.2.§1) első soraiban még előfordul a *literae* 'betűk' és a *syllabae* 'szótagok' is, ám ahogy a tárgyalás kibontakozik, igen hamar ezek helyére lépnek az említett terminusok. Amint szintén említettük fentebb, a *terminatio* hagyományosan egy teljesen semleges jelentésű terminus volt, bármilyen szóalak utolsó betűire utalhatott tekintet nélkül azok nyelvtani funkciójára. Nagyon lényeges, hogy Pereszlényi kizárólag toldalékokra használja (bár egészében véve ritkán), és talán még ennél is lényegesebb, hogy egy másik előfordulásában a *terminatio* olyan toldalékokra vonatkozik, amely nem is feltétlenül szóalak végén szerepel (*hattyú-i*, *hattyú-i-m* stb., II.3.§3). Ebben a használatában tehát a *terminatio* elszigetelhető, nem szükségszerűen szóvégi morfológiai elemet jelöl.

Jóllehet Pereszlényi a névszói morfológiát a hatesetes latin ragozásra alapozva mutatja be, teljesen világos, hogy a két nyelv közötti különbség természetét illetően tisztán látott, mégha a mű egészének felépítése és a megfogalmazás ezt nem teszi is egyértelművé. Már az elején leírja, hogy a latinnal szemben a magyar többes számú esetalakok végzések egyszerűen a többes szám toldalékából és az egyes számú esetvégződésből állnak össze:

Nota omnem declinationem fieri additis Nominativo (cui Vocativus est similis) quibusdam literis, aut syllabis, & omnino eadem terminationes serviunt pro Numero plurali, quæ pro singulari...

Formato semel Nominativo Plurali, manet is per omnes Casus, assumptis affixis...

„Jegyezd meg, hogy minden főnévragozás úgy alakul, hogy az alany-
esethez (melyhez hasonló a megszólító eset) hozzáadódnak bizonyos
betűk vagy szótagok, és teljes egészében ugyanazok a végződések
szolgálnak a többes számra, mint az egyesre...

Ha egyszer létrejött a többes számú alanyeset, ugyanaz marad
minden esetben, miközben fölveszi a toldalékokat...” (I.2.§1 , §7)

Számos fontos, a névszói morfológiát érintő kérdést a könyv negyedik részébe, a
szintaxis tárgyalásába „rejt el” a szerző. Itt mondja el például azt, hogy a
magyarban semmiféle szerkezeti különbség nincs a latin esetalakoknak, illetve a
funkcionálisan vagy szemantikailag a latin előjárószóknak megfelelő esetragok
között. Erről a következőt írja:

*Alia verba, quae apud Latinos praeter casum Accusativum, etiam alios casus
admittunt... casus illos alteros efferunt beneficio affixae praepositionis illius,
in quam casus ille resolvi ferè possunt, nam aliqua salva Latini sermonis lege,
Latine in eas praepositiones, & casus r[e]solvi nequeunt: porro praepositio
quaecunque affigitur vocibus in recto sumptis cujusvis numeri.*

*Verbi gratiâ: verba accusandi, monendi, casum Latinum alterum, seu rei
efferunt cum sequentibus affixis ról, ról, rúl, rúl, quae Latine significant de ut
Joseph bé vádolá a' battyait fölötte gonosz bűnről... Intlek erről...*

*Verbum demonendi easdem praepositiones habet, sed aliâ significatione,
nimirum a vel ab, ut Le intlek arról demoneo te ab ea re.*

*Verba damnandi, aestimandi, docendi casum rei efferunt cum affixis ra, re ut
Igen rút halálra kárhoztass[u]k ötet...*

„Más igék, amelyek a latinoknál a tárgyaseten kívül más esetekkel is
állhatnak... azokat az egyéb eseteket azon toldalékolt előjárószó (*affixa
praepositio*) segítségével fejezik ki [ti. a magyarban], amelybe az a [latin]
eset többnyire feloldható [azaz parafrázálható a latinban]; bizonyosak
ugyanis a latin beszéd törvényének megsértése nélkül latinul azokba
az előjárószóba és esetekbe nem oldhatók fel; éspedig [ti. a magyar-
ban] bármely előjárószó az alanyesetben álló szavakhoz járul bár-
melyik számban.

Példa az igék közül: a vádolást, intést jelentő igék a latin
második [azaz tárgy-] esetet vagy birtokos esetet a következő toldalé-
kokkal (*affixis*) fejezik ki: *ról, ról, rúl, rúl*, amelyek latinul *de-t* jelentenek
[ti. *de* = '-tól/től, -ról/ról' stb.], mint például *Joseph bé vádolá a' battyait
fölötte gonosz bűnről... Intlek erről...*

A figyelmeztetést jelentő ige ugyanezekkel az előjárószókkal
áll, de más jelentéssel, különösen *a* vagy *ab*, úgymint *Le intlek arról*.

Az elítélést, értékelést, tanítást jelentő igék a [latin] birtokos esetet a *ra, re* toldalékokkal fejezik ki, mint például *Igen rúť halátra kárhóztassuk őtet...*” (IV.2. §1)

Ez a kissé nehézkes fogalmazású szöveg a következőképpen értelmezhető. Sok olyan ige van, ami nem okoz semmi problémát, mert mind a latinban, mind a magyarban tárgyesetet vonzanak, pl. *lát, üt*. De sok olyan ige van, amely a latinban a többi három függő eset valamelyikét vonzza, míg magyar megfelelője egy olyan névszói alakot, amely nem azonos a latin esetalak legközelebbi magyar megfelelőjével. Például, a vádolást, elítélést, fölmentést és hasonlókat jelentő latin igék általában birtokos esettel állnak (*accusatur proditiōnis* ‘árulással vádolják’), míg a magyarban nem. Pereszlényi utal arra, hogy eme latin igék némelyike előjárószerű vonzattal is előfordul (*accusatur de ambitu* ‘vesztegetéssel vádolják’), azaz az eset „feloldható” egy előjárószóba. Magyar fordítási megfelelője tehát tekinthető úgy, mint ami nem az esetalakot, hanem a latin előjárószt adja vissza, csak a magyarban az előjárósztok történetesen a fő végéhez toldalékolódnak. Az előjárós szerkezetbe való „feloldás” azonban nem mindig lehetséges, erre utal a szövegben a *ferē* ‘többnyire’, és erre a *többnyire* megszorításra vonatkozik az *ugyanis* szóval kapcsolt indoklás (*bizonyosak ugyanis a latin beszéd törvényének megsértése nélkül latinul azokba az előjárósókba és esetekbe nem oldhatók fel*). Némiképpen meglepő, hogy Pereszlényi a mondat végén ismét említi az eseteket; talán úgy kell ezt érteni, hogy a „problémás” latin esetek is váltakoznak bizonyos igék mellett a „problémátlan” tárgyesettel (*meminit praeteritorum* ‘emlékezik a múlt’ birtokos esettel, de *meminit haec* ‘emlékezik azokra’ tárgyesettel).

Amikor a kérdés fölvezetése után következnek a magyar példák, azokban a végződéseket egyszerűen toldalékoknak (*affixa*) nevezi (a vádolást, intést jelentő igék a latin második esetet vagy birtokos esetet a következő toldalékokkal fejezik ki: *ról, ról, rúl, rül...* Az elítélést, értékelést, tanítást jelentő igék a [latin] birtokos esetet a *ra, re* toldalékokkal fejezik ki). Ennek az előrelépésnek a jelentőségét nem csorbitja az sem, hogy a példák sorolása közben ugyanezekre a toldalékokra egy helyen előjárószókként hivatkozik (a figyelmeztetést jelentő ige ugyanezekkel az előjárószókkal áll). A lényeg az, hogy hosszúságú kitérők után – melyek abból adódnak, hogy tanár lévén, gyakorlatias módon fordítási megfelelőiben gondolkodik – Pereszlényi eljut arra a következtetésre, hogy minden névszói (inflexiós) végződés ugyanabba a nyelvi kategóriába, az *affixum* kategóriájába tartozik.

A névmások morfológiájának itt most számunkra érdekes része a kapcsolt névmásokról szóló (*De affixis pronomīnibus, quae latinis pronomīnibus possessivis aequivalent*, azaz *A kapcsolt névmásokról, melyek a latin birtokos névmásoknak felelnek meg*, II.3). Ezek már Sylvester óta a magyar grammatikai érdeklődés középpontjában álltak (ld. fentebb, 2.1). Pereszlényi a kapcsolt névmásoknak nevezett birtokos személyvégzések elemzését Szenczi Molnár *Nova grammaticá*-jából vette át: a birtokos szerkezetekben tehát a birtokot kifejező főnév kétfelé választja az általunk ma „valódi” birtokos névmásnak nevezett szavakat, ily módon: *enyém* +

könyv → *én könyv-em*, ahol a *könyv* az *enyém* szó két fele közé kerül. Ahogyan a főnévi morfológiánál is tette, Pereszlényi a szabályszerűség első megfogalmazásánál még szótagokra és betűkre hivatkozik, később azonban következetesen az *affixum*, néha a *terminatio* kifejezést használja ezekre a személyvégződésekre. Fontos, hogy ebben a szakaszban fölbukkan a *thema* kifejezés is, 'szótó' értelemben. A következő részletekkel illusztráljuk ezt az egyébként igen hosszú szakaszt:

...dividunt ea interposito substantivo ita, ut inter personales syllabas et finales litteras medium locum teneat substantivum...

...sunt, quae in vocalem exeunt, ut Alma, lakó, hattyu. Et habent tertiam singularem cum affixo. Almája, lakója, hattyúja.

His pro formando Numero plurali demes literam finalem a, & litera i, quae remansit erit formativa substanti[vi] pluralis cum affixo possessivo; efficitque illud i per se syllabam sic: Almái... lakói... hattyúi

Vel sunt Nomina illa desinentia in Consonantes, ut Rab, dob. Et habent in tertia singulari ja, ut rabja, dobja.

His addes literam i, formativam Nominis substantivi pluralis, cum affixo singulari, habebisque Rabjai... dobjai...

Középre helyezvén a főnevet kettéosztják [ti. a birtokos névmásokat] úgy, hogy a személyre vonatkozó szótag és az utolsó betűk közé, középre kerül a főnév...

Vannak magánhangzóra végződők, úgymint *alma, lakó, hattyú*. Az egyes szám harmadik személyük toldalékkal van. *Almája, lakója, hattyúja*.

A többes szám képzéséhez ezekből vedd el az utolsó *a* betűt, és az ott maradó *i* betű lesz a birtokos toldalékkal ellátott többes számú főnév képzője; és ez az *i* önmagában szótagot alkot, így: *almái... lakói... hattyúi*.

Vannak továbbá a mássalhangzóra végződő főnevek, úgymint *rab, dob*. Harmadik személyben *ja*-t kapnak, úgymint *rabja, dobja*.

Ezekhez add hozzá az *i* betűt, a többes számú főnév képzőjét, az egyes számú toldalékkal együtt, és azt kapod, hogy *rabjai... dobjai...*(II.3. §3)

Az igei morfológia

Az igei kategóriák általános bemutatása után a morfológiai elemzés a gyök (*radix*) fogalmának a kifejtésével kezdődik, ezt fontebb már idéztük. Láttuk, hogy az ikes igeikre való tekintettel Pereszlényi bevezeti a kötött tövet (a „tökéletlen harmadik személyt”) nyelvtani keretébe.

Érdeemes idézni az első mondatot a könyvnek ama pontjáról is, ahol Pereszlényi bevezetést ad az igei végzódéseket tartalmazó, terjedelmes táblázatokhoz:

Omnis variatio per modos, tempora, & numeros personasque fit ope affixarum terminationum, quæ ideo affixa vocabuntur...

A módokban, időkben, számokban és személyekben minden változat toldalékolt végződésesek (*affixae terminationes*) segítségével áll elő, melyeket ezért toldalékoknak (*affixa*) nevezünk... (III.1. §3).

A szenvedő ige tárgyalásából is kiemeltünk föntebb egy figyelemre méltó részletet, amelynek legfontosabb tanulsága a legfontosabb a relatív tő fogalmának megjelenése volt, és ugyanezt az egységet gyöknek nevezi a műveltető ragozás tárgyalásánál, melyet szintén idéztünk.

Összegés

A magyar nyelv morfológiai leírása sokat fejlődött a 16. század elejétől a 17. század végéig. Pereszlényi Pál munkássága fontos mérföldkő abban a folyamatban, melynek során egy egészen különböző nyelvekre (jelesül a latinra, a németre és a héberre) kidolgozott keretet alkalmaztak és tettek egyre alkalmasabbá a magyar nyelv leírására – mindezt úgy, hogy Pereszlényi közben nagy mértékben támaszkodott legkiválóbb elődjének, Szenczi Molnár Albertnek a munkájára is. A jezsuita grammatikus jelentőségét az alábbi pontokban lehet összefoglalni:

- Elődeinél jóval következetesebb volt a tekintetben, hogy a névszói és az igei morfológia leírásában ugyanazt a terminuskészletet használta.
- Világos fogalma volt a kötött töről és a relatív töről.
- Ennek következtében meg tudta különböztetni a töveket mint morfológiai összetevőket a paradigmák kiindulópontjaként szolgáló szóalakoktól (a hagyományos értelemben vett *themától*).

Természetesen igaz, hogy Pereszlényi munkája is oly mértékig a latinos hagyományon belül mozgott még, hogy azt a mai olvasó kénytelen erősen túlhaladottnak érezni (ld. például a hatesetes főnévragozást) – ennek okait egyébként korábban megemlítettük. Az is igaz, hogy terminushasználata csak kortársaihoz és elődeihez képest nevezhető jelentősen következetesnek, és mindkét kérdésben igen sok elvégzendő munka maradt a 19. századig. De a történetírásban a hősöket és ténykedésüket saját összefüggéseikben és saját korszakukhoz mérten kell megérteni és értékelni; ilyen tekintetben pedig nem férhet hozzá kétség, hogy Pereszlényi kiemelkedő grammatikusa volt a magyar nyelvnek.

Részlet Tótfalusi Kis Miklós *Ratiocinatio de orthographia* c. művéből: a *j*-vel kezdődő toldalékok írásmódjáról szóló gondolatmenet

Szöveg

A harmadik személyű birtokos toldalékok és a hozzájuk hasonló igei végződéses [így] kapcsolódnak töveikhez:

(1.) Leggyakrabban és szabályosan a *j* mássalhangzóval, és így a toldalék *ja* vagy *je* lesz, amely mind főnevekhez, mind igékhez járul egyértelműen eme tővégi hangok után:

b, mint: szabok, szabsz, szab: *szabja; habja...*

g, mint: *rág ja rúg ja...; harag ja...*

k, mint: *rakja...; tyúkja...*

m, mint: *nyomja...; hámjaja...*

p, mint: *kapja...; tsapja...*

r, mint: *akarja...; karja...*

j, mint: *vájja...; nyájja...*

Ugyanígy a magánhangzóra végződő főnevek a harmadik személyű toldalékot mindig a *j* mássalhangzóval veszik fel, tehát a toldalékuk *ja* vagy *je*...

Add hozzá az *f* mássalhangzót, mint:

...tsúfja...

(2) Némelykor a *j* elenyészik, és csak a toldalék *a* vagy *e* magánhangzója marad: éspedig az [alábbi hangokra] végződő főneveknél:

d, mint: *hada...térede...* De némelyek itt is megengedik a *ja*-t, mint: *kardja, módja, szaladja, etc.*

g, mint: *virága* (amely [lehet] *virág ja* is),
világa...

gy, mint: *Ángya, lágya...*

h, mint: *(eb) oláha, terhe...*

k, mint: *marka...lelke...*

l, mint: *nyála, szála...*

ly, mint: *Királya, homálya...*

m, mint: *száma, szeme, fundámentoma, etc.*

Ezek közül némelyek *ja*-t kapnak, lásd fentebb.

n, mint: *szene, szine...*

ny, mint: *leánya, tudománya...*

Megjegyzések

A szerző bemutatja a *-ja/je* toldalék (illetve általában a *j*-vel kezdődő toldalékok) három változatát:

(1) *-ja/je*

(2) *-a/e*

(3) a szibilánsok utáni hasonult forma (*-sa, -sza* stb).

Csak ezt a három változatot ismeri el, azt nem tekinti külön típusnak, amikor a toldalék *t d n l* után áll, és azokat palatalizálja, majd hasonult hozzájuk.

p, mint: *talpa, képe...*

Némelyek azonban *ja*-t kapnak, lásd föntebb.

r, mint: *kára, szára...*; föntebb lásd, *ja*-ra [is] végződnek.

s, mint: *hasa, húsa...*

t, mint: *háta, követe* (amely lehet *követje* is)...

ts, mint: *Átsa, kovátsa...*

tz, mint: *hartza, sartza...*

x, mint: *matrixa, onixa, Fénixe, etc.*

z, mint: *háza, máza, reze...*

j, mint: *szája, haja...feje*, (a *fő*-ből, *fej* helyett)

etc.

v, mint: *leve, neve...*

sz, mint: *kovásza, esze...*

3. Némelyekben ugyanaz a *j* a szomszédos mássalhangzóvá, azaz a *tő* utolsó mássalhangzójává változik a jóhangzás kedvéért, mégpedig az [alábbi mássalhangzókra] végződő igékben:

s, mint: *ássá, olvassa, keresse...* amely *s* némelykor *t*-ből lesz, mint: *szeresse, szeretse* helyett;... némelykor azonban a *t* tőhangzóra végződőknél megmarad a *t*, mint: *váltsa, mártsa*, *etc.*

z, mint: *rázza, fázzék, idézze...*

sz, mint: *halászsza, vadászsza...* néhol a *t* elenyészik, mint: *válaszsza, választssa* helyett...

Ezen a hármon fölül nincs más mód: nem marad tehát hely, ahová beillesszük ama elterjedt *gy*, *ly*, *ny*, *ty* folyékony hangokat a todalékok kapcsolódásánál: mindezek esetében az első módnak megfelelően a *j* betűt kell használni. Éspedig azért, mert ezek a folyékonyak sem a második, sem a harmadik módon nem kapcsolódnak a todalékokhoz. A második módon azért nem, mert ott csak a todalék magánhangzója kapcsolódik közvetlenül a tőhöz, mint: *világa...*; így pedig az lenne, hogy *monda*, nem *mondgya*, *baráta*, nem *baráttya...*, amelyek képtelenségek. A harmadik módon sem [kapcsolódhatnak], mert ott a *j* betű, (amelyről azt mondtuk, hogy valami módon a todalék lényegéhez tartozik), a jóhangzás

Mivel az így felállított három osztály közül a másodikba és a harmadikba biztosan nem tartozhatnak a *mondja*, *barátja* típusú alakok, nem marad más, mint az első osztály.

kedvéért a szomszédos mássalhangzóvá változik; így pedig azt kellene írni, hogy *mond-da*, nem *mondgya*: mert a *mond* töben a toldalékhoz legközelebb eső mássalhangzó a *d*, és ezzé kellene változnia a toldalék mássalhangzójának. Így annak kellene lennie, hogy *barát-ta*, nem *baráttya*, *lát-ta*, nem *láltya*, *hal-la*, nem *hallya*, stb. Ezek rosszul hangzanak; az marad tehát, hogy a toldalékok ezekhez is az első módon, amely mind közül a legszabályosabb, a *j* betű közvetítésével kapcsolódjanak;

így ez lesz az általános szabály: minden lágyan ejtett harmadik személyű toldalék olya módon alakul, hogy a tőhöz adassék hozzá a *ja* vagy *je* szótag, amely maga a toldalék alapformája. Amint tehát azt írom: *darabja*, így azt írom: *kardja*, és nem *kardgya*. Hiszen mennyiben áll közelebb a *gy* a *d*-hez, mint a *b*-hez? Ahogy azt sem írom: *rabgya*, *haraggya*, így azt sem kell írnom, hogy *módgya*, hanem *módja* éppúgy, mint *haragja*. A *gy* közelebb áll a *g*-hez, mint a *d*-hez: és mégis, a *g*-re végződökhöz nem *gy*-vel, hanem *j*-vel kapcsolódnak a lágy toldalékok, amint már mondtuk: *harag ja*, *agyag ja...*; miért ne [legyen] így: *adja*, *áldja*, *mondja*, *módja?* etc. És ahogyan *lopja*, *kapja...Papja...*, miért ne ugyanígy *szolgálja*, *nyelje...petsétje?* stb. Hasonlóképpen az igék többi személyében, mint: *adjam*, *adjad*, *adjuk* stb., hogy egyforma legyen, amennyire lehet, a mód, ahogyan ezeket és az összes többit képezzük saját tövükből, és, ha el lehet kerülni, semmi oda nem illő ne keveredjen bele, hanem az eredeti és hozzájuk tartozó *j* betűt őrizzék meg a toldalékok.

Ha valaki azt mondja, hogy az ilyen írásmód eltér a kiejtéstől, és ezért elfogadhatatlan, én mind az előzményt, mind a következményt cáfolom. Az előzményt azért, mert a *kardja* és a *kardgya*, a *hallja* és a *hallya* stb. egyformán hangzanak a folyékony kiejtésben, vagy legföljebb igen csekély mértékben különbözik egyik a másiktól. Mikor ugyanis a *j* a *d*, *gy*, *l*, *n*, *ny*, *t* betűk után áll, és valamilyen magánhangzó követi, mintegy összeolvad

Itt van megfogalmazva az általános szabály. „Lágyan ejtett” toldalék alatt azokat a változatokat érti, amelyek *j*-vel kezdődnek (tehát a fentebbi 1. osztályt. A „toldalék alapformája” (*ipsum formale suffixum* – újszerű kifejezés a grammatikákban!) azt az alakváltozatot jelöli, amelyhez képest a többi (ld. fentebbi 2. és 3. osztály) valamilyen módosulás következményeként írható le.

A szerzőnek kapóra jön, hogy a *gy* írásmódja logikátlan (fonetikailag következetesebb volna a *dy*); valószínűleg nem véletlen, hogy itt nem a zöngétlen alakot hozza példának, a *módgya* ugyanis valóban logikátlan írásforma volna, a *láltya* már nem annyira.

Az érvelés lényege tulajdonképpen annyi, hogy lehetőség szerint mind a tő, mind pedig a toldalék írásformája maradjon változatlan.

Az „előzmény” cáfolata voltaképp azon alapszik, hogy magyar szavakon belül többnyire nincsenek fonetikai [dj] stb. szekvenciák. Maga a cáfolat tehát körben forog: az írásmód és a kiejtés nem tér el egymástól (ez volna az előzmény cáfolata), mert az írásmód által sugallt kiejtés nem is létezik (vagyis mindegy, hogy hogy

amazokkal, avagy amazok vele, és magát a *j*-t alig lehet a maga sajátlagos, mintaszerű hangjával kiejteni (mármint amikor folyékonyan beszélünk), hacsak nem fordítunk rá kifejezetten gondot.

Nem kell tehát attól félni, hogy az efféle írásmód megzavarja a kiejtést. Mert ha valaki erre a mi írásmódunkra utalva az ilyeneket, mint *mondja* vagy a felszólító *mondj*, *adj* stb. úgy ejti, mintha az lenne írva, hogy *mondi*, *adi* stb. (ahogy Magyarország valamely nyelvjárásában helytelenül van), az a nem annyira tudatlanságból, mint inkább rosszindulatból fakadó rágalmazás vétkébe esik. Ez így bizonyítható: 1. Mivel tudják, hogy mennyire különbözik egymástól az *i* és a *j* betű természetére, használatára és alakjára nézve, ti. az előbbi magán-, az utóbbi mássalhangzó, és az *i* a *j* helyett, avagy fordítva, sehol nem fordul elő a gondos íróknál (hacsak nem hiányos a betűkészlet). 2. Tudják, hogy a nyolcadik parancsot: *ne lopj*, nem úgy ejtjük, hogy *ne lopi*; ugyanígy a többit is: *rág j*, *morog j*, *vakarj*, *szabj*, *rakj*, *teremj* stb. nem így ejtjük: *rági*, *morogi*, *vakari* stb., világos tehát, hogy a mi írásmódunk nem a Kassa-környéki *adi*, *mondi*, *tapodi* stb. kiejtésnek kedvez. És hogy ezek hogy vannak és hogyan kell lenniük, mi már régóta szorgalmasan vizsgáljuk, és tudjuk, hogy azok, akik belőlünk és velünk együtt munkánkból is gúnyt űznek, akik alaptalanul ítélkeznek, csakis előítéletességből beszélnek.

Az ellenvetés következménye is tagadható, hiszen számtalan olyan van, amit nem úgy ejtünk, ahogy írva van; vagy ha úgy írjuk, ahogy ejtjük, mindenki ítélete szerint (kivéve a tudatlanokat) hibásan írjuk, például ha ez: *Ő Nagysága Kegyelmednek szolgálatját izente, 's a' bárányt megküldte az elterjedt beszédmódban és folyékony ejtéssel szól, így kellene leírni: Ő Natstsága (mert ez az ejtése) Kiendnek szóálatját (mert közönségesen ez is így összevonatik) izente 's a' báránt meg- vagy mekküldte vagy kütte. Így tudja leírni, és nem másképpen az, aki nyelvünket nem ismerve hallaná egy magyar szájából a beszélőnek ezeket a szavait, tudniillik ahogyan az elterjedt beszédmódban van. És aki így*

írjuk).

Itt egy kitérő az érvelésben. Meg kell jegyezni, hogy az *i* és *j* betűk megkülönböztetése ebben az időszakban még viszonylag újkeletű volt.

Itt visszetér az előbb megkezdett érveléshez. A következmény, amelyet cáfol, az, hogy ha a kiejtés és az írásmód eltér, akkor az utóbbi elvetendő. Ezen a ponton persze elismeri, hogy az általa javasolt írásmód valóban eltér a kiejtéstől, de ezt nem tartja bajnak, hiszen ez általában jellemző a nyelvre. Érdemes fölfigyelni a szerző valóban finom fonetikai észrevételeire! Az eredeti munkában jóval több van, itt csak példának emeltük ki a bemutatottakat.

ír, vagy ezt tartaná a helyes írásmódnak, miközben ismeri a nyelvet, az bizony vagy ostoba, vagy fölmenti magát a helyesírás alól, vagy éppen megveti azt. Ugyanígy látható, hogy sok tövégi betű a kiejtésben megváltozik, ha az esetek vagy az igék posztpozíciói... járulnak hozzá, vagy egyéb jelek és partikulák. Így a végső *ny*, ha *n*, *t*, *r*, *z*, *b*, *h*, *k* etc. járul hozzá, alig jelenik meg a kiejtésben, úgymint: *törvént*, *törvénnnek*, *törvénnre*, *törvénből*, *törvénnhez*, *törvénnkezem* stb. Így szokták ezt és a hasonlókat kiejteni, mégse írja senki így, aki gondos, hanem a *törvény* tövet mint alapformát mindenütt megjeleníti. Mivel a hajlítás és az esetek képzése szabályosan a *tó* vagy kiinduló alak sértetlen megőrzésével történik, miközben hozzáadjuk az esetek jeleit...

...Sőt, ha pontosan úgy akarnánk írni, ahogy beszélünk, egyetlen szót sem tudnánk leírni, amelyben az *n* betűt *g* vagy *k* követi. Az ilyenek ejtésében ugyanis semmiféle *n* nem hangzik, hanem valami, ami tőle és minden más betűtől különbözik. Sajátlagosan ugyanis az *n* betű úgy alakul, hogy a nyelv hegye a szájpaplást a fogak tövénél megnyomja; mikor azonban azt mondjuk, hogy *angolna*, *Benkő* stb., semmi ilyesmi nem történik, hanem a nyelv közepével a szájpaplás közepét érintjük meg...

A veláris nazális első leírása a magyar nyelvtudomány történetében.

Illusztráció 1. Verancsics Faustus szótárának első oldala

LATINE'	ITALICA'	GERMANICE'	DALMATICE'	VNGARICE'
A Ab, Abs,	<i>Dà, Dal</i>	<i>Von</i>	<i>Od</i>	<i>Teül</i>
Abacus	<i>Creidengra</i>	<i>ein credet'zifed</i>	<i>Peharni-stol</i>	<i>Pohar-seek</i>
Abalienare	<i>Allenare</i>	<i>Entfrómben</i>	<i>Pozuizi</i>	<i>Idegenienni</i>
Abauus	<i>Il terzo Auo</i>	<i>Des Vräs Vatter</i>	<i>Sa-did</i>	<i>Ded-eüßum</i>
Abbas	<i>Abbate</i>	<i>Ein Abbt</i>	<i>Oppat</i>	<i>Appatur</i>
Abdicare	<i>Ributare</i>	<i>Veruuerffen</i>	<i>Od-uarchi</i>	<i>Meg-uetni</i>
Abdere	<i>Afcondere</i>	<i>Verbergen</i>	<i>Szakriti</i>	<i>El rütenni</i>
Abdomen	<i>Il Grafcio</i>	<i>Feiste</i>	<i>Szaló</i>	<i>Haay</i>
Abducere	<i>Menar via</i>	<i>Hinuuveg-führen</i>	<i>Odpelyati</i>	<i>El-vinni</i>
Abire	<i>Andar via</i>	<i>Vveg-gehn</i>	<i>Ottizi, Poyti</i>	<i>El-menni</i>
Aberrare	<i>Fallare</i>	<i>Irr-gehn</i>	<i>Zabluditi</i>	<i>El-uetenni</i>
Abhinc	<i>Dà qui</i>	<i>Von dannen</i>	<i>Od-ouude</i>	<i>Estteül-fogva</i>
Abies	<i>Abete</i>	<i>Ein Thannbau</i>	<i>Yela</i>	<i>Fenyü-fá</i>
Abietarius	<i>Marangone</i>	<i>Zimmer-man</i>	<i>Drivodilya</i>	<i>Alch</i>
Abigere	<i>Caciare via</i>	<i>Entführen</i>	<i>Odagnati</i>	<i>El-haitanni</i>
Abijcere	<i>Bustar via</i>	<i>Hin-uuerffen</i>	<i>Od-uarchi</i>	<i>El-uetni</i>
Abiectus, a, um	<i>Vile</i>	<i>Hingeeuuerffen</i>	<i>Odvarxen</i>	<i>El-uetet</i>
Abintegro	<i>Di nouo</i>	<i>Von neuuen an</i>	<i>Iz-nova</i>	<i>Vyonnan</i>
Abiungere	<i>Separare</i>	<i>Abfündern</i>	<i>Raz-luciti</i>	<i>El-valasztani</i>
Ablegare	<i>Mandare via</i>	<i>Hinuuveg-schickē</i>	<i>Odaßlari</i>	<i>El-Küldenni</i>
Abluere	<i>Lauare</i>	<i>Abwäschen</i>	<i>Odaprtati</i>	<i>El-mofni</i>
Abnegare	<i>Denegare</i>	<i>Verleugnen</i>	<i>Za-tayati</i>	<i>El-sagadni</i>
Abolere	<i>Disfare</i>	<i>Aufstulgen</i>	<i>Raz-cimiti</i>	<i>Semmie-ten ni</i>
Abominari	<i>Abominare</i>	<i>Abfcheuchen</i>	<i>Gnußitiße</i>	<i>Ißonyüzni</i>
Abominatio	<i>Abominatione</i>	<i>Ein greul (ragē)</i>	<i>Gnußota</i>	<i>Ißonyüfaag</i>
Aboriri	<i>Disperdere</i>	<i>Vnzeitige frucht</i>	<i>Izbitti</i>	<i>El-uetni</i>
Abcedere	<i>Parrisi</i>	<i>Vveglgeben</i>	<i>Odaiti</i>	<i>El-menni</i>
Abciudere	<i>Tagliar via</i>	<i>Abfchneiden</i>	<i>Od-riçati</i>	<i>El mecçzenni</i>
Abfcondere	<i>Afcondere</i>	<i>Verbergen</i>	<i>Szakriti</i>	<i>El-reüenni</i>
Abfimilis	<i>Disimile</i>	<i>Vngleich</i>	<i>Nepodoban</i>	<i>Nem hasonlo</i>
Abfoluere	<i>Affluere</i>	<i>Entledigen</i>	<i>Odrißiti</i>	<i>Meg-oldanni</i>
Abforbere	<i>Sorbire via</i>	<i>Verfchlungen</i>	<i>Pofarkati</i>	<i>Fel-berpentenni</i>
Abfque	<i>Sonxa</i>	<i>Ohne (trincki)</i>	<i>Beç</i>	<i>Nekiül</i>
Abstemius	<i>Bonilacqua</i>	<i>Der kein uwein</i>	<i>Vodopia</i>	<i>Bornemißfa</i>
Abfteigere	<i>Nettare</i>	<i>Abwifchen</i>	<i>Ostarti</i>	<i>El-türlenni</i>
Abfteitere	<i>Caçzar via</i>	<i>Abfchrecken</i>	<i>Od ftraßiti</i>	<i>El-iyetenni(çaz)</i>
Abftinentia	<i>Aftinença</i>	<i>Enthaltung</i>	<i>Vzdarxanye</i>	<i>Meg-tartofsta-</i>
Abftinere	<i>Aftinere</i>	<i>Enthalten</i>	<i>Vzdarxatiße</i>	<i>Meg tartofsta-</i>
Abftrudere	<i>Afcondere</i>	<i>Verbergen</i>	<i>Zatißknuti</i>	<i>El-dugni (ni)</i>
Abftrofus, a, m	<i>Nafcofo</i>	<i>Verborgen</i>	<i>Zatißknut</i>	<i>El-rütüt</i>
Abfynthium	<i>Affenço</i>	<i>Vvermut</i>	<i>Pelin</i>	<i>Eüveüm</i>
Abundantia	<i>Abondança</i>	<i>Vberfüßigkeit</i>	<i>Obilnoße</i>	<i>Beüfeg</i>
Abundare	<i>Abondare</i>	<i>Vberfüßig fein</i>	<i>Obilmovati</i>	<i>Beruelkedni (le)</i>
Abuti	<i>Mal'ufare</i>	<i>Mißbrauch</i>	<i>Zlo-uxivati</i>	<i>Gonoßul-elmivo-</i>
Abufus	<i>Abufo</i>	<i>Ein mißbrauch</i>	<i>Zlo-uxivanye</i>	<i>Tekozlas</i>
Abijßus	<i>Abiße</i>	<i>Ein abgrund</i>	<i>Yeçero</i>	<i>Melyfeg</i>
Ac	<i>Et</i>	<i>Vnd</i>	<i>i</i>	<i>Es</i>

A Accedere

Illusztráció 2.: A magyar nyelv horvát jövevényszavai Verancsics Faustus szótárában

119

DALMATICE'.		VNGARICE'.		DALMATICE'.		VNGARICE'.	
<i>Dilò</i>	<i>Dolog</i>			<i>Karma</i>	<i>Kormany</i>		
<i>Dinya</i>	<i>Dinye</i>			<i>Kaplya</i>	<i>Chep</i>		
<i>Dixa</i>	<i>Dexa</i>			<i>Kassa</i>	<i>Kasà</i>		
<i>Doyka</i>	<i>Dayka</i>			<i>Kijp</i>	<i>Kip</i>		
<i>Drago</i>	<i>Draga</i>			<i>Klada</i>	<i>Kaloda</i>		
<i>Duga</i>	<i>Donga</i>			<i>Klaasz</i>	<i>Kalasz</i>		
<i>Dvor</i>	<i>Vduar</i>			<i>Klyuos</i>	<i>Kuch</i>		
				<i>Klyucsar</i>	<i>Kuchar</i>		
G	☪☪☪			<i>Kobaszicza</i>	<i>Kolbaasz</i>		
G <i>Achye</i>	<i>Gachya</i>			<i>Kolacs</i>	<i>Kalach</i>		
<i>Garlicza</i>	<i>Gerlicza</i>			<i>Kobila</i>	<i>Kabala</i>		
<i>Garba</i>	<i>Gerba</i>			<i>Kontus</i>	<i>Keinteus</i>		
<i>Gaxiti</i>	<i>Gaxolni</i>			<i>Kopacs</i>	<i>Kapas</i>		
<i>Gilis</i>	<i>Elii</i>			<i>Kopati</i>	<i>Kapalni</i>		
<i>Glagolya</i>	<i>Golegonya</i>			<i>Kopye</i>	<i>Kopya</i>		
<i>Glyvva</i>	<i>Golyvva</i>			<i>Kopiczka</i>	<i>Kapczka</i>		
<i>Glixza</i>	<i>Gilixza</i>			<i>Korda</i>	<i>Kard</i>		
<i>Gnoy</i>	<i>Gnyending</i>			<i>Kokos</i>	<i>Kakas</i>		
<i>Gnoy</i>	<i>Gannay</i>			<i>Kos</i>	<i>Kas</i>		
<i>Gizkva</i>	<i>Izkva</i>			<i>Kosza</i>	<i>Kasza</i>		
<i>Gobino</i>	<i>Gabana</i>			<i>Kosfisi</i>	<i>Kasfalsni</i>		
<i>Golub</i>	<i>Galamb</i>			<i>Kotar</i>	<i>Hatar</i>		
<i>Gospodar</i>	<i>Gazda</i>			<i>Kovacs</i>	<i>Kovach</i>		
<i>Grablya</i>	<i>Gereblye</i>			<i>Kraly</i>	<i>Kiraly</i>		
<i>Greda</i>	<i>Gerenda</i>			<i>Kraguly</i>	<i>Karvoly</i>		
<i>Gros</i>	<i>Garas</i>			<i>Kruna</i>	<i>Korona</i>		
<i>Grozd</i>	<i>Gerezd</i>			<i>Krusvva</i>	<i>Keirevely</i>		
<i>Guzar</i>	<i>Huszar</i>			<i>Kuchya</i>	<i>Kuchya</i>		
<i>Gubav</i>	<i>Gubaas</i>			<i>Kuhinya</i>	<i>Kobnya</i>		
				<i>Kum</i>	<i>Koma</i>		
H	☪☪☪			<i>Kukavicza</i>	<i>Kakuk</i>		
H <i>Almi</i>	<i>Halom</i>			<i>Kukoly</i>	<i>Konkoly</i>		
<i>Harbat</i>	<i>Hant</i>			<i>Kurba</i>	<i>Kurva</i>		
<i>Hixa</i>	<i>Haaz</i>			<i>Kvaar</i>	<i>Kaar</i>		
<i>Hobornicza</i>	<i>Habarnicza</i>			<i>Kvasz</i>	<i>Kovasz</i>		
<i>Hraasz</i>	<i>Haraszt</i>			<i>Kuasza</i>	<i>Konca</i>		
<i>Hropoos</i>	<i>Horusb</i>						
<i>Hvala</i>	<i>Hala</i>			L	☪☪☪		
<i>Huud</i>	<i>Hitvan</i>			L <i>Echya</i>	<i>Lenche</i>		
				<i>Lijp</i>	<i>Szeep</i>		
K	☪☪☪			<i>Loboda</i>	<i>Labda</i>		
K <i>Admen</i>	<i>Keudmen</i>			<i>Lopasa</i>	<i>Lapat</i>		
<i>Kamenicza</i>	<i>Kemenicza</i>			<i>Lotar</i>	<i>Lator</i>		
<i>Karczma</i>	<i>Korchma</i>			<i>Loxa</i>	<i>Laxnak</i>		
				<i>Laug</i>	<i>Lugas</i>		
				<i>Lug</i>	<i>Lung</i>		

Lucs

Illusztráció 3: A Hiszekegy Verancsics Faustus szótárában. Jól látható, hogy a magyar szöveg nem fordítás, hanem glosszázás, azaz szavanként, legfőljebb frázisonkénti megfelelők párhuzamos feltüntetése.

125

S Y M B O L V M A P O S T O L O R V M.

LATINÉ.	ITALICÉ.	GERMANICÉ.	DALMATICÉ.	VNGARICÉ.
Credo in Deum, Patrem omnipotentem, creatorem caeli & terræ. Et in Iesum Christum filium eius Vnicum, Dominū nostrū, qui cōceptus est de spiritu sancto, Natus ex Maria Virgine, Passus sub Pontio pilato, Crucifixus, mortuus, & sepultus, Descendit ad inferna, tertia die resurrexit à mortuis, Ascen dit ad Caelos, sedet ad dexteram Dei patris omnipotentis,	<i>Credo in Dio, Padre omnipotente, Creatore del cielo & della terra. Et in Iesu Christo figliolo suo vnico Signor nostro, qual fu conceto dal spirito santo, nauo dalla Maria Vergina, Pati sotto Pontio Pilato, Fu crucifisso, Morto, & fu sepolto. Discese al inferno, il terzo giorno risuscitò dalli morti. Ascese alli cieli Sied: alla destra del Dio padre omnipotente,</i>	<i>Ich glaub in Gott, Vatter der-almächtigen, Schöpffer himels vnd-der-erden. Vnd in Iesum Christum 3 sun 1 seinen 2 Eiuigen 2 Herrē: vnserē der empfangē iß Von 2 geist 1 dem heiligen, Gebaren auß Maria der innckfräwē, Gelitten vnser dem pōtio pilato gekreuziget gestorben, vnd begraben, Ist nider gestigem zu-der hellen, dem dritten tag auffst erstandē, Von-den-totten Ist-auffgestigen in die himel Siczet-auff die-rechte gottes-vatters des-almächtigen,</i>	<i>Veruyem à Boga, Otcza Sve-moguchye- Sztvoritelya Neba i Zemlyee I, à Izusa Karsta szina nyegova yidinoga 2 Herrē: vnserē gospodi a nafga Koyi by zacset od Duba svetoga, Radyen od Marie divicee, Tarpò pod Pòtiem pilatom, By propeet umri, i pokopan by, Szayde na pakanal, treti daan uzkarsnu od-martvih, uzayde na nebesaa, Sidii-na desnu Boga-otcza Sve moguchyega mi: dr-hatto-nak</i>	<i>Fissem Isten-ben Attya Mind-hattobā 2 Teremtűben 1 Menynek ees feűlnek Ees Iesus Christo bā 3 Fiyaban 2 eu 1 egyetlen mi urunkban mely-fogazateek 2 lelek-tenel 1 szent, Szeűleteek Mariatul szűz, 2 Szűvedd allat 1 Pòtius Pilatus Festeteek megb haa ees el temeteteek, Alaa-salā Poklokra Harmad napra fel-samadaa halotak-beűl, Fel boga Menyek-re Eűl yobyan Isten-attyanak</i>

Vnde

Illusztráció 4. Igei paradigmák részlete Szenczi Molnár Albert grammatikájában. A ragozási sorok a harmadik személyvel kezdődnek, mint a sémi nyelvek nyelvtani hagyományában.

94 L I B E R I.

Futurum primum Ramo, vulgo Praesens modi Indicativi, nihil differt à praesenti II, vel Subjunctivo praesenti, si omittatur prima persona num. sing.

Incompletum I. Incompletum I.

Singularis.

Singularis.

Lát vala, *videbas*

Láthat vala, *videre poterat*

látí vala, *videbas*

láthatí vala, *videre poterat*

látoc vala, *videbam*

(vos. láthatoc vala, *videre poteram*

& látlac vala, *videbā te vel* & láthatlac vala, *te vel vos.*

Pluralis.

Pluralis.

Látnac vala, *videbant*

Láthatnac vala, *videre poterant*

látóc vala, *videbatis*

láthatóc vala, *videre poteratis*

látunc vala, *videbamus.*

láthatúc vala, *videre poteramus.*

Incompletum II.

Incompletum II.

Singularis.

Singularis.

Látna *videret,*

Láthatna *videre posset*

látnál *videres*

láthatnál *videre posses*

látnéc *viderem*

láthatnéc *videre possem*

& látnálac *te & vos.*

& láthatnálac *te & vos.*

Pluralis.

Pluralis.

látánac *viderent*

láthatánac *videre possent*

látátoc *videretis*

láthatátoc *videre posses*

látánac *videremus.*

láthatánac *videre possemus.*

Perfectum Primum.

Láta *vidis tandem*

Láthata *videre potuit*

látál *vidisti*

láthatál *videre potuisti*

láték *vidi*

láthaték *videre potui*

& látálac *te & vos.*

& láthatálac *te & vos.*

Plu-

98 PARS III.

Præteritum plusquamperfectum
Olvastam vala, olvastad vala, olvasta vala.
Olvastuk vala, olvastátok vala, olvasták vala.

Præteritum plusquamperfectum
Olvastam vólt, olvastad vólt, olvasta vólt.
Olvastuk vólt, olvastátok vólt, olvasták vólt.

Futurum
Meg-olvassom, meg-olvassod, meg-olvassá.
Meg-olvassuk, meg-olvassátok, meg-olvassák.

Non in omni sensu quadrat Futurum ex Præ-

Imperativi modi tempus
Olvassad, vel per abrev. olvassd, olvassá.
Olvassuk, olvassátok, olvassák.

Futurum
Olvassad-meg te, olvassá-meg amaz. (amazok.)
Olvassuk-meg mi, olvassátok-meg ti, olvassák meg

Oprativi modi tempus præsens
Vajha Olvasnám, olvasnád, olvasná.
Vajha Olvasnánk, vel olvasnók, olvasnátok, olvasnák.

Præteritum perfectum
Conjunctivi; vel usitatus sicut

Præteritum
Vajha Olvastam vólna, olvastad vólna, olvasta v.
Vajha Olvastuk vólna, olvastátok vólna, olvasták v.

Futurum
Hogy Olvassam, olvassad, olvassá.
Hogy Olvassuk, olvassátok, olvassák.

Pri.

3. (C)

Továbbvezető megjegyzések

A korszak európai nyelvtudományának történetéhez szakirodalomként tulajdonképpen hivatkozhatnák itt az előző fejezet másodlagos irodalmát (Auroux et al. 2000:650–814, Tavoni, Gandolfo és Toscano 1998, Percival 1975, 1986 és Padley 1976:5–57), amelyekhez hozzátehetünk még a következő tételeket: Considine (2008) mesteri összefoglalás a nyugat-európai szótárirodalomról; Gardt (1999) a német nyelvtudomány történetének kitűnő összefoglalása, különösen ami a kora újkort illeti; Jellinek (1913) és (1914) veretesebb, terjedelmesebb, régi tárgyalása ugyanennek a témának. Ezek természetesen a magyar nyelvtudomány szempontjából is fontos munkák, hiszen ez utóbbira a németországi fejlemények mindig is nagy hatást gyakoroltak. Ramushoz klasszikus, alapvető munka Ong (1958).

Az említett magyar források közül a *Debreceni Aritmetika* szövegét kísérőtanulmánnyal kiadta Hárs János (1938), ld. még továbbá Gazda (2000)-et, amely újraközli a Hárs-féle kiadást, és Keresztesi Mária tanulmányát (eredetileg 1935). Melius Juhász Péter *Herbáriumának* van egy korábbi, filológiai alaposabb kiadása (1979), majd egy hasonmás kiadása (2002). A Hoffgreff-Heltai-féle *Csízio* hasonmás-kiadása Haiman (1978), újabb kiadása 2007-ben jelent meg és a Magyar Elektronikus Könyvtárban is elérhető (<http://mek.oszk.hu/05100/05199>). Heltai Gáspár háromnyelvű szótárát Csúry Bálint adta ki 1924-ben. Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclatura seu Dictionarium Latino-ungaricum* című posztumusz szótára egyetlen példányban maradt fenn Késmárkon, RMK-száma I/233. Verancsics Faustus ötnyelvű szótárának hasonmás kiadása 1992-ben jelent meg Zágrábban (Verantius 1992[1595]). Verancsics (1985) egy válogatás egyéb munkáiból, S. Varga Katalin kísérőtanulmányával. Baranyai Decsi János *Adagiorum chiliades-e* hasonmás kiadásban 1978-ban jelent meg; az eredeti RMK-száma I/298. Szily (1913) érvel amellett, hogy Calepinust Laskai Csókás Péter magyarította. Szenczi Molnár Albert mindkét szótárának megjelent a hasonmás kiadása (egy kötetben) 1990-ben. Grammatikájának hasonmás-kiadását fordítással és kísérőtanulmánnyal C. Vladár Zsuzsa adta ki 2004-ben. Ebbe a kiadásba át lett emelve az ajánló levél és az előszó Borzsák István által korábban készített fordítása (Szenczi Molnár Albert 1976); ezt azért jegyezzük itt meg, mert egy nagyon lényeges ponton a fordítás hibás, ti. az utóbbiban ennek a mondatnak: *an vero in Scythicis Asiae finibus supersint gentes aliquae, nostrâ Linguâ Hunniacâ utentes, juxta cum ignarissimis scio*, B. I. az alábbi fordítását adja: „Tudom azonban a legtudatlanabbakkal együtt, hogy Ázsia szkíta vidékein ma is élnek bizonyos népek, amelyek a mi hun nyelvünket használják”. A mondat helyes fordítása: „hogyan vajon maradtak-e Ázsia szkíta vidékein valamely népek, amelyek a mi hun nyelvünket használják, annyira tudom csak, mint a legtudatlanabbak” – vagyis Szenczi Molnár nem foglal állást a kérdésben (a szövegrészletet helyesen értelmezi Hegedűs 2003:53). Komáromi

Csipkés György *Hungaria Illustrata* c. művét csakúgy, mint Pereszlényi *Grammatica Linguae Ungaricae*-jét szintén C. Vladár Zsuzsa fordította le (2008, illetve 2006). A dolgozat írásakor mi az Egyetemi Könyvtár egyik Pereszlényi-példányát használtuk. C. Vladár Zsuzsa 2006-ban közzétett fordításához ugyanazon 1682-es kiadás egy másik példányát használta, amely az Országos Széchényi Könyvtárban található, és amely tartalmilag nem egészen azonos az általunk használt példánnyal. Kövesdi Pál *Elementa linguae Hungaricae* c. könyvének eredeti, 1686-os kiadásának 2010-es hasonmás kiadása C. Vladár Zsuzsa fordításával és bevezető tanulmányával digitalizálva elérhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban (<http://mek.oszk.hu/11400/11417/>); a második (évszám nélküli) kiadás szintén elérhető digitalizálva (<http://mek.oszk.hu/04500/04596/>). Geleji Katona István *Magyar grammatikáskáját* Simonyi Zsigmond adta ki 1906-ban, de természetesen az őt megelőző grammatikákkal együtt megtalálható a Toldy-féle *Corpus*-ban. Apáczai Csere János *Magyar encyclopaediájának* több új kiadása létezik (1959, 1975, 1977 – ezek közül az 1975-ös hasonmás-kiadás). Tótfalusi Kis Miklós *Apologiájának* hasonmás kiadása fordítással 1985-ben jelent meg, a *Ratiocinatio de orthographia* új hasonmás kiadásban 2011-ben jelent meg. Tsétsi *Observationes*-ét ismét C. Vladár Zsuzsa fordította le (2009), elérhető itt: (<http://mek.oszk.hu/11400/11416/>).

Az említett magyar grammatikusokkal természetesen foglalkozik Szathmári (1968: 167–231 Szenczi Molnár Albert, 233–270 Geleji Katona István, 271–300 Komáromi Csipkés György, 301–338 Pereszlényi Pál, 339–360 Kövesdi Pál, továbbá 361–380 Tótfalusi Kis Miklós és 381–391 Tsétsi János). A források között főntebb felsorolt szövegkiadásaihoz, illetve fordításaihoz C. Vladár Zsuzsa igen értékes, naprakész kísérőtanulmányokat írt (Tsétsi *Observationes*-éhez csak egyegészen rövid, technikai jellegű bevezetést, viszont a kötet tartalmaz egy szintén rövid bevezető tanulmányt Korompay Klárától). A magyarral bővített Calepinus-szótárat, Szikszai Fabricius Balázs, Verancsics Faustus és Szenczi Molnár Albert szótárát, valamint Baranyai Decsi János *Adagiorum chiliades*-ét és tárgyalja Melich (1907), nem említi ugyanakkor ifj. Heltai Gáspár latin–magyar–német szótárát.

A 17. századi Erdély művelődéstörténetéhez, amelybe szervesen illeszkedik az itt tárgyalt grammatikusok és szótárírók munkássága, régi klasszikus Tarnóc (1973), újabban pedig Viskolcz (2002) tárgyalja a Gyulafehérvári kollégium történetének egyik legfontosabb szakaszát (bár nagyobb hangsúllyal a nyomdán, mint az oktatáson); lényeges gondolkodástörténeti kérdéseket tárgyal továbbá igen alaposan Szentpéteri (2008). Apáczai Csere Jánoshoz fontos Balázs (1987:429–450), valamint érdekes adatok és néhol érdekes tárgyalások találhatóak Péntek (2004)-ben, ebben az egyébként igen ingadozó színvonalú gyűjteményes kötetben.

A Szenczi Molnár Albertre vonatkozó irodalom könyvtárakat tölthetne meg, de ennek zöme nem grammatikai vagy szótárírói tevékenységével foglalkozik, és minősége is erősen ingadozó. Életére és munkásságára vonatkozóan általános alaplóműként haszonnal forgatható a klasszikus Dézsi (1897). Szótárának legjobb tárgyalása Imre Mihály kísérőtanulmánya az 1990-es

hasonmás-kiadáshoz; fontos továbbá Balázs (1978), a szókészlelit újításokhoz ld. még Szathmári (2007)-et. Nyelvtanával kapcsolatban bizonyos lényeges kérdéseket érint C. Vladár Zsuzsa tanulmánya a nyelvtan főntebb említett fordításához és hasonmás kiadásához (2004). Szenczi Molnár Albert, Komáromi Csipkés György és Pereszlényi Pál grammatikájának módszertani kérdéseivel foglalkozik C. Vladár (2009).

Komáromi Csipkés György és az említett későbbi szerzők grammatikai munkásságához C. Vladár Zsuzsa már szóba került tanulmányán kívül alig-alig található szakirodalom. Korponay (1972) bemutatja Komáromi angol nyelvtanát. C. Vladár (2001a) Pereszlényi terminológiai kérdéseivel foglalkozik. A grammatika forrásaihoz és szerkezetéhez ld. még C. Vladár (2007)-et. A tő és toldalék fogalmának alakulásához a keleti nyelvek nyelvtani hagyományában alapvető irodalom Jeremiás (1996). A morfológiai elemzés kérdéseit és a tőfogalom fejlődését tárgyalja Cser (2006), illetve (2008). Itt jegyezzük meg, hogy a Forcellini-féle nagyszótárban a *thema* szó nyelvtani értelmezésénél mind a megadott jelentés, mind a hozzáfűzött megjegyzés téves, ugyanis ebbe a szóba, valamint az illusztrációként felhozott ókori szöveghelybe a modern tőfogalmat kívánja beleolvasni. A *Thesaurus Linguae Latinae*-ban a *thema* címszó még nem készült el. Szathmári (1964) egy rövid írás Geleji Katona Istvánról. Tótfalusi Kis Miklós héber ismereteivel és forrásaival foglalkozik Dán (1987). A korszak latin grammatikáival kapcsolatban fontos tanulmányok Kunkin (1996, Alvarezéhez) Bartók (1995, Molnár Gergelyéhez) és Lőrinczi (1998, Molnár Gergelyhez és Fejérvári Sámuelhez, utóbbi 18. sz. második fele). A korabeli szintaxiselmélethez fontos munka Chevalier (1968) és Breva-Claramonte (1983), amelyeket az ellipszis fentebbi rövid tárgyalásához használtunk fel.

4. (A)

A 18. század eleje

Európai fejlemények

Két nagy fejlődési vonal húzódott át a 17–18. század fordulóján az európai nyelvészeti gondolkodásban és gyakorlatban. Az egyik empirikus természetű volt: ez az ismert és többé-kevésbé leírt nyelvek számának folyamatos növekedése volt. A *Mithridates*-típusú gyűjteményekben bemutatott nyelvek száma a századfordulón lépte át a százat: míg Andreas Müller *Orationis Dominicae versiones*ében mintegy kilencven nyelvet találunk (1680), John Chamberlayne *Oratio Dominica*jában körülbelül százötvenet (1715), Lorenzo Hervás y Panduro *Saggio Pratico*jában pedig már több mint háromszázat (1787). Az Európán kívüli nyelvek valódi ismerete, vagy legalább nyelvtanuknak, nyelvi rendszerüknek átfogó ismerete persze nem volt még jellemző; a modernebb értelemben vett tipológiai és osztályozási kezdeményezések még a 18. század elején is jellemzően az európai nyelvekre szorítkoztak.

A másik fejlődési vonal elméleti, avagy, a korhoz jobban illő szóval élve, nyelvfilozófiai jellegű volt. Az egyetemes nyelv kérdésével, valamint ezzel összefüggésben a nyelv és a gondolkodás viszonyával már a 17. században foglalkoztak (ld. fentebb), például a Port Royal iskola (Antoine Arnauld és Claude Lancelot: *Grammaire générale et raisonnée*, 1660) avagy az angol John Wilkins püspök (*Essay Towards a Real Character and a Philosophical Language*, 1668). A 17–18. század fordulóján megjelent egy markáns nyelvfilozófiai irányzat, amelyet szokás racionalistának nevezni, és olyan neves filozófusok tartoztak hozzá, mint Leibniz. Az ő felfogásában nagy szerepet játszó (és részben a középkorra, továbbá Arisztotelészre visszavezethető) előföltevések között találjuk például azt, hogy a szavak ideálisan gondolati tartalmakat tükröznek, ez utóbbiak pedig a valóság elemeit. Ha ez a viszony megbomlik, a szavak „üres” jelekké válnak, ami pedig viláértelmezési, tehát tudományos problémákhoz vezethet: ezt látták az éter, a flogiszton, a növényi lélek (*Pflanzenseele*) téves elképzelései gyökerénél, hiszen nyelvileg nem különböznek egymástól a valóságra, illetve a fikciókra utaló szavak. Végső soron ide is vezethetők vissza a 18. század nagy terminológiai nekibuzdulásai (enciklopédiák, szaknyelvi szótárak).

Leibniz nyelvvel kapcsolatos alapvető föltevése volt az is, hogy bár a nyelv *filozófiailag* önkényes, azaz a szavak elvileg bármilyen alakúak lehetnének, csak legyenek azonosak a beszélőközösség számára, *történetileg* mégsem önkényesen alakultak ki, hanem természetes okokkal magyarázhatók; a németben pl. a *w* hang a mozgás kifejezésére szolgál, ld. *Wind* ‘szél’, *Welle* ‘hullám’, *Weg* ‘út’, és így tovább. Ez az elképzelés végső soron Platón *Kratylos*ára vezethető vissza, utóéletét tekintve pedig többé-kevésbé szervesen kapcsolódik a 18–19. század hangutánzó ősgyök-elméleteihez.

A 18. század közepe táján és második felében a nyelv és a gondolkodás viszonyának kérdése már a mondattan szintjén is fölmerült. Itt egyfelől folytatódott a skolasztikus felfogásra, Descartes-ra és a Port Royalra visszatekintő felfogás, mely szerint létezik természetes szórend, *ordo naturalis*, amelyben például az alanyt követi az ige, azt pedig a tárgy, hiszen a cselekvés az alanyból indul és a tárgya felé tart (tehát az SVO összetevőrendről van szó), avagy a jelző a főnevet követi, és nem megelőzi, hiszen a szubsztancia ontológiailag elsődleges az általa hordozott tulajdonsághoz képest. Ezt az elképzelést szokták (itt kissé más értelemben) racionalista felfogásnak nevezni. Érdekes következménye ennek például az, hogy a nyelvek elvileg fejlődhetnek (ez a felvilágosodásra jellemző felfogás): a fenti kritériumok alapján ugyanis a francia jobban megfelel a gondolkodás és a valóság szerkezetének, mint a latin, amelyből kialakult.

Ezzel állt szemben a szenzualistának nevezett felfogás, amely azt tartja, hogy a gondolat egységes egész, ezért nincs annak elvileg jobban vagy kevésbé jól megfelelő lineáris nyelvi leképezés. Világosan, szabatosan, logikailag helyesesen gondolkodni és azt helyesen, szabatosan kifejezni nyelvileg két teljesen különböző dolog, hiszen a nyelvi forma konvencionális, nincs a gondolkodás vagy a valóság szerkezetében rejlő, „természetes” megalapozása. Ezt támasztja alá az a hétköznapi tapasztalat, hogy a különböző anyanyelvű emberek nem gondolkodnak alapvetően máshogy, pontosabban vagy kevésbé pontosan, szabatosabban vagy kevésbé szabatosan.

Magyarországi fejlemények

A 18. század a nyelvtudomány történetében voltaképpen több szakaszra is bontható volna. A század elején lezárulnak olyan fejlődési tendenciák, amelyek a 16–17. századot jellemezték, véget ér a latin nyelvű grammatikák kora (bár később is írtak még ilyeneket, azok már jóformán kivételnek számítottak). A század közepén fölerősödnek és intézményes kereteket kezdenek kötödni a magyar nyelvű szaktudományosságra irányuló törekvések, amelyek már meg-megjelentek a 17., sőt, voltaképpen a 16. században is, de maradandó hatást még nem tudtak gyakorolni. A század utolsó harmadában/negyedében pedig egyfelől még erőteljesebb formában kerül az érdeklődés középpontjába „a magyar nyelv ügye”, amely intellektuális és politikai kérdésként is sajátos színezetet kezd ölteni, és az azt követő időszakban a magyarországi nyelvtudomány történetének meghatározó keretét adja majd, másfelől pedig ebben az időszakban nagy előrelépés látható a nyelvrokonság kérdésének kutatásában, mégha a további lépések csak nagy késéssel, a 19. század közepén követik is.

Nyilvánvaló ugyanakkor a szerves folytonosság is, ami elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a nyelv kérdéseivel foglalkozó munkák továbbra is gyakorlati jellegűek: szótárak, tankönyvek, amelyek a század végéig nem érintenek általános (vagy ahogy ma mondanánk: elméleti) kérdéseket. Sajátos módon nyilvánul a folytonosság abban is, hogy a nyelvészeti gondolkodás nagy fáziskéséssel követi

azt, ami Európa nyugatibb felén történik. Magyarországon szinte semmi nyoma nincs annak a fajta elméleti–tipológiai–nyelvfilozófiai érdeklődésnek, amely Európában ekkor virágzott. Ezt mutatja Kalmár György esete, aki 1770-ben megjelent *Prodromus*ában, de még inkább 1772-es *Praecepta grammaticá*jában hasonló dolgokkal foglalkozott, mint a kései 17. és a korai 18. század egyetemes nyelv-tervezeteinek megálmodói, de egyfelől ezt akkor tette, amikor ez az érdeklődés már Nyugat-Európában is lecsengőben volt, másfelől a magyarországi szellemi életen is jóformán teljesen kívül rekedt, és még halála után sem méltatták. A század végén azután gyorsan csökkenni kezd az időbeli távolság, amely a nyelvészeti gondolkodás Nyugat-Európai (főleg német területen zajló) fejlődése és annak magyarországi recepciója és alkalmazása között fennáll, de ezzel már valóban egy teljesen új fejezete kezdődik a nyelvtudomány történetének.

Pápai Páriz alatt bemutatandó szótára (1708) Szenczi Molnáré helyébe lépett, és ahhoz hasonlóan körülbelül száz évig számított a magyar nyelv legjobb és legteljesebb szótárának. A 18. század folyamán jelentek meg magyar vonatkozású szótárak, amelyek több vagy kevesebb eredetiséget mutattak, de lényeges újdonságot nem hoztak a két „nagy” szótárhoz képest. A nyelvtanirodalomban pedig nemzedékváltás történik Bél Mátyás német nyelvű, tisztán praktikus célokat szolgáló magyar nyelvtanával (*Meliboei Ungarischer Sprachmeister* 1729), melyet szintén bemutatunk részletesebben alatt. Bél Mátyás nyelvtanát követi Adámi Mihály bécsi udvari ágens és tanár magyar nyelvkönyve, az *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*, amelyet először 1760-ban adott ki Bécsben. A könyvet elsősorban magyar ügyekkel foglalkozó bécsi hivatalnokoknak szánta. Kisebb jelentőségű grammatikák jelentek meg a század folyamán, a nyelvtanok nagy évtizede azonban majd csak 1790 körül érkezik el.

A század középső harmada alapvetően inkább a szókészlettel kapcsolatos kérdésekben hozott említésre méltó újdonságokat, ezeket is elsősorban pedagógiai összefüggésekben. Ez az időszak a magyar nyelvtudomány történetében a tudós jezsuiták nagy korszaka. Mivel a rend az általa fenntartott iskolákban mindenütt nagyjából egységes tanmenetet követett és azonos tankönyveket használt, a latin nyelvi készségek fejlesztésére szolgáló anyagokat át kellett dolgozni, hogy a magyar anyanyelvű diákok is használhassák. Azok a sokszor ismeretlen szerzetesek, akik az átdolgozást végezték, általában igen találékonyan, tudományos és pedagógiai szempontból példaszerű igényességgel jártak el. 1745-ben jelent meg Nagyszombatban a 17. század egyik klasszikus haladó latin tankönyve, melynek eredeti szerzője a francia jezsuita Franciscus Pomey volt. A mű Nagyszombatban megjelent kiadása három részből állt. Egy *Syntaxis ornata* című fogalmazástan alkotta az első könyvet, ez főleg szókötési szabályokkal foglalkozott. A második könyv, a *Flos latinitatis* szó- és kifejezésgyűjtemény volt, amely szinonimikus csoportokban tárgyalta külön-külön az igéket, a névszókat és a partikulákat. A két könyvet kiegészítette egy magyar–latin és egy német–latin betűrendes szómutató. Ha Pomey könyveinek magyar változata (természetesen latinul, nem fordításban) csak egy innovatív latintanítási segédanyag lett volna, nem említenénk itt. Ami a magyar

nyelvtudomány szempontjából lényegessé teszi, az a kontrasztív frazeológiai egybevetések és a magyarajkú diákok által gyakran elkövetett hibák részletes listája, és általában a fordítási problémák alapos tárgyalása. Erasmusi minta nyomán megírt frazeológiai gyűjtemények, *Adagium*-ok léteztek már korábban is (Baranyai Decsi János 1598, Kiss Viczay Péter 1713, az utóbbiból a jezsuiták tankönyve bőven merített is), és az sem kérdéses, hogy az iskolai gyakorlatban a fordítás sajátos problémái nap mint nap előkerültek. Ezeknek a kérdéseknek a módszeres, alapos, nyomtatásban megjelenő tárgyalása mégis újszerű volt, és a Pomey-könyvekben nagyon szerencsés módon találkozott az idiomatikus kifejezések szintaktikai és jelentéstani tárgyalása (már az eredetiben) az igényes és ötletes magyarítással. Részben hasonló munka F. Wagner osztrák jezsuita *Phraseologia*-ja, melyet kitűnő magyar értelmezésekkel Vargyas István adott ki 1750-ben, szintén Nagyszombatban.

A nyelvtudomány másik területe, ahol ez a szerzetesrend különösen nagyot alkotott, a szókincs magyarítása volt. A jezsuiták feltett szándéka volt, hogy a szaktárgyak magyar nyelvű oktatásához magyar nyelvű tankönyveket írjanak, ehhez azonban a megfelelő szókészletet is létre kellett hozni. Ebben jeles elődjük volt Apáczai Csere János (l. fentebb), és ők sem voltak hozzá méltatlanok. A sort Bertalanfi Pál földrajz-tankönyve nyitja (*Világnak rövid ismerete*, 1757), és elsősorban Molnár János folytatja, aki 1760 és 1806 között számos tankönyvet írt magyarul, nagy szolgálatot téve a lassan bontakozó magyar nyelvű tudományosságának (*ásvány, olvadék, hullám, nyelvújítás*). Nagy jelentősége volt Faludi Ferencnek is, akit főleg költőként ismer az utókor. Ő nem annyira a tudományok, mint inkább az irodalom nyelvének és stílusának az újítói közé tartozik, tőle származnak például a *hőfehér, nyelvjárás, ilyesmi, olyasmi* szavak. Frazeológiával és stilisztikával szívesen foglalkozott, 1747 és 1750 között pedig a nagyszombati nyomda igazgatójaként biztos, hogy tevékeny része volt a fentebb említett könyvek némelyikének kiadásában.

A harmadik terület, amelyen a jezsuiták új és jelentős fölfedezéseket tettek, a nyelvrokonság kutatása volt. A magyar és a héber nyelv rokonsága Sylvester óta közhelynek számított, még ha a későbbi grammatikusok tőle függetlenül állították is. Nyelvrokonság alatt persze nem az értették, amit a 19. század óta szokás; a héber rokonság inkább bizonyos feltételezett szerkezeti hasonlóságra (névelő, kapcsoló névmások a birtokos ragozásban), illetve a magyar nyelvnek a többi, egymáshoz sokkal inkább hasonlító európai nyelvtől gyökeresen eltérő jellegére utalt.

A nyelvrokonság kérdése éppen ezért nem is kapcsolódott össze a magyar nép őstörténetével a 18. század közepéig. Ez utóbbi téren abban az időben ismert volt egyrészt a hunokhoz kötődő eredetmítosz, amelyet középkori forrásokból merítve Bonfini kanonizált, másrészt az Urál-vidéki Jugriára vonatkozó elképzelés, amely valamivel újabb keletű volt. A 18. század elején Czvittinger Dávid már az utóbbi mellett foglalt állást, Bél Mátyás pedig összebékíteni igyekezett a két elgondolást, de beleszöve a keleti (elsősorban héber) eredetet. A század közepén azután napvilágot látott két nagyszabású munka a magyar őstörténetről. Az egyik

a piarista Desericzky Ince ötkötetes műve (*De initiis et maioribus Hungarorum commentaria*, Buda és Pest 1748, 1753, 1758–60), a másik a jezsuita Pray György (*Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, Bécs, 1761). Desericzky, aki az addig a Vatikánban lappangó Julianus-jelentést is közzétette, saját hun-avar-magyar ősnyelv- és őshaza-elméletet dolgozott ki, a magyarok elődeit az Ararát környékére helyezve. Pray György felhasználta a Kínára vonatkozó legkorszerűbb forrásokat, amelyek részben az ázsiai hunokat is tárgyalták. Pray tudott a Skandináviában már a 17. század óta fel-felbukkanó finn–magyar rokonsági fölvetésekről (Stiernhielm, Rudbeck, Ihre, Strahlenberg, valamint a német Leibniz), ezeket azonban egészen addig nem vette komolyan, míg rendtársai, Hell Miksa és Sajnovics János (1733–1785) alaposabb kutatásokba nem kezdtek.

Mint ismeretes, Sajnovics 1770-ben tette közzé nyelvészeti kutatásai eredményét először előadás formájában (1770, Királyi Dán Tudóstársaság), majd nyomtatásban (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, 1770, Koppenhága, második, bővített kiadás 1771, Nagyszombat). A magyar-lapp nyelvrokonságot igen alaposan és fölkészülten, rendkívüli tudományos lelkiismeretességgel és éleslátással tárgyalta és bizonyította szókincsbeli egyezések, hangmegfelelések és alaktani egyezések segítségével – és mindezt évtizedekkel az indoeurópai nyelvcsalád tudományos igényű kutatásának kezdete előtt. Emellett kitért a helyesírásra, a nyelvjárási különbségekre, a szakirodalomban föllelhető nézetekre, bizonyos általános módszertani kérdésekre, valamint közli – Pray György leírása alapján, Faludi Ferenc értelmezésével együtt, nyomtatásban először – a Halotti Beszédet. Sajnovics könyvének fogadtatása külföldön rendkívül elismerő volt. Magyarországon a jezsuita „munkaközösség” berkein kívül nemigen volt közvetlen hatása, ami annak is köszönhető, hogy Sajnovics kortársai között számottevő nyelvészek nem voltak. A művelt és tudományos köztudatba Pray közvetítésével kerültek eredményei, azonban jelentősen módosulva, és ebben az ötvözött formában jelentek meg az irodalomban is Dugonics *Etelkájától a Zalán futásáig*.

A 18. század végének valóban – kis túlzással élve – új korszakot nyitó fejleményeit a következő fejezetben említjük; most kanyarodjunk vissza a század elejére, hogy részletesebben áttekintsük a magyar nyelvvel kapcsolatos két legjelentősebb művet, Pápai Páriz szótárát és Bél Mátyás nyelvtanát.

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) Tótfalusi Kis Miklós és (idősebb) Tsétsi János kortársa volt. Désen született, iskoláit Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, majd Nagyenyeden végezte. 1672 és 1675 között a korabeli hagyományoknak megfelelően német nyelvterületen folytatott egyetemi tanulmányokat. Lipcsében, Frankfurtban, majd Heidelbergben tanult. Ez utóbbi helyen felkínálták neki, hogy tanárként maradjon ott, de ezt ő nem fogadta el. 1673-ban Bázélbe ment, hogy az ottani egyetemen orvostudományt hallgasson, másfél év elteltével már a doktori rangot is elnyerte, sőt, a bázeli orvosi kar *assessorként*, *ülnökként* tagjává fogadta, ami hatalmas megtiszteltetés volt. Pápai Páriz Ferenc 1675-ben visszatért először Debrecenbe, majd nem sokkal később Nagyenyeden állapodott meg, és előbb a

fejedelem udvari orvosa lett, majd a nagyenyedi kollégium tanára lett, ahol az orvostudomány mellett egyéb tárgyakat is kellett tanítania. Orvosként egyre híresebb és keresettebb lett, és legnevezetesebb műve is orvosi témájú (*Pax Corporis, Az az: Az emberi Testnek belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről s' azoknak Orvoslásának módgyáról való Tracta*, Kolozsvár, 1690), de munkássága távolról sem merült ki ebben.

A nyelvtudomány történése számára a legfontosabb munka szótára, amelyen még az 1690-es években kezdett dolgozni, majd 1708-ban jelentetett meg Lőcsén. Két részből áll, melyek külön címlappal rendelkeznek. A latin-magyar rész (*Dictionarium Latino-Hungaricum...*) eredetibb munka, a magyar-latin rész (*Dictionarium Hungarico-Latinum...*) Szenczi hasonló szótárának felújított változata, amint az alcím is mutatja (*Dictionarium Hungarico-Latinum, olim magnâ curâ à Clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum; Nunc vero revisum, & aliquot vocabulorum, in Molnariano desideratorum, millibus Latinè redditis locupletatum, Studio & vigiliis Francisci Pariz Pápai, azaz Magyar-latin szótár, melyet egykor az igen híres férfit, Szenczi Molnár Albert állított össze, és amely most kijavított és gazdagított néhány ezer latinul visszaadott szóval, melyek a Molnár-féléből hiányoztak, Pápai Páriz Ferenc munkálkodása és virrasztása által*). A szótár függelékeként jelent meg az előző fejezetben említett *Observationes orthographico-grammaticae*, Tsétsi János műve.

A latin-magyar szótár előszavában Pápai Páriz elmondja, hogy milyen szempontok alapján hozta meg döntéseit (pl. a szigorú ABC-rend mellett, szemben a némelyek által javasolt „etimologikus”, képzési csoportok szerinti elrendezéssel), és kiderül az is, hogy készítéséhez számos nyugat-európai kiadású kétnyelvű szótárt igénybe vett. Köztük lehetett a korábbiak közül a Calepinus-féle szótár magyarral bővített, 1585-ös kiadású verziója is, hiszen, amint ismeretes, az abban található elírások belekerültek nemcsak Szenczi Molnár, de Pápai Páriz szótárába is (a *föveg* és a *nemtő* a legnevezetesebb példák, *söveg/süveg*, illetve *nemző*

14. Négy szócikk Pápai Páriz Ferenc szótárából

Do, das, dēdi, dátum, dare: Adok, Adom, Adlak. Do hoc vobis: Légyen ámbár ügy, a mint mondjátok. Haud paternum hoc dedisti: Bezzeg nem az atyától tanultad ezt. Ut res fere dant: A' mint a' dolog hozza. Dare alicui actionem: Valakinek meg-engedni, hogy törvényét folytassa. Auribus alicujus dare: Valakinek bízal kedni. Dare beneficium: Jól tenni valakivel. Dare se in cafum: Vészedelemre adni magát. Dare se comitem alicui: Valakinek magát tárjáról adni. Dare crimini, vitio alicuique: Valamit vétkül tulajdonítani. Dare crucibus aliquem: Valakit akasztó-fára ítélni. Dare dicta: Szólani. Epulas oculis dare: Szemeit gyönyörködtetni. Dare fabulam: Komédiát trínálni. Dare frena: Meg-ereftetni a' ló száját. Dare fugam: Fugni, Repülni. Dare in fugam: Meg-fugamiatni. Impunitatem dare: Vétket meg-engedni. Dare manum: Magát meg-adni, meg-engedni. Dare operam fomo: Alkomi. Dare pignori: Zálogba vetni. Dabo hoc precibus tuis: Ezt kéréjédre meg-relekessem. Dare saltus: Ugrani, Szökni. Dare viam: Az útból ki-állani, Útat adni. Dare se in viam: Útra indúlni. Quantum mihi cernere datur: A' mennyire én láthatom. Date quaeſo huic generi litterarum: Add magad kérélek erre a' tudományra. Dare se ad aliquam rem faciendam: Valami dologra adni magát. Si te ad jus respondendum dediffes: Ha magadat mentetted volna. Dare se ad lenitatem: Engedelmelkedni. Dare se in aliquem fermone familiariter: Valakkal barátságosan kévődni bejelgetni. Dare se in cruciatum, in tormenta: Magát kéura vetni, adni. Da te mihi: Trélekedjél annyit érettem. Da hoc mihi: Engedd el érettem.

Dōceo, cui, etum, cēre: Tanítok. Docere aliquem literas mercede: Valakit fizetésért tanítani. Quanti docet? (Cic.) Mennyiért tanít? Docere aliquem aliquid, vel de re aliqua: Valakit valamire tanítani.

Dōcibilis, le: Tanítható, Tanítáſra való. (Prif.) Dōcilis, le: Könnyen tanuló. Docilis faltandi: Az ugraft könnyen tanulja. Docilis pravi: A' roſtbat könnyen tanulja. Docilis ad aliquid: Ki valamit tanulhat. Lufcinia Latino fermone docilis: Deákül meg-tanulhat a' fülemile.

helyett). A mellékelt illusztráción látható, hogy a szócikkek alá kifejezéseket is besorolt, a gyakoribb szavaknál igen szép számban (14.).

A 18. század legnépszerűbb szótárává vált, főleg protestáns diákok körében. Sok kiadást megért, 1762-ben a nagyszombati jezsuiták is kiadták, de legnevezetesebb kiadása az eredeti után az 1767-es, ezt ugyanis Bod Péter, Bethlen Kata udvari lelkésze rendezte sajtó alá (Szebenben jelent meg), és jelentősen ki is bővítette. Bod Péter birtokában voltak Pápai Páriz jegyzetei, amelyek alapján a szótárát eredetileg készítette, Bod Péter tehát ezek segítségével még az eredeti szóanyagban is tudott javításokat eszközölni. Ezen felül egyrészt a magyar–latin szótárrészt német értelmezésekkel bővítette, azaz háromnyelvű szótárrá alakította. Másrészt hozzáadott egy rövid áttekintést a magyar szótárak történetéről; függeléként a magyarországi latinság szótárát (mintegy ezer tétel); a Magyarországon használatos keresztnemek listáját latin(os) eredetivel és magyar megfelelővel, melyeket elsősorban a Váradi Regestrumból gyűjtött ki, és amelyek közül többnyire kihagyta a pogány neveket (kivétel a *Geisa* ~ *Jesse* [azaz *Géza*]); a magyar, héber, görög és római pénznemek összehasonlító táblázatait és egy terjedelmes latin rövidítésjegyzéket. Az 1767-es kiadásban megjelenik változatlan formában még egy olyan függelék is, amely először az 1762-es nagyszombati (tehát a jezsuiták által gondozott) kiadásban található meg, oda pedig Pomey főntebb említett tankönyvének szintén nagyszombati kiadásából került át. Ebben körülbelül hetven magyar kifejezés van felsorolva egy helytelen és egy helyes latin fordítással. Teljesen nyilvánvaló, hogy ezek a jezsuiták pedagógiai gyakorlatából származnak, hiszen nap mint nap szembesülhettek azzal, hogy a latinul tanuló magyra ajkú diákok milyen szó szerinti fordításokkal, vagyis hungarizmusokkal éltek (pl. a 'nem fog a kés' fordítására *non capit culter*, a helyes *non scindit*, szó

szerint 'nem vág' helyett).

A szótár még ezt követően is több kiadást megért, a kor szokásainak megfelelően ilyen-olyan módosításokkal, továbbá rövidített, kivonatolt változatai is születtek a század folyamán, sőt, még a 19. század elején is: utolsó kiadása 1801-ből való. Pápai Páriz szótára tehát az volt a 18. század számára, ami Szenczi Molnár Albert szótára volt a 17. században, és ahhoz hasonlóan mintegy száz évig állta meg a helyét.

A nyelvtanok között kis túlzással korszakváltást hozott Bél Mátyás magyar nyelvtana (*Meliboei Ungarischer Sprachmeister*, Pozsony, 1729). Ez az első olyan munka, amely a magyar nyelvet egy élő nyelven, ez esetben a németen keresztül mutatja be. A szerkezete alapvetően hagyományosnak

15. Bevezetés a határozószók bemutatásához
Bél Mátyás (Meliboeus) Ungarischer Sprachmeisterében

„Az ember nem elégszik meg azzal, ha tudja, vagy elmondja, ki tett valamit, amikor valami történt, vagy mit tett és mi változott. Az ember tekintetbe veszi a körülményeket is: mikor, hol, hogyan, milyen sorrendben stb. következett be egy dolog megváltozása vagy egy személy cselekvése. Az ember tehát megkérdezi, hogy valami ma vagy tegnap, itt avagy másutt, nyíltan avagy titokban, korán vagy későn, gyakran vagy ritkán, rendben vagy hozzávetőlegesen történt-e. Ezeket és a hasonló szavakat, amelyek egy cselekvésnek vagy adottságnak csak a körülményeire utalnak, határozószóknak hívjuk.” (5. rész eleje)

nevezhető: nagyobbik része a hangtani és helyesírási bevezetést követő alaktan, amely a szófajok rendjét követi, ezt követi egy viszonylag tövid mondattan regulákba szedve. Ugyanakkor a korábbi grammatikákhoz képest még sokkal erősebbé válik benne a didaktikus jelleg: a jelenségekhez fűzött magyarázatok mellőzik a szokványos definíciókat és kategorizálási kényszert, ellenben szemléletesek, terjengősek, jó tanár módjára több szempontból körüljárják a fölmerülő kérdést (erre példát adunk a 15. szövegdobozban), és szinte minden egyes jelenségtípusra rengeteg példát ad.

Pontos adataink nincsenek róla, hogy kik használták a könyvet; de az, hogy többszöri bővítésekkel és átdolgozásokkal (köztük terminológiai átdolgozásokkal is) a 19. század elejéig sok kiadást megért (egyetlen korábbi grammatikát sem adtak ki újra Toldy 1866-ban megjelent *Corpus grammaticorum*áig!), mindenképpen arra mutat, hogy nagyon népszerű volt. A könyv praktikus használhatóságát tovább emelték a hozzátoldott kiegészítések, a gyakoribb szavak tematikus jegyzékei, a szólásgyűjtemény, a társalgási minták, a levélminták, az egészség megőrzésének és visszanyerésének módjáról farigcsált metrikus versikék. Hatása érződik Adámi Mihály bécsi udvari ágens és a bécsújhelyi katonai akadémia tanára szintén német nyelvű magyar nyelvkönyvén is, amelyet 1760-ban jelentetett meg.

Az ókorból örökölt grammatikai hagyomány egy ilyen munkában természetesen már csak igen áttételesen jelenik meg, de azért észrevehető. Bél Mátyás hangsúlyozza például a névutókról szóló részben (5.2), hogy a névutók és az esetragok hasonlóan viselkednek, majd hosszú listákban felsorolja ezek személyragozott alakjait. Itt megtalálhatók az *alattam, rám, velem, tőlem* stb. minden számban és személyben, nem található meg viszont a *nekem, neked, neki...*, ezek ugyanis részesesetű alakokként egy latin (és német) esetragozott alaknak felelnek meg, nem pedig előjárószóval fordíthatók, függetlenül attól, hogy a magyar nyelvtanban természetesen semmiféle szerkezeti különbség nincs a *nekem* és a *velem*-típusú alakok között. A *declinatio*-alapú főnévragozási leírások sorába illeszkedik, ilyen értelemben előrelépést nem jelent.

4. (C)

Továbbvezető megjegyzések

Az európai fejleményekhez a 18. század vonatkozásában jó áttekintést ad a korábban már említett Gardt (1999). Kifejezetten nyelvfilozófiai és nyelvelméleti szempontból ad kiváló képet a korszakról Aarsleff (2006). A magyarországi helyzethez fontos irodalom Margócsy (2005). A *syntaxis ornata* kérdéséhez fontos Balázs (1980:577–633). Pápai Páriz szótárának hasonmás kiadása 1995-ben jelent meg Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor és Thimár Attila gondozásában. Ehhez a szótárhoz lásd még Éder (1973)-at és (1999a)-t. Bél Mátyás grammatikájához ugyanannyira kevés a másodlagos irodalom, mint Pápai Páriz szótárához. Megemlíthető Éder (1983), Hegedűs (1984), valamint egy gyűjteményes kötet (Bél 1984), amelyben szemelvények találhatók különböző műveiből magyar fordításban, köztük a *Sprachmeister*ből is.

Sajnovics *Demonstratio*jának 1994-es magyar fordítása (C. Vladár Zsuzsa munkája) elérhető digitálisan (<http://mek.oszk.hu/12900/12944/>), benne a fordító és Szij Enikő kísérőtanulmányával. Ez a fordítás a könyv második, nagyszombati kiadását veszi alapul (szintén 1770); ebbe belekerült egy rövid eszmefuttatás Hell Miksa (és valószínűleg Pray György) hatására, amely a magyar és a kínai nyelv rokonságát igyekszik bizonyítani. Hadobás Sándor állított össze teljes bibliográfiát Sajnovicsról: (2008, <http://mek.oszk.hu/06200/06237/>). Bél Mátyáshoz fontos tanulmány Szili (2012), ebben a mű értékelése mellett a kiadások pontos listája is megtalálható.

5. (A)

A 18. század vége és a 19. század első fele

Európai fejlemények

Ennek az időszaknak a tárgyalásait az európai nyelvtudomány történetében jellemzően az indoeurópai összehasonlító és történeti nyelvészet kialakulása uralja. Ez indokolt is az utókor szemszögéből nézve, hiszen valóban ez tekinthető a korszak domináns irányának, és ez volt az a terület (szemben például a nyelvi ideológiákéval), amely szerves fejlődésen keresztülmenve a mai napig súlyponti része és sok tekintetben mintája a nyelvtudomány fő sodorvonalának.

A jól ismert történet többféle paradoxonon keresztül bontakozott ki. A kulcsszerepet játszó szanszkrit (óind) nyelvű szövegekhez és az általuk nagy mértékben meghatározott indiai kultúrához szinte kizárólag a brit hivatalnokoknak, katonáknak volt hozzáférése, India brit koronagyarmat lévén a 18. században. Angliában mégsem váltott ki jóformán semmiféle tudományos érdeklődést, pontosabban az érdeklődés talán még meglelt volna, de az intézményesülés kritikus útjára ezek a törekvések nem léptek. Szanszkrit nyelvű kéziratok nagy számban voltak Párizsban is, ahová nagyobbára Indiában szolgáló misszionáriusok gyűjtötték őket, és a nyelvre vonatkozó híradások és spekulációk is szinte kizárólag misszionáriusoktól származnak a 18. század vége előtt (köztük például egy kéziratban maradt és ismertté nem vált, de kiváló nyelvtannal, melyet a 17. század közepén írt a német jezsuita Heinrich Roth). A francia tudományosság intézményeit ugyanakkor hosszú évtizedekre tönkretette a forradalom, így az addig szórványosan létező tudást hozzáférhetővé tenni és módszeresen feldolgozni nem adódott alkalom egészen a 19. század végéig.

A századfordulóra általában jellemző volt az „orientalizmus”, a francia és német fordításban megjelent indiai és perzsa irodalmi művek divatossá váltak, a kevésbé ismert keleti kultúrák iránti érdeklődés fellángolt és erős nyomot hagyott a kor íróinak, költőinek életművén. Bár valóban erre az időszakra tesszük az indoeurópai összehasonlító nyelvészet születését, ez az érdeklődés a valóságban nem nyelvészeti volt, hanem kulturális, irodalmi, és vallási. Az intézményesülő indológia és indoeurópai nyelvészet lassan emelkedett ki belőle, és több évtizeden keresztül kizárólag Németországban létezett.

Az Indiában dolgozó angol hivatalnokok, bírók (és kisebb részben a katonák) egyetemet végzett, tehát hagyományos (latin, görög) filológiai képzettséggel rendelkező férfiak voltak, akik közül többen is komoly érdeklődéssel forultak a régi India kultúrája felé. Némelyikük jól megtanult szanszkritul és prákritul, olvastak, kiadtak és angolra fordítottak nagy jelentőségű régi szövegeket, melyek azután Európába is eljutottak. 1784-ben létrehoztak a maguk számára egy tudós társaságot Kalkuttában *Asiatic Society* néven, közleményeiket pedig két évvel később *Asiatic Researches* címen kezdték kiadni. Szintén fontos tett

volt a Fort William College létrehozása 1800-ban Lord Wellesley kormányzó részéről; itt a szubkontinens (leendő) hivatalnokai számára nyújtottak színvonalas képzést, amelynek része volt egy komoly orientalisztikai felkészítés, amelynek része volt egy komoly orientalisztikai felkészítés.

Ezek közül a tulajdonképpeni amatőr vagy félamatőr tudósok közül mindenképpen említést érdemel Charles Wilkins, talán az első európai ember, aki valóban jól tudott szanszkritul, és aki fordítást készített a Bhagavad-gítából és a Hitópadésából; Nathaniel Brassey Halhead, aki (bár csak egy magánlevélben) már 1779-ben a szanszkritból eredeztette a latin és a görög nyelvet; Henry Thomas Colebrooke, a szanszkrit nyelv kiváló professzora Fort Williamben; Alexander Hamilton, a bengáli hadsereg skót kadétja, aki hazatérése után a szanszkrit nyelv első professzora lett egész Európában (közelebről Oxfordban, a Hertford College-ban); végül Sir William Jones, a kiváló perzsa-szakértő, klasszika-filológus, jogtudós és bíró, akit voltaképpen egy történelmi véletlen és egy félreértés folytán az indoeurópai nyelvtudomány atyjaként tart számon a populáris tudománytörténet.

A kontinensen, és azon belül Németországban az indiai kultúra és a szanszkrit nyelv alaposabb ismerete Friedrich von Schlegellel (1772–1829) kezdődik. Ő párizsban tanult keleti nyelveket, a szanszkritot Alexander Hamiltontól, és – miután már korábban is elismert görög filológus volt – igen hamar komoly orientalistává képezte magát. Ő tette közzé 1808-ban a korszak legnagyobb hatású könyvét Indiával kapcsolatban (*Über die Sprache und Weisheit der Indier*). Bár ennek a könyvnek csak egy kisebb része foglalkozik a nyelvvel és nyelvészeti kérdésekkel, és a nagyobb része a kultúrát és a vallást tárgyalja tágabb összefüggésekben, nyelvészeti szempontból is nagy volt a jelentősége. Schlegel határozottan állítja, hogy a szanszkrit nyelvből ered a latin, a görög és a germán nyelvek csoportja, mégpedig alapvetően a nyelvtani formák alapján; és mindezt egy organikus-mechanikus ellentét alapján értelmezi, amely a nyelvek rendszerezésének és fejlődésének is a legfontosabb szervező elve volt számára.

Más tudományos felfogást és stílust képviselt Franz Bopp (1791–1867), aki már szorosabb értelemben nyelvésznek nevezhető – bár Schlegel hatása az ő esetében is erős volt. Az akkor ismert indoeurópai nyelvek összehasonlító nyelvtanát akarta megírni olyan módon, hogy lehántja a témáról a kultúra, az irodalom, a vallás, a *néplélek* rétegeit, és csak magát a nyelvet szemléli. Első nagyobb művében az igeragozási rendszert vette górcső alá (röviden *Conjugationssystem*, 1816), részletesen elemezve benne a szanszkrit, perzsa, görög, latin és germán adatokat. Magnum opusa egy nagyszabású összehasonlító nyelvtan volt (röviden *Vergleichende Grammatik*, 1833–52), amelyben már a névszói morfológiát is részletesen tárgyalja az igei mellett. Bopp munkássága komoly előrelépés volt az összehasonlító nyelvtudomány nagykorúvá válásának útján, amennyiben határozottan távolodni kezdett a Schlegelre még jellemző romantikus *holizmustól*, és szakszerű elemzést adott nagy számú nyelvi adatról. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne mutatná az öt megelőző korszak bizonyos jellegzetességeit. A 17–18. századi nyelvfilozófiából (és végső soron a nagy ókori filozófusoktól) vette például

azt az alapföltevést, hogy minden igealak tartalmazza a létigét valamilyen formában (így például nemcsak a latin *potest* 'képes', amely nyilvánvaló összetétel: *pot(e)+es-t*, hanem jövő- és múltidejű toldalékokkal ellátott igealakok is, úgymint latin *ama**h**o* 'szeretni fogok', *ama**h**am* 'szerettem', görög *phile**s**o* 'szeretni fogok' stb.).

Bopp kortársa volt Jacob Grimm (1785–1863), aki jogtudományi tanulmányai után elismert jogtudós és diplomata lett, de igazán nyelvészként, szótáríróként, a germanisztika tudományának megalapítójaként, és (testvérével együtt) a német népmesék gyűjtőjeként lett híres. Grimm nyelvészeti munkássága kifejezetten a germán nyelvekre terjed ki, keleti nyelvekkel és általánosabb értelemben vett indoeurópai nyelvészettel nemigen foglalkozott – bár a tudása természetesen megvolt hozzá, és a később róla elnevezett hangtörvény is feltételezi a görög, latin, szanszkrit adatok

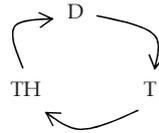
16. A Grimm-törvény és az ófelnémet mássalhangzó-eltolódás a dentálisok esetében:

indoeur. > ősgermán > felnémet		
d	t	ts / s
t	θ	d
dh	d	t

példák:

latin <i>duo</i> ~ angol <i>two</i> ~ német <i>zwei</i> '2'		
<i>tres</i> ~	<i>three</i> ~	<i>drei</i> '3'
szkt <i>dhā-</i> ~	<i>do</i> ~	<i>tun</i> 'tesz'

Hasonlóképpen a labiális és a veláris sorban. Grimm nem tett különbséget az ie. **dh*, az ősgermán **θ* és a felnémet *ts/s* között, mindhármát TH-ként jelölte. Így teljesen körbenforgó változássort kapott (*Kreislauf*):

alapos ismeretét. Híres korai munkája a *Deutsche Grammatik* (első kiadás 1819), a germán nyelvek összehasonlító nyelvtana; második kiadásában (1821) már a morfológia mellett helyet kap egy igen terjedelmes hangtörténet is, Grimm ugyanis az első kiadás megjelenése után olvasta Rasmus Rask dán nyelvű tanulmányát, amelyben a germán és a többi indoeurópai nyelv között mutat be egy igen általános hangmegfelelés-sorozatot. A Rask által bemutatott adatokat Grimm átfogó modellbe illesztette (ez az ún. *Kreislauf*) és ebben bevont egy másik hangváltozást, az ún. ófelnémet mássalhangzó-eltolódást. A kérdéses hangváltozás-sorozat az utókor végül nem Raskról, hanem Grimmről nevezte el Grimm-törvénynek (ld. 16. szövegdoboz).

Grimm jelentősége persze ebben távolról sem merül ki. A germán nyelvterületen föllelhető középkori kéziratokat módszeresen és alaposan végigkutatva, a különböző régi germán nyelvekben található szótári tételek és nyelvtani formák között történeti-leszármazási viszonyokat állapított meg, és mindezt nagyszabású összefoglaló munkákba rendezte, egyrészt a fentebb említett nyelvtanba, másrészt nagy német nyelvörténeti szótárába, amely például szolgált számos más európai nyelv tudósai számára. Az ő munkája talán inkább nevezhető történeti, mint összehasonlító nyelvtudománynak: elsősorban a germán nyelvek adatolt, írásbeli korszakaival foglalkozott, és nem annyira a nyelvcsoporthoz vagy a nyelvcsalád

történetével. Ezzel, és a túlnyomórészt a germán nyelvekre szorítkozó munkásságával méltán érdemelte ki, hogy a germanisztika alapítójaként tekintünk rá.

Az összehasonlító és történeti nyelvészet számos fontos alakja közül még egyet kell kiemelnünk, August Schleichert (1821–68). Ő sok tekintetben betetőzője és egyik legmarkánsabb képviselője a század első felére jellemző, jobb híján romantikusnak nevezett tudományos felfogásnak; ugyanakkor jelentős újítások is fűződnek nevéhez. Több rövidebb publikációja mellett elsősorban *Compendiuma* garantálja helyét a 19. századi nyelvtudomány nagyjai között (1861–62). Ez az indoeurópai nyelvtudomány akkori állásának összefoglalását nyújtja, Schleicher eredeti meglátásain átszűrve és merészen továbbgondolva. Ő volt az első, aki explicit rekonstruált alapnyelvi alakokat írt le, és ő volt az első, aki az indoeurópai nyelveket családfába rendezte. Mai szemmel nézve meglepő, hogy ezeket a kézenfekvőnek tűnő eszközöket évtizedeken keresztül nélkülözni tudták olyan kiváló tudósok, mint Bopp vagy Grimm. Óriási ezeknek az újításoknak a jelentősége, ha meggondoljuk, hogy egyértelmű színvallásra kényszeríti a nyelvészt a nyelvek genealógiai-leszármazási rendjét (és benne a szanszkrit helyét), valamint a konkrét formák alakí változásait illetően.

Schleicher ugyanakkor a korai 19. század képviselője a tekintetben, hogy a nyelvek történetét alapvetően minőségileg eltérő, lineáris fejlődésvonalat mutató morfológiai típusok sorozataként mutatja be. Az indoeurópai nyelvek „életét” először két nagy szakaszra osztja: a történelem előtti és a történelmi korszakra. Az előbbi a fejlődés, az utóbbi a hanyatlás, a leépülés ideje, hasonlóan az élőlények életszakaszaihoz. A nyelvi változás alapvető mechanizmusai, azaz a hangváltozások és az analógiás (morfológiai) változások csak a történelmi korszakban fordulnak elő; a történelem előtti korszakban ezek nem képzelhetők el. A történelem előtti korszak ugyanakkor ismét három kisebb szakaszra oszlik. A kezdeti fázisban a nyelvet pusztá gyökök alkották, morfológia nem volt. A második szakaszban a gyökök egymással „mechanikusan” kombinálódnak, mai fogalmaink szerint agglutináló szerkezeteket alkotnak, míg a harmadik szakaszban előáll a nyelv legfejlettebb, flektáló stádiuma, amikor a gyökök belsejében is módosulások lépnek fel, és a nyelv valódi „organikus” belső szerveződésre tesz szert. A nyelv fejlődését ez az állapot tetőzi be, innentől kezdve hanyatlik.

Schleicher mindezt néhány bekezdésben magyarázza el a *Compendium* elején, de alapvető értelmezési keretet jelent számára, amely alapvonalaiiban legalább Schlegelig visszavezethető. A 19. század első felének nyelvészete eredendően evolúciós morfológia volt, minden egyéb csak ezután következett. Ha a nyelvnek volt általában vett elmélete, akkor ez volt az; és amint később látni fogjuk, a nyelvtudósok következő generációja ezzel szemben igen élesen foglalt állást.

A korszak tárgyalása nem lehet teljes Wilhelm von Humboldt, a zavarba ejtő zseni említése nélkül. Humboldt nyelvészeti írásai a mai napig viták tárgyát képezik, sok esetben nem világos, hogy pontosan hogyan kell érteni, amit nála olvasunk. Az azonban egyértelmű, hogy az emberi nyelv és a tudomány alapproblémáit tisztábban látta, mint legtöbb kortársa. Foglalkozott a nyelvfilozófia

alapkérdéseivel, a történeti és összehasonlító nyelvtudomány módszertanával és elvi alapjaival, foglalkozott leíró nyelvészettel és tipológiával, foglalkozott addig senki által nem tanulmányozott nyelvekkel, beleértve összehasonlító és diakrón vizsgálatukat. Mindezek mellett volt kényes ügyekben eljáró diplomata, új egyetemet alapító politikus-főhivatalnok, kora nagy német tudósainak és művészeinek személyes barátja. Különös ugyanakkor, hogy a 19. század folyamán alig említik más nyelvtudósok, munkáira alig-alig hivatkoznak. Valódi – bár még mindig fogyatékos – értékelésére, úgy tűnik, csak a 20. században érett meg a tudomány.

A 18. sz. vége és a 19. század első fele Magyarországon

Közhelyszerűen szokás azt mondani, hogy az 1700-as évek végén Magyarországon új korszak kezdődik mind politikatörténeti, mint művelődéstörténeti szempontból, mind a magyar nyelv története szempontjából (a nyelvtörténészek innen számítják az újmagyar kort); mindezekkel együtt természetesen a nyelvtudomány történetében is új fejezet nyílik. A nagy változások egy része tulajdonképpen szerves folytatása a század folyamán korábban megjelent törekvéseknek, mégis új minőséget kapnak, lassanként egyre inkább új fényben tűnnek fel, ahogyan a „magyar nyelv ügyé”-nek nevezett szellemi, politikai és tudományos mozgások sajátos lendületet vesznek. Szerepet játszanak ebben a korszak német gondolkodói, elsősorban Adelung és Herder, szerepet játszanak itt részletesen nem tárgyalandó politikai feszültségek, de a legnagyobb szerepet a formálódó magyar értelmiség játszotta.

A magyar nyelv új, vagy újonnan egyre nagyobb hangsúlyt kapó vonatkozásai nagyjában-egészében a következőképpen emelhetők ki. Az, hogy a magyar nyelvet a tudományok terjesztésére, oktatására és művelésére is használni lehet, már Apáczai Csere János számára is fontos volt, ezért írta Enciklopédiáját; ez azonban a maga nagyszerűségében is elszigetelt próbálkozás maradt. Az 1750-es évekkel kezdődően a jezsuiták által írott tankönyvek jelentőségéről szoltunk korábban. A magyar nyelvűség szélesebb körben elismert politikai és társadalmi kérdéssé azután vált, hogy Bessenyei György közzétette híressé vált közművelődési programját, és így a nyelv kérdése explicit módon összekapcsolódott a közjó fogalmával, az alacsony sorúak fölemelésének szándékával. Idővel hozzákapcsolódott ehhez az az uralkodóvá váló felfogás, mely szerint a nemzeti nyelv a nemzetnek nevezett közösség létével valamilyen mélységes (misztikus?) értelemben összefügg, és így szinte szükségszerűen a nemzeti azonosságtudat döntő mozzanatává vált. Ez szemben állt a múlt tapasztalatával, amikor a hétköznapi jól működő gyakorlati többnyelvűség és a hivatalos-tudományos latin

17. Versegly Ferenc: Magyar grammatika, 1818

“Vannak tudni illik nyelvünkben némelly szenderedő gyökerek, melyeket életre hozni, de nagy vigyázással és megválasztással, magam is javasoltam a’ végbül, hogy a’ rövid versekre több rövid szavaink legyenek, mint *kegy a’ hosszabb kegyelem, kegyesség, vagy kegyelmesség helyett.*”

nyelvűség keretei között a nyelv kérdése általános, társadalmi szintű kérdésként még nem volt meghatározó.

Nem hanyagolhatók el a művészi-esztétikai indíttatású törekvések sem. A klasszikus időmértékes verseléssel elvétve próbálkoztak már korábban (pl. Sylvester János), de az 1770-es években szinte divattá vált, gondoljunk Baróti Szabó Dávidra, Révai Miklóstra, Rájnis Józsefre, avagy éppen Kalmár Györgyre. A költői formákkal való kísérletezés szükségszerűen hozta magával a szókinccsel való kísérletezést (ld. 17. szövegdoboz). Ez a törekvés összekapcsolódott a nyelv reprezentatív, társadalmi és tudományos szerepének szándékolt erősödésével, és ezeknek a céloknek a vonzásában a nyelv alakíthatósága, sőt, az alakítás szükségessége, a nyelv fejlesztése, kreatív formálása egyre inkább a középpontba került.

Mindezeknek a fejleményeknek köszönhető az, hogy a magyar nyelv „nemzeti” nyelvvé és a magyar nyelvtudomány „nemzeti” tudománnyá vált. Ebben a néhány évtizedben fontos politikai és művelődéspolitikai változások történnek, amelyek részben a nyelvvel kapcsolatosak. Másfelől a szorosabb értelemben vett tudományos kutatások is új lendületet kapnak, amelyek érintik a magyar nyelv rokonságát, múltját és szerkezetét. De ide tartoznak azok a nyelvi, nyelvészeti, nyelvfilozófiai, irodalmi és stilisztikai viták is, amelyek artikulálása a korszak szellemi életének központi eseményei közé tartozott. Bár ezek meghatározó keretei a nyelvtudomány és a nyelvre való reflexió korabeli történetének, távolról sem voltak kizárólagos keretek, és ezeken kívül is keletkeztek jelentős munkák.

Meg kell itt említeni Kempelen Farkast (1734–1804), a bécsi udvar tanácsosát, kora páratlan mérnökét. A schönbrunni szökökútrendszer megtervezésétől a bánáti telepítések szervezéséig és a budai karmelita kolostor színházzá alakításáig tömördek kényes és nagy felkészültséget igénylő feladatot hajtott végre sikerrel; de ezek mellett egyedülálló módon ötvözte mechanikai-mérnöki tudását kora teljes európai nyelvtudományának fölényes ismeretével. Az utókor szemében nevezetessé vált beszélőgépe iránt a maga korában nem volt nagy az érdeklődés (szemben a sakkozó török névre hallgató, szintén bravúros masinájával). A beszélőgépen több évtizedig dolgozott, folyamatosan fejlesztette, majd 1791-ben közzétette leírását is egy könyvben, melyet egyszerre jelentetett meg németül és franciául (címe magyar fordításban *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása*). Magának a gépnek a leírása a könyvnek csak egy kis részét teszi ki; megelőzi két rendkívül érdekes fejezet általános nyelvészeti kérdésekről (melyekben érinti többek között a siketek jelnyelvét, továbbá a gondolkodás és a mondatszerkezet összefüggésének kérdését), valamint a hangképző szervek és a különféle európai nyelvek egyes beszédhangjainak részletes leírása. A könyvnek Magyarországon nem volt visszhangja, grammatikusok, nyelvtudósok a későbbiekben sem hivatkoznak rá. Talán arról van szó, hogy az 1790-es években a magyarországi értelmiség nem erre volt fogékony, ha a nyelv kérdéseivel kívánt foglalkozni; de általánosabb szinten nézve is igaz, hogy a beszédfiziológia természettudományos igényű vizsgálatával Kempelen egy olyan területen alkotott ma-

radandót, amely a nyelvtudományon egészen a 19. század végéig kívül maradt, nem csak Magyarországon, hanem egész Európában.

A nyelvkérdés politikai-intézményi vetületében felgyorsultak az események a 18. század utolsó évtizedében. A főbb mérföldkövek közismertek. Az 1790-es országgyűlés eldöntötte, hogy a jegyzőkönyvet magyarul vezetik és teszik közzé, valamint határozott a magyar nyelv kötelező oktatásáról a magyarországi iskolákban és magyar nyelvi tanszék létesítéséről az akkor már Pesten működő egyetemen. 1805-től a törvényeket is közzétették a latin mellett magyarul. 1830-tól nem dolgozhatott az államigazgatásban olyan hivatalnok, aki nem tudott magyarul. Ezt a folyamatot formálisan a magyar nyelv államnyelvvé tétele zárta le 1844-ben – bár ehhez hozzá kell tenni, hogy a pesti egyetemen az oktatás nyelve ekkor még nem lett kizárólagosan a magyar.

A magyar tanszék létrehozásával és Vályi András 1791-es kinevezésével még csak egyfajta gyakorlati nyelvoktatás indult meg. Vályi halála után, 1802–07 között Révai Miklós volt a kinevezett professzor; ő már korának kiváló grammatikusaként és irodalomtudósaként szakmailag komoly és igényes előadásokat tudott tartani – bár az óráit nem sokan látogatták annak ellenére, hogy az 1806-ban kiadott második Ratio Educationis kötelezővé tette a magyar nyelv tanulását a diákok számára. Révai halála után a 19. század utolsó évtizedeiig nem tanított az ország egyetlen egyetemén jelentős magyar nyelvtudós, de ez egy Európa-szerte megfigyelhető jelenség: néhány kivételtől, elsősorban Németországtól eltekintve az egyetemek a 19. század második feléig általában nem töltöttek be valódi tudományszervező és újító szerepet.

Három olyan kérdéskör van, ahol a nyelvészet komoly fejlődést mutat ebben az időszakban. A rokonság kérdésében ebben az időszakban egyetlen fajsúlyos munka született, ez Gyarmathi Sámuel *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* című könyve (Göttingen, 1799). Az erdélyi Gyarmathi a göttingeni egyetemen ismerkedett meg Schlözer révén a finnugor nyelvekkel, itt szerzett ismeretei és a hozzáférhető szakirodalom alapján (és – Sajnovicssal szemben – nem helyszíni tanulmányozás után) írta meg összegző értekezését, melybe bevonta már az Oroszország területén beszélt finnugor és szamojéd nyelvek nagy részét is. Ebben mindenképpen előrelépést jelent, még ha a finnen, az észten és a lappon kívül a többi nyelvhez megbízható szakirodalom nem létezett is. A nyelvrokonság kérdésében egyébiránt igen különös helyzet alakult ki Magyarországon. Némelyek igen hevesen támadták az északi rokonság gondolatát, mint például Barcsay Ábrahám (l. fentebb), avagy Beregszászi Nagy Pál, az erlangeni egyetem, később a sárospataki kollégium tanára, akinek a keleti nyelvekben való jártasságát senki nem vonhatta kétségbe. Másoknál a finn(ugor) és a „napkeleti” származás (ez utóbbi a korszak egészében közhely volt) teljes békében megfér egymással, és még a legkiválóbb nyelvészeti munkák némelyikében is együvé sorolva találjuk a finn, a perzsa, az arab és a török nyelvet.

A kutatások második területe a magyar nyelv története volt. Az általában vett történettudomány modern formájában Pray Györggyel veszi kezdetét a 18.

század második felében, az irodalomtörténet mint önállósuló tudományág is e században jön létre. A nyelv történeti-filológiai vizsgálata ezt a két tudományt követte a 18–19. század fordulóján, és elsősorban Révai Miklós (1750–1807) nevéhez fűződik. Ő már az 1780–90-es években módszeresen kutatta a magyar nyelv régi emlékeit csakúgy, mint a régi grammatikusokat. Kutatásainak eredményét összegezve közzétenni csak az után tudta, hogy elnyerte a pesti egyetem katedráját, így jelent meg 1803-ban *Antiquitates literaturae hungaricae* c. műve, amelyben részletes magyarázatokkal közzétette a Halotti Beszédet, majd ugyanebben az évben napvilágot látott nagyszabású nyelvtana, az *Elaboratior grammatica hungarica*. Révai volt az első, aki a múlt írott nyelvét és a saját kora nyelvéllapotához vezető utat a kor színvonalán tudományos igénnyel kutatta, röviden: ő volt a magyar történeti nyelvészet megalapítója. Jellemző rá az, hogy a nyelv történetét értékelő figyelemmel vizsgálta: szerinte a nyelv virágkora a 16–17. század volt, azóta egyre csak hanyatlik, a grammatikus feladata pedig az, hogy a virágkort visszahozza. Jellemző rá az is, hogy a nyelv kutatása nála még nem vált el a nyelv művészetének és alkalmazásának a kutatásától: irodalom, stílus és nyelv az ő számára összefüggő vizsgálgó területet alkotott.

A harmadik kutatási terület, amely az előzővel szorosan összefüggött, a tág értelemben vett nyelvtan, a nyelv rendszere volt. A 18. század végével kezdődően mind a nyelvtanban, mind a szókincsben rendezésre és kiművelésre szoruló területet láttak, amelynek a megfelelő módon történő gondozása hatalmas tétet hordozó, az egész magyar értelmiségre nagy felelősséget rozó feladat, hiszen a magyar nyelvűség egy emberöltőn belül eszmei, politikai, jogi, esztétikai, pedagógiai és tudományos kérdéssé, majd idővel adottsággá vált. Éppen ezért, összhangban az európai fejleményekkel, a nyelvtani munkák (beleértve a helyesírást) sok esetben egyfajta normaalkotó, kodifikációs igénnyel készültek.

A korszak jelentős grammatikáinak történetét Görög Demeter és Kerekes Sámuel pályázata nyitja. Ők a Bécsben megjelenő magyar folyóirat, a *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztőiként tették közzé 1790-ben felhívásukat (valószínűleg Révai közreműködésével), melynek célja egy teljes magyar nyelvtan megalkotása volt. Őt pályamű érkezett a felhívásra, ezeket kolozsvári és nagyenyedi, majd debreceni tudósokkal bíraltatták meg, akik pedig úgy döntöttek, hogy egyiket sem minősítik győztesnek és adják ki változatlan formában, hanem a pályamunkák alapján egy új grammatikát készítenek. Így jelent meg 1795-ben, Bécsben a *Magyar grammatika, mellyet készített Debrecenben egy magyar társaság*, és amelyet már a kortársak egyszerűen *Debreceni grammatika* néven emlegettek. Javarészt Földi János pályamunkáján alapszik (aki ezért a pályadíj felét meg is kapta), de azon a bírálók nem jelentéktelen módosításokat is tettek. Összességében véve a kora színvonalához mérten kiváló munka jelent meg, amely nagy részletességgel tárgyalja a helyesírást és a hangokat, a szófajokat és a morfológiát, valamint a mondattant, ezenfelül függelékben közli egyebek mellett a nyelvtudomány latin–magyar szakszójegyzékét, a „más idegen nemzetek szavaival egyező magyar szókat”, valamint a „Magyar Nyelv regulái ellen tsinált új szókat”. A könyv egészét olyasfajta érdek-

lódés hatja át, amely a 18. század elején még nem volt jellemző. Kimondott szándéka szerint célja nem az idegen ajkúak megismertetése a magyar nyelvvel, hanem a nyelv „regulásságának” bemutatása az anyanyelvi beszélők előtt. Központi fogalmai között olyanokat találunk, mint az analógia és az anomália, azaz a morfológiai szabályosság és rendhagyóság; a (még mindig latin mintájú) főnévragozás értelmezésénél felhasználja a *subjectum* („neveződött”) és a *praedicatum* („mondódott”) terminusokat; kiváló érzékkel tárgyalja a „hajtogatás” és a „származtatás” (azaz a ragozás és a szóképzés) közötti különbséget, az előbbit a nyelvtanhoz, az utóbbit a szókészlethez sorolva, és így tovább.

Az 1790 utáni két-három évtizedben több nyelvtan jelent meg, mint a Sylvester óta eltelt majdnem három évszázad alatt. Ezek közül a több-kevesebb eredetiséget mutató grammatikák közül kiemelkedik Révai imént említett *Elaboratior grammatica hungaricá*-ja és a korszak másik nagy szerzetes nyelvtudósának, Verseggy Ferencnek (1757–1822) korai *Proludiuma* (Pest, 1793), amely inkább előtanulmány és bizonyos általános kérdések igen alapos tárgyalása, továbbá Révaival vitatkozó két műve, a *Neuverfaßte ungarische Sprachlehre* és *A tiszta magyarság* (mindkettő Pest, 1805), valamint nagyszabású, latin nyelvű *Analyticá*-ja (Buda, 1816–17) és *Magyar grammatikája* (Buda, 1818). A kettejük között kibontakozó vitát, amely általános kérdésektől – Verseggy Révaival ellentétben nem a múlt, hanem a jelen nyelvhasználatát tekintette mérvadónak – a helyesírás részleteiig sok mindenre kiterjedt, az utókor számára Kazinczy és Vörösmarty gyakorlati állásfoglalásai döntötték el, többnyire Révai javára, bár jelentős pontokon Verseggy megoldásait vették át (innen például a Révai által előtérbe állított ikes ragozás kiemelkedő helye a későbbi nyelv művelésben, avagy a normatívvá vált *látja*-típusú írásmód a *láttya* változattal szemben). Verseggy viszont megkapta a Helytartótanács megbízását arra, hogy magyar nyelv(tan)könyveket írjon az iskolák számára, és 1816 és 1818 között több ilyen könyve jelent meg részben németül, részben latinul, részben magyarul.

A nyelvet érintő külsődleges, politikai események és a nyelvészeti kutatók mellett a korszak legjelentősebb fejleményeit nyelvújítás néven foglaljuk össze. Ez egy teljesen egyedülálló epizódja a magyar nyelvtudomány és a nyelv történetének, amennyiben arisztokratáktól falusi plébánosokig az értelmiség nagyon nagy részét megmozgatta és vitára készítette, és amennyiben a magyar szókinccset és az irodalmi nyelv, később a köznyelv stílusát is aránylag rövid idő alatt látványosan megváltoztatta. A nyelvújítás célja az volt, hogy a magyar nyelvet alkalmassá tegye mindazon funkciók betöltésére, amelyekre addig elsősorban a latint, másodsorban a németet használták. A nyelv hiányosságai a szókészlet terén voltak a legszembeszökőbbek, így a legtöbb újítás is itt született, de a nyelv körül forgó viták sok más területre is átterjedtek, mint például a helyesírására (l. főntebb a Révai-Verseggy-féle jottista-ipszilonista vitát) vagy az alaktanéra (*látánák* és *látnök*, a magyaroknak királynéjuk vagy királynéja stb.), és természetesen az irodalmi stílusokéra.

Ami a szókészlet megújítását illeti, ennek előzményei igen korai időkre nyúlnak vissza. Sylvester feledésbe merült nyelvtanában a grammatikai szakszókészletet magyar is megalkotta; Geleji Katona már a filozófia szélesebb körével kísérletezett, de különösebb módszeresség nélkül; a tudományok enciklopédikus teljességét Apáczai igyekezett megmagyarítani. Száz évvel Apáczai után a nagyszombati jezsuiták (mint Molnár János) folytatták ezt a munkát. A szaktudományok szűkebb köréből az első magyar újság, a pozsonyi *Magyar Hírmondó* megjelenésével lépett ki a nyelvújítás. Az első szerkesztők (Rát Mátyás, Barczafalvi Szabó Dávid, Révai Miklós) és számos kortársuk – mint Dugonics András – igen lelkesen alkottak új szavakat, az 1780-as évek második felében pedig ezzel már igen komoly visszhangot is keltettek. A korábban említett *Debreceni grammatika* szerkesztői már fontosnak tartották, hogy terjedelmes függelékben tárgyalják a szerintük elfogadhatatlan újításokat (mint például a *nyelvművelést*, Révai kifejezését).

A nyelvújítás több formában zajlott. Az egyedi szóalkotások újságcikkekben, fordításokban láttak napvilágot, avagy nyilvánosan meghirdetett pályázatokra küldték be őket. Elméleti kérdéseket hosszabb tanulmányokban taglaltak, amelyek közül sokat magánalapítványok pályázataira írtak. Ilyen volt többek között Kultsár Istvánnak a *Magyar Kurír*ban közzétett pályázatétele (1804) a magyar nyelv kiműveléséről, melyre huszonegy válasz érkezett, avagy a nevezetes Marczibányi-pályázatok az 1810-es években. A korszaknak, ha nem is a legfontosabb, de mindenképpen az egyik leglátványosabb műfaját alkották a gúnyiratok, pamfletek, melyekben a honi szellemi élet hangadói, a nyelvújítási viták leglelkesebb résztvevői egymást támadták, nem ritkán igen személyes módon. Ennek klasszikus példája a Barczafalvin és Kazinczyn ironizáló *Mondolat* (1813, Szentgyörgyi József és Somogyi Gedeon műve), és a *Felelet a Mondolatra* (1815, Kölcsey Ferenc és Szemere Pál műve), amely a *Mondolat* mellett a *Debreceni grammatikát* is kipellengérezte.

A nyelvújítási viták központi alakja a századforduló után Kazinczy Ferenc (1759–1831) lett. Börtönből való szabadulásától kezdve (1801) az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* megjelenéséig (*Tudományos Gyűjtemény*, 1819) lelkesen vett részt a magyar értelmiség nagy kalandjában, magabiztosan osztotta ítéleteit nyelvi és irodalmi kérdésekben, miközben figyelmesen követte a külföldi, elsősorban a német vitákat, melyek ugyanezekről a témákról folytak. Amint kései munkájának címe is mutatja, szokás volt a kétféle hozzáállást ortológusnak, illetve neológusnak nevezni, és ilyen módon jellemezni a vita szereplőit, táborait is. Ezt az elhatárolást azonban nem szabad túlzó módon alkalmazni, a két „csoport” között ugyanis volt átjárás, a különbségek pedig sokszor nem annyira az alapvető hozzáállásban, mint inkább részletkérdésekben, az újítás kivitelezésének mikéntjében mutatkoztak, ráadásul legalább annyira egy-egy táboron belül, mint a két tábor között.

A nyelvújítási viták 1820 körül lényegében elültek. Kazinczy *Ortológus és neológus-ával* és Teleki József *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólás-*

módok által című munkájával (írta 1816-ban a Marczibányi-pályázatra, megjelent 1821-ben) megszülettek a nagyszabású, lezáró összefoglalások, és bár az új szavak alkotása tovább folyt, alapvető kérdésekben már nem voltak komoly nézeteltérések. Az imént említett két munka közül az utóbbi az egész korszak kiemelkedő nyelvelméleti írása. Szerzője, Teleki József (1790–1855), aki Gyarmathi Sámuelhez hasonlóan Göttingenben tanult, később pedig a Magyar Tudós Társaság első elnöke lett, nagy erudícióval taglalja és vonatkoztatja a magyarra a korabeli nyelvfilozófia – retorikával és esztétikával határos – alapkérdéseit. A nagy elméleti munkák kora azonban ekkor, úgy tűnik, le is járt. Az 1820-as évek végére a nyelv-
bölcselet háttérbe szorult, a grammatika és a szókészlet vitatott kérdéseinek összegzésére és rendezésére viszont lehetőség nyílt a nyelvújítás hevesebb időszakának lezárultával. A Magyar Tudós Társaságot, amelynek ez természetes és kezdetől fogva szándékolt feladata lett volna, éppen ennek az évtizednek a végére sikerült létrehozni.

Az, hogy a magyar nyelv kiművelése érdekében szükség van egy nemzeti tudós társaságra, amely megfelelő tekintéllyel felruházva hathatósan el tudná látni feladatát, az 1770-es évek óta közhely volt. Bessenyeitől kezdve sokan leírták és elmondták, Révai még a leendő tagokra is tett javaslatot, valósággá mégis csak az 1820-as évek végén vált. Létrehozására 1825-ben tette meg híres felajánlását gróf Széchenyi István, majd 1830-ban kezdte meg működését Magyar Tudós Társaság néven. Első elnöke Teleki József gróf, titkára pedig Döbrentei Gábor volt. Az Akadémia folyóirat alapításával (*Tudománytár*), pályázataival, támogatásaival igen hamar a magyar tudományos élet fő szervezőjévé és központi fórumává vált, és bár jóval a nyelvújítási mozgalom leglendületesebb korszakának lezárulta után jött létre, céljai között az első helyet foglalta el a nyelvművelés és a magyar nyelvű tudományosság fejlesztése. Ebben a minőségében az Akadémia előzményének azok a korábban említett magánpályázatok tekinthetők, amelyeket szép számmal hirdettek meg a századforduló tájékán, és amelyek a magyar közművelődés igen lényeges eseményei voltak.

Az Akadémia egyfelől az addigra már számos vitában csiszolódott nyelvtudomány összefoglaló, alapvető, normatív igényű műveit kezdte összeállítani és közzétenni a nyelvújítás túlfűtött időszakának lezárásaként. Ebben a tevékenységében jobbra Révai és Kazinczy nézeteit szentesítette és rögzítette. A legnagyobb szerepet Hunfalvy Pál, Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc (1835-től az Akadémia titkára), Bugát Pál és Bajza József játszotta. A nyelv intézményesülésének folyamatában a legfontosabb mérföldkövek ezek: *A magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai* (1832), *Magyar tájszótár* (1838), *A magyar szókötés főbb szabályai* (1843), *A magyar nyelv rendszere* (1843). Fontos még a nyelvi múltat feltáró gyűjtemény, a *Régi magyar nyelvemlékek* 1838–46 között Döbrentei Gábor szerkesztésében megjelent négy kötete. A jelentős akadémiai kiadványok közé kell még sorolni az 1829–48 közötti húsz évben megjelent szótárakat (kétnyelvűek és szakszótárak), amelyek a magyar lexikográfiának is kiemelkedő fejezetévé teszik ezt a korszakot. Természetesen ide tartozik *A magyar nyelv szótára* is, Czuczor Gergely és Fogarasi

János naiv, de nagyszabású munkája (készült 1844–1861 között, megjelent 1862–1874 között).

Az összegző-szabályozó munkák megjelentetése mellett az Akadémia kutatások anyagi és eszmei támogatásával vitte előbbre a tudomány ügyét. Az Akadémia támogatta többek között a kalandos életű Kőrösi Csoma Sándort (1784–1842), a tibetisztika első nemzetközi hírű tudósát. Szintén így tudott az 1840-es években Oroszországba utazni és ott a finnugor népeket és nyelveket tanulmányozni Reguly Antal (1819–1858), aki Sajnovics és Gyarmathi fonalát vette fel több évtizeddel a két nagy előd műveinek megjelenése után. Reguly, akinek rövid élete ráment a nyelvrokonság kutatására, és akinek a tudományos örökségén évtizedekig dolgoztak mások, a múlt tudósaira emlékeztet. Ugyanakkor azonban kutatásait már hivatalos támogatással, az Akadémia anyagi segítségével végezte, főleg Toldy Ferencnek köszönhetően. A hatalmas mennyiségű és nagy értékű anyagot, amelyet gyűjtött, Hunfalvy Pál (1810–1891) kezdte feldolgozni.

5. (B)

A gyökfogalom fejlődése a korszakban, különös tekintettel a Czuczor–Fogarasi szótárra

A gyök fogalma leglátványosabb karrierjét a magyar nyelv tudomány történetében a legkevésbé teoretikus alkalmazásában futotta be, éspedig a nyelvújítás korai időszakában. Ismeretes, hogy a szókincs megújításának és bővítésének egyik eszköze a gyökök elvonása volt, ahol gyök alatt a szavak azon részét értették, amely (történetileg legalábbis gyakran helyesen) képzőnek vélt végződésnek eltávolításával megmarad. Elképzelhető, hogy – amint Tolnai Vilmos (1929) véli – a gyök elvonás divatja voltaképpen tévedésnek köszönhető, amennyiben némelyek ősi szavaknak vélték az egyes 18. századi nyelvtanokban tisztán praktikus céllal föltüntetett, önálló szóként nem létező gyököket. Ennek a valóságban már tudománytörténetileg sincs nagy jelentősége, a gyök fogalma ugyanis eddigre már olyannyira természetes jelenséggé tűnik fel a nyelvről való gondolkodásban, hogy ez az eljárás könnyen „önjáróvá” tudott válni egyéb megfontolásoktól függetlenül.

A nyelvújítás korának talán leghatékonyabb nyelvésze, Verseghy Ferenc magnum opusában, az *Analyticae institutionum linguae hungaricae*-ben (1816–17), annak is a bevezetésében egy erősen adelungi ihletettséggű (ld. 18. szövegdoz), de az övénél valamivel földhözragadtabb avagy józanabb értelmezését adja a gyökök fogalmának.

Az ember képes a természeti hangok utánzására vagy jelzésére, és ezekből kiindulva hozza létre a szókészlet egyre összetettebb rétegeit. Az első szavakat „természeti hangokból vette: *mons* 'hegy', *lux* 'fény', *est* 'van', *stat* 'áll', *tu* 'te', *nos* 'mi', *cras* 'holnap', *pro* '-ért'” stb., majd ezeket bővítette „bizonyos betűk vagy szótagok elé- avagy mögékapcsolásával: *glaber* 'sima' *piper* 'bors', *liber* 'szabad'” stb., végül pedig hozzátette ezekhez az eseteket, számot, módokat, időt és személyt jelentő elemeket, amelyekre szintén az áll, hogy a „ragozás szótagjainak nevezeteket is nagyrészt természeti hangokból vette”.

Figyelemre méltó, hogy *Magyar grammatikájában* (1818) egyáltalán nem fordul elő sem a *radix*, sem a *thema* a latin–magyar avagy a magyar–latin „mesterszó”-jegyzékben. A magyar *gyökér* terminus nála az *etymon* fordítása. A nyelvtani alkalmazásáról alapvetően ugyanazt mondja el, mint amit már Szenczi

18. Adelung gyökelmélete

Adelungnál a szókészlet időbeli felépülése egy $C \rightarrow CV \rightarrow CVC/CCV \rightarrow CCVC \rightarrow \dots$ sor mentén rendeződik el, az ősgyökök pedig eredetileg mind hangutánzó jellegűek, amennyiben az első mássalhangzó a természeti zaj jellegét, lényegét, a magánhangzó pedig az erejét, hosszát, magasságát, nagyságát stb. jellemzi (így lehet az utóbbiból inflexió is, pl. *Vögel*). A toldalékok is így alakultak ki. A nazális hangadás például eredetileg nem egyéb, mint „egy bizonyos homályosan megtapasztalt mozgás kifejezése”. Az idők folyamán egyre körülhatároltabbá vált a jelentése, így lehetett belőle a cselekvés, létezés „homályos kifejezése”: *sprech n* (> *sprechen* 'beszélni'), az eredetileg az előtte álló forma által megjelenített hangot adó eszköz kifejezése: *schlitt n* (> *Schlitten* 'szánkó'), avagy éppen a sokaság jele: *mensch n* (> *Menschen* 'emberek').

Molnár Albertnél láttunk. Verseghy számára azonban már nagyon is élő kérdés volt a szókinccs újítása, amelyről ekkor már ádáz viták folytak. A 32. oldalon ezt írja (ld. fentebb):

„Vannak tudni illik nyelvünkben némelly szenderedő gyökerek, mellyeket életre hozni, de nagy vigyázással és megválasztással, magam is javasoltam a' végbűl, hogy a' rövid versekre több rövid szavaink legyenek, mint *kegy* a' hosszabb *kegyelem*, *kegyesség*, vagy *kegyelmesség* helyett. De e' javaslatát nem kell ám még a' valóságos holt és kivált egyszersmind idegen gyökerekre kiterjeszteni, mellyeknek soha nem volt, nem is lesz semminémű nyelvben szóképzők nélkül határozott értelmek. Ilyen tündér szavak a' *bám*, *szik*, *idv*, *kets*, *rajz*, *rom*, *tapsz*, *üszk*, és több efféle.”

Révai nagyszabású magyar nyelvtanában, az *Elaboratior Grammatica Hungaricában* igen alapos általános tárgyalását adja a *radix*-nak (pl. 191. o.), a konkrét nyelvtani részletek bemutatásánál azonban már nemigen köszönnék vissza a bevezetett distinkciók. Alapos és átgondolt összegzését adja mindannak, amerre a morfológiai leírás a 18. század végéig fejlődött, és természetesen tovább is vitte azt saját kutatásaival. Főntebb említettük már, hogy a toldalékok egy részét (a személyragokat mind) névmásokból eredeztette, és érvelt a héber és a magyar nyelvek rokonsága mellett – bár eredendően minden nyelvet egy közös ősnyelvből származtatott). A magyar és a héber viszonyát az alábbi részlet illusztrálja:

[A héber *katal-ti* 'öltem' minden bizonnyal korábbi *katal-khi* alakra megy vissza.] „A magánhangzó a mi szokásunk szerint a mássalhangzó elé került, *katal-ik...*, majd ugyanó é-vé változott, *katal-ék...*, majd a magánhangzó a gyök magánhangzóíhoz idomult és megrövidült, *katal-ok...* ez egyértelműen a mi mai végződésünk... *kér-ek*, *vár-ok...* Úgy gondolom, hogy ez a levezetés eleget tesz Johann Severinus Vater óhajának (*Grammatica Hebraea...*). Amint mondja, «az első személyt a *thi* toldalék különbözteti meg (*katalthi*), amelynek az eredet nem könnyen magyarázható. Kívánatos volna az *anokhi*-val ['én'] közös nevezőre hozni.» Ezt pedig ő maga nyújtja az etióp használatlaltal: náluk ez maga az első személy formája... (*katalkhi*), és ez az én megfigyelésemet is jobban alátámasztja” (317. o.).

Czuczor Gergely és Fogarasi János *A magyar nyelv szótárában* (1862–1871) igen részletesen foglalkozik a gyök fogalmával, elsősorban szókészlettani, másodsorban nyelvtani szempontból. A szótár bevezetésében szinte kisebbsajta értekezéseket találunk, amelyek fő témáját ez alkotja. A 18. század végi hangszimbolikus gyökfelfogás erőteljesen érezteti hatását, amint az alábbi idézet mutatja, ugyanakkor megkülönböztetik a gyököt a tőtől (náluk „törzsök” vagy „tőszó”), ami nem a szóeredeztetés, hanem a szinkrón morfológia fogalma.

„Gyök tulajdonképpen a szónak azon egytagú elemi része volna, melynek nincs többé önállósága, köz használatu értelme, milyen pl. *dar* darab, darabol stb. szókbán. Azonban részint mivel az ily szónak ismét lehet társa, mely önálló szó pl. *dar*-nak *tör*, részint mivel gyakran számos egytagu szók vagy szórészek egymással ismét megegyeznek valamely közös elemben pl. *roz* (rozzan gyöke), *roh* (rohad gyöke), *rom*, (mely ma ugyan önálló szó, de régebben szinte csak elemezett szórész vala), *rogy*-(ik), *rosz* (önálló) stb. beszédrészeknek közös eleme: *ro*, mely mint látjuk, már részint sajátlagos (nem önálló) gyökökből, részint pedig önálló szókból vonatott el, csak gyökelemnek nevezhető. Innen a ‚gyök‘ nevezet alatt a magyar nyelvtudományban ennek két fajtát értjük, mely is: önálló (vagy élő) gyök; és elvont (régiesen holt) gyök. Amaz másképen gyökszó, pl. *az*, *ez*, *él*, *hal*, *rosz*, *tör* stb. emez csak egyszerűen gyök pl. *am em* (amaz, emez szókbán), *hal* („halad, halasz’ szókbán), *roz*, *dar* stb. S ha a két rendbeliek némelyikének találjuk még egy közös elemét, melyet a magyar nyelvérzés még mindig ért vagy érteni látszik, pl. főntebb *ro*, ennek gyökelem, némelyek szerint csira (szócsira) a neve. Továbbá azon szó vagy szórész, mely már mint gyök módosulaton ment által és szinte mind önálló szó mind csak elvont szórész lehet, pl. *romol* (önálló) és *roml* (mint romlik alapja), továbbá *romlad* (mint romladék alapja), *rombol* (önálló, honnan rombolok, rombolás, romboló stb.), törzs-nek vagy különösen ragozásnál tőszó-nak nevezetik. Révaynál még mind a törzs, mind a gyök radix.”

Kevéssel lejjebb pedig a gyökalapú szócsaládosításra látunk beszédes példákat:

„Ha az anyaszó önálló, világot vet s mintegy saját bélyegét üti leányaira, pl. *tör*, törés, törött, töretlen, tördel, törtet, töredék, töredékeny; ha pedig önállással nem bir, vagy elavúlt, akkor értelményét a rokon értelményű származékok öszvegéből vonjuk el, pl.

gom, gomb, gombóc, gomboly, gombolyag, gombolyít,
gombolyodik, gomoly, gomolyít gomolyodik;
göm, gömb, gömböly, gömbölyü, gömböcz, gömbölyeg, gömbölyít,
gömbölyödik;
gum, gumó, gumós, gumósodik;
güm, gümő, gümős, gümősödik;
kom, komp, kompis, kompol, kompoty;
hom, homp, hompol, homolít, homolka, homorú, homorodik;
hëm, hën, henger, hengeredik, hengerít, hengerget, henter, henteredik,
henterget;
höm, hömb, hömböly, hömbölyög, hömp, hömpölyög, hömpölyget;
csom, csomb, csombor, csombók, csoma;
csöm, csömb, csömböly, csömbölék, csömek, csömör;
dom, domb, dombor, domborodik, domborít;

döm, döme, dömöczkös, döm bicz, dömsödi;
tom, tomb, tombác, tomp, tompor;
zsom, zsomb, zsombék, zsomboly.

A részletek illetően öszveállításából kitűnik az alapértemény, mely valamennyinek közös jegye, mint a fölhozott családokban a gömbölyű, dudorú, kerek alak. Innen sarjadzanak ki a fajok, alfajok, és fajták, melyek öszvesen egy nemet képeznek, s a megállapított belső nyelv szokásból ismerhetők meg, péld. hogy a maga nemében más a *gomb*, mint a *gömb*, más a *gombóc*, mint a *gömböc*, más a *gombolyag*, mint a *gömbölyeg*, valamint a növényismében különböznek fajra nézve ezen egyneműek: tők, uborka, dinnye; makk, mogyoró, dió stb.

Ebben áll a szók belhasonlítása, mely szerint a rokonhangú és érteményű szókat bizonyos gyökre visszük vissza, mi annál világosabbá teszi az egyes fajok jelentését, minél népesebb a család, melynek tagjai közé számítvák; s ez esetekben külhasonlítás és rokonítás nélkül is tisztában lehetünk velök, mint a fentebbi példák mutatják.

Különösen az úgynevezett belső hajlítás, belalakulás igen terjedelmes szereppel bír a szóképzéseknél a magyar nyelvben. Ezen belső hajlítás alatt különösen azt értjük, midőn legkisebb hangbővülés nélkül, sokszor pedig e mellett is a gyökben vagy törzsben leginkább csak az önhangzó módosulata (mélyebbre vagy magasbra változása) által állanak elé új vagy módosított fogalmakra új szók, még pedig gyakran igékből nevek és viszont. Ilyenek *ér* (valet) és *ár* (valor, pretium), *csap* és *csép*, *láb* és *lép*, *vál* és *fél* (honnan *válaszol* és *felesel* is), *leng* és *láng*, *vág* és *vég* stb. ...

Mi kezdettől fogva ezen szellemben munkálkodánk."

Illusztrációképpen érdemes részletesen áttekinteni két szócikket a szótárból. Az egyik a ⟨h⟩ betűről szól; önmagában érdekes, hogy ilyen hosszú szócikket írtak egyetlen betűről, és ha végigolvassuk, látjuk, hogy ez nem véletlen: a Platónig visszavezethető hangszimbolikus gondolkodás logikus következménye ez. Bevezetésképpen empirikus anyagon illusztrálják a ⟨h⟩ betű/hang váltakozási körét, ezzel mintegy rokonsági hálóba helyezve azt a nyelven belül. Utána jelentéscsoportokra bontva fejtik ki azokat a mozzanatokat, amelyekkel elgondolásuk szerint a ⟨h⟩ hozzájárul az őt tartalmazó szavak szemantikájához:

„**H**, kiseded alakban h, tizennegyedik betű a magyar ábéczében, s a mássalhangzók sorában kilencedik. Neve: há. Nevezik különösen szelleti vagy lehelő betűnek is. Különben a torokbetűk osztályába tartozván, fölcserélődik 1-ör a g és k rokonszervü betűkkel, mint: hankalék, kankalék; hurít, hurogat, kurjant, kurjogat; hömbölyög, gömbölyög; 2-or a szinte szelleti, tehát rokon v és j mássalhangzókkal, pl. hirhed, hirjed; ahítatos, ajtatos; hiacint, jáczint; hóhér, hóvér; sáholy, sávoly; purha, purva; kohács, kovács; bihal, bival; kegyliméhel, (régii halotti beszéd), e helyett:

kegyelmével; eh hámbor doctor, (a Góry-codexben), e helyett: e jámbor doctor; segéh, segéjj; (Tatrosi codes) stb. I. J és V betűket. 3-or ritkábban az s, sz és zs sziszegőkkel, mint: hápog, sápag; hörpöl, szörpöl; hervad, sorvad; húnyik, szúnyik; hinár, zsínár. Mint oly betű, mely torkon kinyomuló hangot fejez ki, eléfordúl

a) lehelést, (így a sínai hu, Schott szótárában *respirationis sonus*, hi *suspirare*), pihegést, lélekezést, fuvást, sohajt, ohajtást kifejező indulatszókban, pl. ah, eh, ih, oh, hah, haj, hajh, heh, hu, huh és ezek származékaiban: ahít, ahítat, ohajt, hehent, hajt (pellit), huhog stb. továbbá más torokhangokban, mint: horty, hork, hur, hars, hör, heb, höb; innen ezen szók: hortyog, horkol, hurogat, harsan, hörög, hebeg, höbög

b) lehelést, pihegést, lélekezést, fuvást, nagyobb vagy kisebb mértékben okozó tárgyak neveiben, vagy olyan cselekvést, szenvedést, állapotot jelentő vagy mutató igékben, mint hi-(deg), hó, hé, hű, hat, hatol, hal (ige és név), hall, hál, hála, halad, halaszt, hang, héh, hí, hej, héj, hejh, hol? hány? himba, hintál, leh, lehel, hisz, hit, ihlel, hók, vemh, terh, görh, potroh, doh, enyh, düh, keh, harag, harc; lomha, renyhe, tohonya, nehéz; hord, hoz, hurczol, húz. Ide tartoznak a rö, kö, su, zu, nyi, vi, pi, li stb. tiszta gyökök h-val módosított, vagyis lehellel toldott hangjai: rö-h-ög, kö-h-ög, su-h-an, su-hog, zu-h-an, zu-h-og, nyi-h-og, vi-h-og, pi-h-eg, li-h-eg stb.

c) Így jó bé a lehelő vagy pihegő mint hiányt, testi s lelki kórállapotot mutató h a pos-h-ad, gör-h-ed, pes-h-ed, por-h-ad, kor-h-ad, bűz-h-öd, pety-h-üszik, vén-h-üszik, bűn-h-öszik stb. igékbe.

d) Eléfordul üres vagy könnyű tárgyak neveiben, s illetőleg igékben, mennyire az illetén tárgyak mintegy csak lehelettel, léggel töltvék, vagy pedig a lehellet könnyűségével bírnak, ilyenek: pehely v. pelyh, hab, hó, hólyag, hamu, haj, héj, hám, hár, hártya, hazud, hegedés, hever, henye, hely, híg, hiány, hiú, hón, homály, héla stb. így a szanszkritban is több gyökök, mint há, had, hal, hu stb. ürességet jelentenek.

e) Minthogy a fölfelé törekvés erősebb leheléssel vagy lélekezéssel jár, megvan a h oly szókban, melyek tetőt, magasságot, magasra hatást, távolodást, kinyúlást jelentenek, mint: hág, hány, haj, háj, halom, has, hát, ház, hegy, héja, héjáz, kupa, had, hagy, hosz, hoporcs, horog, hóri horgas stb...”

A másik, lényegesen rövidebb, de nem kevésbé érdekes szócikk a *hal*:

HAL, (nevét a leheléstől, vagyis a lehelési, szívási szervek látszó működésétől vette. V. ö. H betű); fn. tt. *hal-at*. Megegyezik vele a török *balık*, a különféle finn családnyelvekhez tartozó: *kal, kol, kala, kalla*, a wogul *kol, kul, chul*, az osztyák *chul, kul*; figyelmet érdemel, hogy a hellénben *αλιεύς* szinte hangban is egyezik a halász szóval, a latinban pedig *halec* hering nevű halat jelent. A magyarban így neveztetnek mindazon vízi állatok,

melyeknek piros, hideg vérök van, uszószárnyakkal birnak, s kopoltyú által lélekeznek. *Halakat fogni, tapogatni, besózni, füstöltni, szárítani. Tengeri, folyóvízi, tavi halak. Kötélhalak, milyenek a viza, tok, sőreg, melyeket nem bárkában, hanem kötélre fűzve tartanak. Sült, főtt, sós, füstölt, paprikás hal. Szálkás, porczogós halak. Úgy él, mint hal a vízben. (Km.). Úgy néz, mint a sült hal. (Km.). Halat szálka nélkül, embert hiba nélkül nem lehet találni. (Km.). Büdös, mint a döglött hal. Szélesb ért. hálnak mondja a magyar a tengeri nagy emlős cetállatokat is: *czethal. Czethalakat fogdosni.* A csillagászoknál jelenti a barkör tizenkettedik jegyét, melybe a nap február hó vége felé lép, s melyet az égtékeken, naptárakban stb., két hal által ábrázolnak.*

Magyarországi halak ismeretesb nevei: *ángolna, czompó, csuka, dévér, dörgicse, fogas, galócza, garda, harcsa, kárász, kecsége v. köcsöge, márna, ön, pisztráng, ponty, sigér, süllő, sőreg, tergélye, tok, viza, stb. Öszvetételekben: czápahal, czethal, czigányhal, disznóhal (delphin), ebhal, göbhal, kővágó hal, kövi hal, lepényhal, lófejű hal, menyhal, orsóhal, repülő hal, szibbasztó hal, tokhal, tőkehal, vargahal.*

A szócikkben első helyen a hangszimbolikus magyarázat áll, amelyet a szerzők explicite kötnek a <h> betűről mondottakhoz („nevét a leheléstől, vagyis a lehelési, szívási szervek látszó működésétől vette. V. ö. H betű”). Ezt követik más nyelvekből vett, itt nem explikált természetű párhuzamok, melyek közül első a török (oszmán), ezt követi több finnugor nyelv, majd még két nyelvi adat (latin, görög), ahol a hasonlóság inkább látszik véletlennek. A szótári definíciót („mindazon vízi állatok, melyeknek piros, hideg vérök van, uszószárnyakkal birnak, s kopoltyú által lélekeznek”) kifejezések és közmondások követik (*halakat fogni* stb.). A szerzők pedáns alaposágának köszönhetően külön említést kapnak a vízi emlősök, melyek biológiai értelemben nem halak („hálnak mondja a magyar a tengeri nagy emlős cetállatokat is”), és szóba kerül a hal(ak) mint csillagkép is. A szócikket a gyakoribb magyarországi halak felsorolása zárja.

Vegyük észre, hogy (mai fogalmaink szerint) ellentmondás feszül két, a szócikk elejére sorolt, a szerzők által nyilván lényegesnek tartott részlet között. Egyfelől világosan állást foglalnak a hangszimbolikus eredeztetés mellett; ugyanakkor rokonnyelvi párhuzamokat sorolnak fel a szó mellé. Az utóbbiban jól látható az ismert szókezdő *h ~ k* megfelelés (*hal ~ finn kala*). Ha azonban a rendszeres hangmegfelelés rokon nyelvek között csak hangváltozással magyarázható, a hangszimbolikus magyarázat értelmét veszti, hacsak nem folyamodunk valamilyen rabulisztikus, nyakatekert elmélethez. Itt most természetesen nem célunk a szótár szerzőin a később meggyökeresedő, normává váló módszertani szigorú anakronisztikus módon számon kérni; éppen arra akarunk rámutatni, hogy az itt tárgyalt, „romantikus” tudománytörténeti korszaknak ez a fajta pluralizmus ismert vonása volt. Ellentmondást Czuczor és Fogarasi itt minden bizonnyal egyszerűen nem észlelt.

A morfológiai elemzés kérdésére visszatérve a Czuczor-Fogarasi-féle szó-
tárral voltaképpen a „premodern” gyökfogalom fejlődésének a végpontjához ér-
keztünk. Az új, pozitívista szellemet képviselő Hunfalvy (aki megsemmisítő kriti-
kával illette a szótárat), majd Budenz, még később pedig az újgrammatikus
iskolázottságú Szinnyei és Simonyi (ld. később), a modern magyar nyelv-
tudomány alakítói lényegében már a 20. században általánosan használatos gyök- és
tőfogalmat alkalmazták. Simonyi *Tüzetes magyar nyelvtanában* (1895:213) a morfo-
lógiai rész bevezetésében a következőt olvassuk:

„A legújabb nyelvészet sokkal kevesebbet operál a szótőkkel s gyökerekkel,
mintsem régebben szoktak. Ma a szót inkább a maga teljességében vesszük
szemügyre, úgy, ahogy a beszédben szerepel, ahogy a vele összekötött vagy
vele rokon szónak s szóalakoknak hatását szenvedni s reájok visszahat.

Mégis olyan fogalom a szótó, melyre a nyelvi jelenségek magyaráza-
tában mindenkor szükségünk van, s melynek magában a beszélő ember
nyelvérképében is megvan... a maga helye és funkciója. Tehát a tő nem olyan
nyelvészeti abstractio, minő az úgynevezett gyök.

A szótó a szónak az az eleme, mely az illető szónak ragozási és
szóképzési alakjaiban állandó annyiban, hogy csakis bizonyos hangtör-
vényszerű változásoknak van alávetve.”

Látható tehát, hogy Simonyi a gyök és a tő között alapvető minőségi különbséget
tételez. A tövet mint analitikus egységet tekinti, a gyököt ezzel szemben az őt
megelőző második generáció jellegzetes fogalmának tartja, amely a szó rossz ér-
telmében „abstractio”, a szükséges empirikus megalapozottsággal nem
rendelkezik.

5. (C)

Továbbvezető megjegyzések

A 19. század európai nyelvtudományának történetéhez az alapmű Anna Morpurgo-Davies monográfiája (Morpurgo-Davies 1998). Fontos tanulmányok található de Mauro–Formigari (1990)-ben is. Fontos forrásokat tett közzé az itt érintett korszakból is angol fordításban Winfred P. Lehmann szöveggyűjteményében (Lehmann 1967), amely interneten is hozzáférhető (<http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/books/readT.html>). A magyarországi fejleményekkel foglalkozó irodalomból ki kell emelni Éder Zoltán tanulmányait (Éder 1999), Balázs János esszéit (1987:450–543, részint 544 skk. is, de még inkább 1980: 7–215), a Bíró Ferenc által szerkesztett tanulmánykötetet (Bíró 2005), azon belül is Margócsy István tanulmányát, valamint Margócsy több cikkét (1986, 1987, 1996, 2007). Thimár Attila Révai-tanulmánykötete (Thimár 2007) nagyon fontos nemcsak Révaihoz, hanem általában is a 19. század elejéhez.

Gyarmathi *Affinitasa* megjelent magyar fordításban (1999), C. Vladár Zsuzsa és Szij Enikő írt hozzá kísérőtanulmányt. Gyarmathihoz fontos még C. Vladár (2001b) és (2008), az utóbbi Sajnovics *Demonstratioj*át is tárgyalja.

Reguly Antalról nemrégiben jelent meg egy igen gazdag gyűjteményes munka (Szij 2013); ebben található több tanulmány a szerkesztőtől, továbbá Reguly saját írásai, kortársak írásai róla és egyéb érdekes adalékok.

A 18–19. századi nyelvészet tudományfilozófiai kérdéseivel foglalkozott Békés Vera több publikációjában, melyek közül a legfontosabb Békés (1997). A Czuczor–Fogarasi szótár az elmúlt néhány évben komoly érdeklődés középpontjába került mind a szakemberek, mind a laikusok között. Az ezzel kapcsolatos publikációk közül kiemelendő Németh Renáta kiadatlan doktori disszertációja (*A XIX. századi nyelvbölcselet és A magyar nyelv szótárának etimológiai elvei*, ELTE 2007), valamint C. Vladár Zsuzsa nyomtatásban is megjelent konferenciaelőadása (C. Vladár 2013).

6. (A)

A 19. század vége és a századforduló

Európai fejlemények

A nyelvtudomány történetének egyik legjelentősebb és hosszú távon egyik legnagyobb hatású generációváltása az 1870-es években kezdődött, és *újgrammatikus forradalom* néven ismeretes. Az újgrammatikusok eredetileg a lipcsei egyetemen tanuló és ott tudományos karriert kezdő tudósok egy csoportját jelölte; életkorban és tudományos szocializációban egymáshoz igen közel álltak; a legjelentősebbek közülük Karl Brugmann, Hermann Osthoff, Hermann Paul, Bethold Delbrück, Eduard Sievers és Karl Verner voltak (ebből a hatból egyedül a dán Verner nem lipcsei). Mint a nyelvtudomány „forradalmainál” általában, az ő esetükben is igaz, hogy nagyon sok tekintetben az őket megelőző és őket a tudományba bevezető tudósgenerációnak az eredményire támaszkodnak, és a nevükhöz kötődő újítások egy része valamilyen formában már korábban is jelen volt. Fontosságukat ugyanakkor egyáltalán nem szabad alábecsülni; a velük kezdődő néhány évtized a tudomány történetének egyik legérdekesebb, valódi átalakulást hozó időszaka volt.

Az ún. újgrammatikus korszak kezdete tudományszociológiai értelemben a Brugmann és Curtius közötti konfliktushoz és Brugmann saját folyóiratának, a *Morphologische Untersuchungen*nek az indításához kötődik. Georg Curtius (1820–85) kiváló görög nyelvész és filológus volt; szerkesztett egy folyóiratot, amely *Curtius Studien* néven volt ismeretes (teljes címe *Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik*). Mikor 1876-ban egy évig távol volt, a szerkesztést fiatal tanítványára-kollégájára, Brugmannra bízta. Brugmann két cikket is közzétett Curtius távollétében; az egyikben az indoeurópai alapnyelvre rekonstruált két olyan szegmentumot, amelyek egyik leánnyelvben sem voltak változatlan formában megtalálhatók, a szótagalkotó nazálisokat (*ŋ, ɲ*). A másikban az alapnyelvi magánhangzórendszerre adott olyan rekonstrukciót, amely ellentmondott az akkor uralkodó felfogásnak, amely szerint az alapnyelvben mindössze *a, i, u* magánhangzók voltak (bár Brugmann explicite nem javasol *e, o* hangokat, cikke végén mégis egyértelműen erre a következtetésre jut). Visszatértek Curtius a folyóirat következő számában írásban határolódott el Brugmann cikkeitől, és kapcsolatukban törés állt be. Brugmann ezután Osthoff közreműködésével saját folyóiratot indított (bár a *Morphologische Untersuchungen* inkább volt rendszertelenül megjelenő gyűjteménye a kettőjük által jegyzett tanulmányoknak). Az első szám bevezetését, melyet Brugmann írt, de mindketten szerzőként jegyzik, „újgrammatikus kiáltvány” néven ismeri az utókor; ebben foglalták össze valóban manifesztó-szerűen az általuk kívánatosnak tartott – és egyébként sokan mások által is többé-kevésbé elismert – elvi és módszertani alapjait a történeti és összehasonlító nyelvtudománynak. Tudománytörténeti helyüket és jelentőségüket ugyanakkor sokkal jobban meg lehet ragadni akkor, ha az általuk a következő évtizedekben elvégzett

nyelvtörténeti, összehasonlító és rekonstrukciós munkát tekintjük át; az elvi kérdések legigényesebb tárgyalásának pedig Hermann Paul *opus magnumát* (*Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1880), illetve az 1885-86-os vitairatokat tekinthetjük (ld. a továbbvezető megjegyzésekben). A vezető újgrammatikusok egyébként többnyire igen fiatalon doktoráltak, *venia legendit* kaptak valamely német egyetemen, és professzori kinevezésük után a tudomány befolyásos intézményi képviselői lettek.

Tartalmi tekintetben, általánosságban véve az újgrammatikus szemlélet két pilléren nyugszik. Az egyik az a felfogás, hogy a nyelv nem független a beszélőtől, működése és változása csak az emberen mint a nyelv használóján keresztül érthető meg. Ez szemben állt a 19. század közepén uralkodó organikus felfogással, amely a nyelvet önálló, szinte már élőlény-szerű képződménynek tartotta, avagy valami olyan elvont instanciának, amely a beszélők közössége fölött „lebeg”. A nyelv mibenléte és működése a beszédhez és a nyelv használatához kötődő fiziológiai és pszichológiai folyamatokon keresztül érthető meg, nem spekulatív úton és absztrakciók által. Ebből következik az újgrammatikusok érdeklődése egyfelől a fonetika–beszédfiziológia iránt, másfelől a pszichológia iránt.

Az újgrammatikus szemlélet másik pillére az uniformitarianizmus. Ez az elv azt mondja ki, hogy a történetileg változó rendszerek – legyenek akár természeti képződmények, mint a földkéreg, akár emberi-kulturális jelenségek, mint a szokásrendszerek, avagy éppen a nyelv – alapvető működési elvei és változási mechanizmusai hosszú időn át változatlanok maradnak. Az uniformitarianizmus elve explicit módon először a geológiában lett megfogalmazva; nagyon leegyszerűsítve úgy kell elgondolnunk, hogy bár a földfelszín alakulatai rendkívül változatosak a Himalájától a Szaharáig avagy a tengerfenéig, ezek mégis mindössze kétféle erő, a tektonikus mozgások és az erózió összjátékának következtében állnak elő kellőképpen hosszú idő elteltével. Az uniformitarianizmus elve szemben áll a korabeli „katasztrofista” elképzelésekkel: ezek azt feltételezték, hogy a természet és az emberiség története minőségileg alapvetően eltérő korszakokra tagolódik, amelyeket kataklizmikus események határolnak. Ezek a katasztrófák – a bibliai özönvízhez hasonlóan – *tabula rasát* csinálnak, utánuk új törvényszerűségek alapján szinte új világ jön létre. Ebben a felfogásban egy múltbéli állapot hipotetikus rekonstrukcióját semmilyen módon nem minősíti az, hogy jelenben a rekonstrukciónak semmiféle analógiája nem látható, és az azt meghatározó legalapvetőbb törvényszerűségek sem egyeztethetők össze a jelenlegi állapotokkal.

A nyelvtudományban katasztrofistának lehet nevezni általában azokat a 19. század eleji-közepi modelleket, amelyek alapvetően eltérő morfológiai szerveződést tulajdonítottak a különböző nyelvtörténeti korszakoknak – még akkor is, ha ezeket a nagyívű fejlődési modelleket egyfajta evolúciós folytonossággal írták le. Jellemzően ilyen volt Schleicher elképzelése a nyelvek „életciklusairól”, melyet korábban részletesen bemutatunk. Az uniformitarianizmus szellemében indoklatlan dolog azt feltételezni, hogy egy adott nyelvcsalád, pl. az indoeurópai történetének egy korai stádiumában nem volt semmiféle morfológiai szerkezet, és

a nyelv pusztá gyökökből állt, aminthogy azt is indokolatlan feltételezni, hogy volt tisztán agglutináló korszak, ha egyszer a leánynyelvek ilyesmit nem mutatnak, és semmiféle szigorú módszertannel nem következtethetünk rá. Az újgrammatikusok éppen ezért állást foglaltak ezzel az elterjedt felfogással szemben, és nagy hangsúlyt fektettek a rekonstrukció módszertanának tisztázására.

Számukra a nyelvi változásnak alapvetően kétféle belső, tehát nyelvi érintkezést nem feltételező mechanizmusa létezik: a hangváltozás és az analógia. Ebben önmagában nem sok újdonság volt a kortársak részére, hiszen ezt már pl. Schleicher is leírta, az 1870-es évekre ez szinte közhelynek számított. Schleicher ugyanakkor – a korszellemnek megfelelően – úgy gondolta, hogy ezek a mechanizmusok a nyelvek „életének” korai időszakában, az általa őstörténetinek nevezett korszakban nem működtek, hiszen az a fejlődő korszak, a hangváltozás és az analógia pedig a leépülés formái. Az újgrammatikusok ismét csak az uniformitarianizmus jegyében ezt elképzelhetetlennek tartották; mióta az emberi nyelvek (valóban nyelvnek nevezhető formában és annak megfelelő komplexitással) léteznek, hangváltozások és nyelvtani változások biztos, hogy mindig is voltak.

A hangváltozásokhoz kapcsolódik az újgrammatikusokkal kapcsolatban legtöbbit emlegetett, de gyakran félreértett elv, a kivétel nélküliség elve. Az Osthoff-Brugmann-féle kiáltványban ez olvasható: „minden hangváltozás, amennyiben mechanikusan megy végbe, kivételt nem ismerő törvényeket követ, azaz a hangok mozgásának iránya a nyelvi közösség valamennyi tagjánál mindig azonos, kivéve ha a nyelv dialektusokra válik szét, és a változás kivétel nélkül végbemegy minden szóban, ahol a változásnak alávetett hang azonos viszonyok között jelenik meg” (Telegdi Zsigmond fordításában). Hermann Paul a *Prinzipien der Sprachgeschichte*-ben megkülönböztette a „valódi” hangváltozásokat – amelyek a hangképzés fokozatos eltolódásaként leírhatók és valóban kivétel nélküliek szoktak lenni, mint például a szóvégi zöngétlenedés számos nyelvben – azoktól a változásoktól, amelyek a hangokat érintik ugyan, de fokozatos eltolódásként nem írhatók le, és gyakran szórványosan, rendszertelenül jelentkeznek, mint például a *malozsa* > *mazsola* típusú metatézis (hangátvetés) a magyarban. Ez önmagában még nem jelentett volna nagy elvi újítást a nyelvtudomány korabeli állapotához képest. A hangváltozások diffúzióját az újgrammatikusok korán felismerték, és természetesen tisztában voltak azzal, hogy bizonyos változások alól különféle okok miatt látszólag lehetnek kivételek. A természettudományos megfogalmazással egy idő múltán felhagytak, hiszen a lényeg nem ebben rejlett.

A hangváltozások kivétel nélküliségének elve valójában a fonológia és a morfológia viszonyának tisztázásában jelentett hatalmas előrelépést. Az ógrammatikusok számára nem jelentett elvi szinten problémát az, ha például két hasonló funkciójú toldalék hangalakilag kivételesen viszonyult egymáshoz; ha morfológiailag megfeleltek egymásnak, ez elegendő volt az etimológiai megfelelés kijelentéséhez. Bopp számára magától értetődően megfelelt egymásnak a latin jövőidő *-b-* toldaléka (*amabo* ‘szeretni fogok’) és a görög jövőidő *-s-* toldaléka (*phileso*

'szeretni fogok') annak ellenére, hogy rendszeres *b ~ s* hangmegfelelés a két nyelv között nincs. Schleicher a *Compendiumban* a régi indoeurópai nyelvekben föllelhető összes E/2 személyragot (-*eis*, -*si*, -*s*, -*tha*, -*ta*, -*thi*, -*dhi*) levezette az alapnyelvi **tva* névmásból. Ezekkel a rekonstrukciókkal (illetve Bopp esetében csak kvázi-rekonstrukcióval) nem az a probléma, hogy a feltételezett eredeti alak és a származtatott alakok között esetenként túl nagy a különbség, hiszen elég hosszú idő elteltével nagyon nagy eltérések is kialakulhatnak a hangalakokban. A probléma az, hogy ezeken a konkrét morfémákon kívül a levezetéshez szükséges hangalaki módosulások (például egy *tv > s* változás) sehol máshol nem található meg – vagyis ezek *mint hangváltozások* nem rendszeresek, hanem kivételesek, *ad hoc* jellegűek. Mindez abból adódott, hogy a hangtani megfontolások másodlagos szerepet játszottak a morfológiai és funkcionális megfontolásokhoz képest.

Az újgrammatikusok ezt a viszonyt fordították meg, és ezzel maradandót alkottak a történeti és összehasonlító nyelvtudomány módszertanában. A hangváltozások kivétel nélküliségének kimondásával a fonológiai megfeleléseket tették meg a morfológiai és általában az etimológiai azonosíthatóság legfőbb feltételévé. Innentől kezdve hiába felel meg egymásnak két morféma funkciójában és elhelyezkedésében is (mint például a latin és a görög jövő idejű toldalék), etimológiai összefüggésük nem állítható, ha a köztük fennálló hangtani különbségek nem illeszkednek a két nyelv között egyébként fennálló hangmegfelelések rendszerébe. Pozitív példa erre a melléknévi közép fok toldaléka a magyar és a finn esetében (*újabb ~ uudempi*). Bár a magyar *b* és a finn *mp* ezen kívül csak egyetlen lexikális tételben felel meg egymásnak (*hab ~ kumpoa*), a magyar zöngés zárhangok és a finn nazális + zöngétlen zárhang szekvenciák megfelelésére nagyon sok példa van, ez tehát rendszerszerűnek tekinthető (*lúd ~ lintu, dug ~ tunkea, had ~ kunta*).

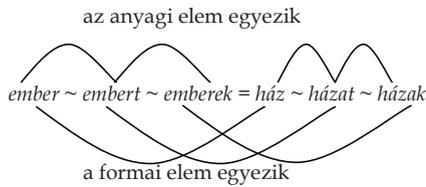
Az, hogy a morfológiai és a lexikális rekonstrukciónak az alapját a hangmegfelelések jelentik, óriási jelentőségű elv, a történeti és összehasonlító nyelvészetnek messze az egyik legfontosabb meghatározója. A hangváltozások kivétel nélküliségének elvét tehát ennek fényében kell értékelnünk: az újgrammatikusok határozottan úgy foglaltak állást, hogy a morfológiai vagy egyéb szempontok nem írhatják felül a hangalaki megfelelést, vagyis a hangalaki különbségek rendszerszerűségét; ez utóbbi pedig éppen abból adódik, hogy a hangváltozások sincsenek tekintettel a jelentésre, a morfológiai kategóriára, vagy bármilyen egyébre a hangalak és a hangkörnyezet sajátosságain kívül.

A nyelvi változás másik nagy belső mechanizmusa az analógiás változás. Ezzel a névvel már hosszú ideje illették a morfológiai (vagy tágabban nyelvtani) változások számos fajtáját, elsősorban a morfológiai hasonulásokat, paradigmikus kiegyenlítődéseket, az allomorfikus változások csökkenését. A század vége felé az újgrammatikusok már sokat foglalkoztak az analógiás változások általános kérdéseivel. Ebből az időszakból az egyik legalaposabb tárgyalása a kérdésnek Hermann Paulé (a *Prinzipien*-ben). Paul analógia-elméletének – melyben érdekes módon az analógia nem elsősorban történeti fogalom, hanem a nyelvi kreativitás magyarázó elve – alapvonalai a következők.

A szavaknak és a nagyobb szintaktikai egységeknek az elmében képzetek felelnek meg. Ezek a képzetek csoportokba rendeződnek, ez az elrendeződés azonban egyénenként sem szükségszerűen ugyanaz, és időben is változik. Bizonyos kapcsolatok bevésődnek, elmélyülnek, mások meggyengülnek, elemek és kapcsolatok egyaránt eltűnhetnek, újak jelennek meg, átsorolódnak, és így tovább. A csoportok többdimenziós rendszert alkotnak, egyidejűleg szerveződnek hierarchikusan és egymást keresztező módokon.

Paul az így létrejövő csoportokat két nagy típusba osztotta. *Anyagi csoportok*nak nevezte azokat az alakokat, amelyek pl. egy szó paradigmáját vagy annak valamely részét alkotják, az egy jelentéstartományba tartozó szavakat, a meghatározott szemantikai viszonyokat mutató szavakat. Ezzel szemben *formai*

19. Anyagi és formai csoportok Hermann Paulnál

hangalaki egyezés fennállhat egymástól függetlenül az anyagi elemekben, a formai elemekben, vagy hiányozhat mindkettőből

*csoportok*nak nevezte a bizonyos nyelvtani tulajdonságok által összekötött alakokat, pl. középfokú melléknévek, birtokos esetű alakok, egyes szám első személyű igealakok. Csoportokat ugyanakkor *analóg aránypárok* is alkothatnak (ld. 19. szövegdoboz).

Paul egyik legfontosabb tétele ezzel kapcsolatban az, hogy az ilyen aránypárokon alapszik mind a nyelvhasználat kreatív volta, mind a nyelvtanulás és a nyelvsajátítás. Hogy egy beszélő adott beszédhelyzetben egy formát azért hoz-e létre, mert az emlékezetében tárolta, vagy aránypár alapján, gyakorlatilag mindegy. A szavak/szóalakok közötti kapcsolatok erősségének függvénye az, hogy az analógiás vagy a bevésődött alakot használjuk-e. Ezért nem válik soha teljesen szabályossá egyetlen nyelv nyelvtana sem; az analógia nem abszolút érvényű. Ugyanakkor analógiás alakok is bevésődhetnek, ha egy beszélő sokat használja őket. A gyermekek esetében azért gyakoribbak az analógiás képzések, mert a bevésődés, ami felülírhatná őket, még gyenge. Később nem az analógiás képességük gyengül, hanem egyszerűen egyre kevésbé van rá szükségük.

Érvényes analógia, és ebből következően analógiás változás csak olyan aránypáron működhet, amelyben vagy a formai, vagy az anyagi egyezés hangalakilag is érvényesül. Paul példája szerint ezért volt lehetséges a latin *senatus* szó birtokos esetű alakjának újraalkotása (korábbi *senatūs* helyett *senati*), mert a hangalakilag hasonló végződésű (bár más ragozási típushoz tartozó) *animus*-típusú szavak (birtokos eset *animi*) erre módot adtak. Hasonló változtatás nem lett volna lehetséges mondjuk az *animus* és a *mensa* típusú szavak között, itt ugyanis hiányzik mind a hangalakilag érvényesülő formai egyezés, mind a hangalakilag érvényesülő anyagi egyezés. Ahol ilyen egyezés híján mégis megtörténik egy morfoló-

giai képzésmód terjedése, ott nem valódi analógiás változásról van szó; ilyen például a német birtokos eseti -s végződés megjelenése nőnemű szavakon (*Klaras*).

Paul az analógiaelméletét kiterjesztette a szintaktikai funkciókra is. Szerinte a szintaktikai viszonyok abban különböznek a szavak közötti kapcsolatoktól, hogy az előbbi esetében a kapcsolatok nem az elmében, hanem azon kívül jönnek létre (tulajdonképpen ez azt jelenti, hogy szintagmatikus viszonyok állnak fönn köztük, míg morfológiailag összefüggő szóalakok között csak paradigmaticus viszonyok lehetségesek). Az elmében ugyanakkor létrejön ezeknek a kapcsolatoknak egyfajta belső leképeződése; ez maga a funkció, amely a formával együtt alkotja az arányt összetartó kapcsolatot. A szintaktikai viszonyok mind ilyen arányok absztrakciói, azaz például a *Péter ír* és a *Pista olvas* esetében a *Péter* és az *ír* között ugyanaz a viszony áll fönn, mint a *Pista* és az *olvas* között; ennek a viszonynak az absztrakcióját nevezzük alany-állítmányi viszonynak.

Az, hogy Paul az analógiaelméletet a szintaxisra is kiterjesztette, azért is jelentős, mert a szintaxist a 19. század folyamán félig-meddig a nyelvtudomány perifériájához sorolták. Mivel úgy gondolták, hogy a mondat lényege egy gondolati egység megfogalmazása, és a beszélő szabadsága nagy mértékben érvényesül a teljes mondatok megalkotása során – szemben a morfológiai alakok képzésével és alkalmazásával avagy a hangtani szabályszerűségekkel –, a mondat szerkezetben egyfajta határterületet láttak, amely a nyelvet a pszichés tartalmakhoz és a gondolkodáshoz köti. A mondattan elméleti vitái olyan jellegűek voltak, mint például – hogy a leghíresebbet említsük – az analízis-szintézis-vita. Herman Paul szerint a mondatok az elmében már létező fogalmak összekapcsolásaiból állnak össze, a mondat és az általa kifejezett gondolat viszonya tehát szintetikus jellegű, a mondatnak mai fogalmaink szerint kompozicionális szerkezete van. Wilhelm Wundt ezzel szemben azt képviselte, hogy a mondat megfelelője gondolati szinten tagolatlan egész, és részekre, összetevőkre már csak utólag elemzi a nyelv; a mondat szerkezet tehát eredendően analitikus úton jön létre, és a mondatnál kisebb nyelvi egységeknek nincs megfelelője az elmében.

Az újgrammatikusokról összefoglaló értékelésként elmondható, hogy lényegében újraírták a tudományt, még ha építettek is mindarra, ami elődeik munkásságából érdemesnek bizonyult rá. Voltak közöttük, akik az indoeurópai nyelvek problémáit adatszinten is, filológiai szinten is, módszertani és elméleti szinten is jóformán maradéktalanul átlátták, és olyan alapműveket írtak, amelyekhez a mai napig érdemes visszanyúlania az aktív kutatónak – az őket megelőző generációról ma ezt már nem mondhatjuk el. Pusztán mennyiségre nézve is óriási gyakorlati munkát végeztek (elemzések, leírások, etimológiák) oly módon, hogy nagyon sok esetben kézikönyvek, szótárak, nyelvtanok sem álltak rendelkezésükre – ezeket nekik maguknak kellett elkészíteniük. A módszertani, elméleti alapokra is nagyon világosan, kritikusan reflektáltak, és bár a következő évszázad bizonyos tekintetben meghaladta őket, a történeti és összehasonlító nyelvészet szilárd talapzatát ők vetették meg.

A nyelvtudomány történetében a 19. század mind tudományszociológiai-intézményi, mind gondolkodástörténeti szempontból egyedülálló helyet foglal el. Az első szempontból nagyon fontos fejlemény a tudomány intézményesülése és szakmává válása a szó szűk értelmében. A 19. századot megelőzően tudománnyal gyakorlatilag csak olyanok foglalkoztak, akiknek nem kellett pénzkereső munkát folytatniuk akár örökölt vagyonuknak köszönhetően, akár azért, mert szerzetesként anyagi helyzetükről nem személyesen kellett gondoskodniuk; avagy kenyérkereső foglalkozásuk mellett, mintegy szabadidős tevékenységként úzték a tudományt. A 19. századi Németországban alakult ki először az a helyzet, hogy a tudomány művelése szakma volt, belátható pályaképpel, javadalmazási rendszerrel, amely az ezzel foglalkozók megélhetését biztosította. A tudomány intézményesüléséhez tartozott még az is hogy közösségi műveléséhez, az eredmények továbbadásához megbízhatóan működő fórumok alakultak ki a tudós társaságok, egyetemi tudós közösségek, könyvtárak, szakmai folyóiratok és egyéb publikációk formájában. Véget ért az a helyzet, ami a 17–18. századot még jellemezte, amikor is sokszor teljesen esetleges volt, hogy egy tudománnyal foglalkozó ember az elődök eredményeiből mivel találkozik és mivel nem. Az institucionalizálódás és a professzionalizálódás együtt járt; a 19. század az az időszak, amikor tulajdonképpen először beszélhetünk *hivatásos* nyelvészekről. Ráadásul – legalábbis Németországban – ezeknek az állásoknak a száma is viszonylag nagyra nőtt a század végére: különböző új alapítású nyelvi tanszékek, filológiai tanszékek jöttek létre, melyeket az 1880-as évekkel kezdődően jóformán már kizárólag újgrammatikus irányultságú nyelvészek töltöttek be.

A 19. század intézményesülő és professzionalizálódó nyelvtudományának jellemzője volt még az egyre erősebb specializálódás. Az egyre gyarapodó és egyre megbízhatóbban hagyományozódó tudásanyag egyre szűkebb szakterületeket hívott életre. Egy-egy nyelvész egyre inkább már csak nyelvek egy szűkebb csoportjával foglalkozott, megjelentek a hivatásos szlavisták, keltológusok, romanisták, finnugristák. Ugyanakkor a századvég volt valószínűleg az utolsó korszaka az univerzális tudósoknak is; a Brugmann-féle kalibereknek, akik lényegében egy személyben bírták a régi indoeurópai nyelvekre vonatkozó, hozzáférhető tudásanyagot egészen a filológiai részletekig menően; sőt, sok esetben ők maguk írták azokat a kézikönyveket, összefoglaló munkákat, szótárakat, amelyekhez a mai napig érdemes visszanyúlnunk, amikor konkrét kérdésben kutakodunk.

Bár a századvég és a századelő évtizedeiben valóban az újgrammatikus irányultság volt a meghatározó, távolról sem volt kizárólagos a szigorú módszertan, empirikus alapon művelt történeti hangtan és morfológia dominanciája. Önálló kérdésként merült föl már a nyelv mint társadalmi jelenség (Whitney), a jelentés és a jelentésviszonyok mibenléte (Bréal), a nyelv pszichológiai oldala (Steinthal), a dialektológia és a nyelvföldrajz (Gilliéron, Ascoli, Gauchat), a fonológia (Baudouin de Courtenay és Kruszewski), avagy a gyakorlati fonetika (Sievers, Sweet). Mindezek a tudományterületek sikeresen integrálódtak egy olyan olyan paradigmába, amely egészen az 1930-as évekig uralkodóan mégis újgram-

matikus jellegű maradt; a történeti és összehasonlító nyelvtudomány pedig a mai napig magán hordozza ezt az újgrammatikus meghatározottságot.

A magyarországi fejlemények a 19. század második felében és a századfordulón

A 19. század közepének legnagyobb nyelvésze kétségkívül Hunfalvy Pál (1810–1891) volt. Jól ismerte korának bontakozó, majd megerősödő indoeurópai nyelvészetét, de a török nyelvekben is igen jártas volt. Az ország első nyelvészeti folyóiratát ő alapította és szerkesztette (1856: *Magyar Nyelvészet*, 1862-től *Nyelvtudományi Közlemények* néven új alapítás). Tudományos nézeteiben meghaladta a romantikus nemzedéket; világosabb képzei voltak a nyelv őstörténetéről és rokonságáról (bár a magyart a finnugor és a török nyelvek közé helyezte), és közelebb állt az újgrammatikusokra jellemző pozitivistá tudományosságához. A Reguly Antal által gyűjtött hatalmas és nehezen értelmezhető anyagon sokat dolgozott. Jelentős tudományszervező is volt, kora legkiválóbb külföldi tudósaival rendszeres kapcsolatban állt. Az utókor szemével nézve egyik legnagyobb tette az volt, hogy 1858-ban Magyarországra hívta Joseph Budenzet (Budenz József, 1836–1892), az akkor mindössze huszonnégy éves göttingeni német diákot.

Budenz eredetileg indogermanisztikát és turkológiát tanult, magyarral Hunfalvy tanácsára kezdett foglalkozni. 1872-ben kapott nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezést Pestre mint – addig előzmény nélküli módon – az uráli és altaji összehasonlító nyelvészet professzora. A finnugor nyelvtudomány övele vált visszafordíthatatlanul nagykorú és elismert tudománnyá, a nyelvrokonság gondolata pedig széles körben elfogadott és az idő előrehaladtával egyre egyértelműbben meghatározott tartalmú tudományos felfogássá. Hunfalvyhoz hasonlóan Budenz is a török rokonsági körbe (is) tartozó nyelvnek vélte a magyart, hosszú és alapos kutatómunka alapján foglalt végül állást a finnugor rokonság mellett. Etimológiai, összehasonlító nyelvészeti munkássága alapvető fontosságú lett a finnugor nyelvészet számára. Nagy számú tanulmánya és szakkönyve közül kiemelkedik a *Magyar-ugor összehasonlító szótár* (Budapest, 1873–81) és *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. I. rész. Az ugor nyelvek szóképzése* (Budapest, 1884–87).

A nyelvrokonság kérdésében Budenz legfőbb ellenlábasa a vele szinte egyidős Vámbéry Ármin (1832–1913) volt. Vámbéry az 1850–60-as években az Akadémia támogatásával több utat tett a Közel-Keleten és Belső-Ázsiában, és (az európai nyelvek kitűnő ismerete mellett) számos keleti nyelv és kultúra kiemelkedő szakértőjévé vált, nagy nemzetközi elismertségre is szert tett. 1870-től a keleti nyelvek nyilvános rendes tanára volt a pesti egyetemen. Az 1860-as évek végén hosszan tartó vitát nyitott a magyar nyelv eredetéről és rokonságáról; ebben főleg Budenz, másodsorban Hunfalvy vett részt, és a tudomány számára felbecsülhetetlen értékű munkát végeztek a vitás és tisztázásra szoruló kérdések módszeres feldolgozásával és megválaszolásával. Az ugor–török háború néven ismert vita mintegy húsz év leforgása alatt oly módon jutott nyugvópontra, hogy Vámbéry

hatalmas tekintélye és népszerűsége ellenére, melyet úgy a tudományos, mint a szélesebb közönség előtt élvezett, nem tudta már megrendíteni a szilárd tudományos alapokon nyugvó finnugor rokonsági elméletet. Ugyanakkor nézeteivel nem szigetelődött el: ahogy Budenz létrehozta a magyarországi finnugrisztika intézményileg és tartalmilag máig megszakíthatatlan hagyományát, Vámbéry Ármin – híres diákjával, az 1872-ben magántanárként habilitált Goldzieher Ignáccal – megteremtette a magyarországi orientalisztikát.

Ugyanehhez a generációhoz tartozik még Szarvas Gábor (1832–1895), a kiváló nyelvész és gimnáziumi tanár. Az Akadémia megbízásából ő szerkesztette az 1872-ben induló új folyóiratot, a *Magyar Nyelvtört.* Célja ezzel elsősorban a 19. század második felében újrainduló és főleg a szaktudományokat érintő nyelvújítási mozgalomban való tevékeny részvétel volt. Hunfalvyhoz és Budenzhez hasonlóan Szarvas is szemben állt a megelőző nemzedék nyelvtörténeti szemléletével, amelyet elsősorban a Czuczor–Fogarasi-szótár testesített meg. Tanítványával, Simonyi Zsigmonddal együtt 1873-mal kezdődően új *Magyar nyelvtörténeti szótár*at is készített (megjelent 1890–93 között).

Erről a korszakról szólva mindenképpen meg kell még említeni Brassai Sámuel (1800–1897), aki az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemen matematikát és természettudományokat, valamint ezek mellett általános nyelvészetet és szanszkrit nyelvet tanított. Az egész korszakban egyedülálló módon több fontos művet írt a magyar mondatról (*A magyar mondat* 1860–63, *A magyar bővített mondat* 1870, *A mondat dualismusa* 1884). Ha a magyaron kívül németül is publikált volna, egészen biztos, hogy komoly nemzetközi hírnévre is szert tehetett volna.

Intézménytörténeti és tudományszociológiai szempontból a 19. század utolsó három évtizedének egyik legfontosabb változása az volt, hogy az egyetemek komoly szerepet kezdtek játszani a tudomány művelésének és átadásának terén az Akadémia mellett. Köszönhető volt ez Leo Thun, majd Trefort Ágoston reformjainak, amelyek nagyrészt a Wilhelm von Humboldt nevéhez fűződő német mintát követték. Az 1880-as években bevezették a szemináriumi formájú oktatást, és négyévéssé tették a bölcsészeti képzést, ami általában véve nagyot lendített a színvonalon. Révai Miklós halála (1807) óta komoly nyelvész először csak 1865-ben kapott kinevezést a pesti egyetemre Riedl Szende (1831–1873) személyében (német nyelv és irodalom), aki előzőleg a prágai egyetem magyar nyelvi professzoraként a század közepének kiemelkedő indogermanistája, August Schleicher, és klasszikus filológusa, Georg Curtius kollégája volt. Időben az ő pesti kinevezését nem sokkal követte Budenz és Vámbéry Árminé. Az egykor Révai által betöltött magyar tanszéket ebben az időben Toldy Ferenc (1805–1875) bírta, aki az Akadémia hőskorában tevékeny tagja volt a Nyelvtudományi Bizottságnak, később a magyar nyelvtudomány történetének első forrásgyűjteményét is ő adta ki (*Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől [=Sylvestertől] Tsétsiig*, Pest, 1866), elsősorban mégis irodalomtörténész volt, nyelvészeti munkássága nem hasonlítható az imént tárgyalt tudósokéhoz. Halála után három évvel létrejött egy önálló nyelvészeti tanszék, elkülönülve az

irodalmitól; a nyelvészeti tanszék professzora Simonyi Zsigmond (1853–1919) lett 1878-tól helyettes, 1885-től rendkívüli, 1889-től pedig rendes tanárként, voltaképpen az első hivatásos „magyar nyelvész”-ként Magyarországon. Ugyanezekben az években lett Szinyei József (1857–1943) a kolozsvári egyetemen a magyar nyelv-tudomány és irodalomtörténet professzora (1886 rendkívüli, 1888 rendes tanár), Budenz József halálát követően pedig ő nyerte el a pesti egyetem uráli és altaji összehasonlító nyelvészeti tanszékét (1893). Budenz után ők ketten, Simonyi és Szinyei voltak azok, akik a századforduló idejének és a huszadik század első részének magyar nyelvtudományát tanári és kutatói munkájukkal alapvetően meghatározták.

Simonyi Zsigmond kiemelkedő művelője volt a történeti és összehasonlító nyelvészetnek, de írt iskolai nyelvtanokat, helyesírást, nyelvkönyveket, nyelvművelő és népszerűsítő munkákat is. Kedvelt kutatási területe volt a mondattan, foglalkozott a szóalkotás kérdéseivel is, Szarvas Gábor egykori tanítványaként érdekelték a kései nyelvújítás eredményei, de írt szótárt is; szakkikkek és kötetek hatalmas számban születtek a keze alatt, és nem csak magyarul. Közvetítette a nemzetközi (főleg német) nyelvtudományt Magyarországra, de a magyarról is publikált külföldön (*Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik*. Strassburg, 1907). Mindezek mellett a *Magyar Nyelvőr* szerkesztője is volt 1895-től haláláig. Szinyei József Simonyihoz hasonlóan sokoldalú tudós volt. Foglalkozott finnugor összehasonlító hang- és alaktannal, magyar nyelvtannal, magyar nyelvtörténettel, iskolai tankönyvek írásával, tanárképzéssel, tudománynépszerűsítéssel, művelődéstörténettel, tudománytörténettel, szótárírással, irodalommal és fordítással, és mindezt a magyar mellett németül és finnül. Harmicnégy éven keresztül szerkesztette a *Nyelvtudományi Közleményeket* (1896–1930). A tudományszervezésben is fontos szerepet töltött be, még a külföldi egyetemi és tudományos kinevezésekről is rendszeresen kikérték a véleményét.

A századforduló táján a magyarországi nyelvészet megnyugtatóan fejlődő, magas színvonalon művelt, sokoldalú tudomány képét mutatta. Minden nagyobb, Európában kutatott nyelvcsoporthoz megvoltak már a magyar szakértői. A századforduló évében már legalább rendkívüli, de többnyire rendes nyilvános tanári rangban tanították a pesti egyetemen a magyar mellett az összehasonlító árja (azaz indoeurópai), a török, a perzsa, a német, a francia, az olasz, a szláv és a román nyelvészetet, és az eme előadásokat hallgató diákok száma is óriási növekedést mutatott. A tanárok jelentős része a legjobb német egyetemeken szerzett korszerű tudást, ami ekkor az újgrammatikus nyelvészet ismeretét jelentette. A 19. század végi egyetemi bővülésnek és korszerűsödésnek köszönhetően tehát egyre nagyobb teret kapott mind személyi állományában, mind az oktatásban a korszerű nyelvtudomány, intézményesülése és folyamatossága az Akadémia, az egyetemek és a folyóiratok révén immáron biztosítva volt. 1904-ben létrejött a Nyelvtudományi Társaság Szily Kálmán elnökletével, 1905-ben saját folyóiratot indított *Magyar Nyelv* címen. 1907-ben az Akadémia is elindított egy újabb folyóiratot *Nyelvtudomány* címen, ezt Asbóth Oszkár, a kitűnő szlavista szerkesztette.

A kutatott területeket tekintve a magyarországi nyelvészetnek főleg azon ágait művelték magas színvonalon, amelyeknek specifikusan magyar vonatkozásai voltak. Ilyen volt természetesen a magyar nyelvtan és nyelvtörténet, később a hangtan (ehhez azonban a műszaki adottságok jobbára hiányoztak), az uráli összehasonlító nyelvészet, az orientalisztika (különösen a turkológia), és a szlavisztika (amely a szomszédos népek és a magyarországi szláv nemzetiségek nyelvét: a szerbet, horvátot, szlovákot, ukránt kutatta, gyakorlatilag pedig magában foglalta a román is). Az elméleti-módszertani kereteket a század végén már az újgrammatikus irányzat nyújtotta, de nagy hatása volt a Wihelm Wundt-féle pszichologizmusnak is.

6. (B)

Az absztrakció kérdése a hangváltozások és a hangrendszerek terén

A 19. század első felében a hangtani–hangtörténeti kérdések tárgyalása szembe-
szökő módon mutat egyfajta absztraktságot, ami inkább rokonítja a későbbi
dichotómiának megfelelően a fonológiával, mint a fonetikával. Annak, hogy az
ógrammatikusok hangtana sokkal inkább volt „ősfonológia” mint „ősfonetika”,
szép példája a híres Grimm-féle *Kreislauf* (ld. fentebb), amellyel az utóbb róla elne-
vezett hangtörvényt és az ófelnémet mássalhangzó-eltolódást foglalta egységes
keretbe a *Deutsche Grammatik* második kiadásában (1821):

Grimm azon az áron tudta ezt a rendkívül elegáns és egységes modellt felállítani,
hogy a hangok pontos mibenlététől – amelyet a szükséges mértékben már ő is is-
merhetett – nagyvonalúan eltekintett: amit ő (PH)-ként jelöl, az a szanszkritban
[b^h], az ógörögben [p^h], a germánban [f], az ófelnémetben és a mai sztenderd né-
metben [pf] (az indoeurópai alapnyelvben pedig szintén [b^h], bár Grimm idejében
ilyen rekonstrukció még nem létezett).

Másik példa gyanánt vehetjük a korszak végéről August Schleicher elemzé-
sét az indoeurópai alapnyelv magánhangzó-rendszeréről, melyet a
*Compendium*ban mutat be. Ő az egész magánhangzórendszert, ahogyan akkor
gondolkodtak róla, vagyis középső nyelvállású magánhangzók (*e, o*) nélkül, há-
rom alapmagánhangzóból vezeti le, melyek három fokon állhatnak:

alapsgh-k	első fok	második fok
a	a+a = ā	a+a+a = ā̄
i	a+i = ai	a+a+i = āi
u	a+u = au	a+a+u = āu

Amint látható, az első, illetve a második fok az alapfokhoz képest egyszerűen egy-
egy *a* hozzáadásával áll elő; ez a csodálatosan rendszerszerű és elegáns modell
mindössze azon az egy ponton igényel kiegészítést, hogy az első és a második
fokú *ā* között nincs különbség, ezek teljes mértékben egybeesnek. Schleicher mo-
dellje szinte kísértetiesen emlékeztet az 1980–90-es évek elemelméleteire (ré-
szecske-fonológia, kormányzás-fonológia), de az ő esetében az óind grammatiku-
sok változás-modelljének az átvételéről van szó: Páníni így írta le az óind ma-
gánhangzórendszert, éspedig azért, mert a nem felső nyelvállású magánhangzók
egybeesésének (*e, o, a > a*) köszönhetően az alapnyelvi ablaut-változások (ld. 20.

szövegdoboz) az öndben már többnyire csak hosszúsági váltakozások formájában tudtak megjelenni.

20. Az *ablaut* az indoeurópai alapnyelvre rekonstruált magánhangzó-váltakozási rendszer. Eredetileg valószínűleg fonológiailag kondicionált váltakozások voltak, de idővel részben morfológizálódtak, és már a legrégebbi adatolt indoeurópai nyelvekben is morfológiailag avagy lexikálisan meghatározott váltakozásokként jelennek meg. Bizonyos komplikációktól eltekintve egy adott morféma maximálisan öt formában jelenhetett meg a váltakozó magánhangzó függvényében: *e, o, ē, ō* lehetett benne, avagy állhatott magánhangzó nélkül (nullfok). Példa a **bher-* gyök alapján:

**bher-* > gö. *phero*, óa. *beran*, la. *fero* 'visz'

**bhor-* > gö. *phoreo* 'hordoz', óa. *bær* 'vitt'

**bhēr-* > óa. *bār* 'vittek'

**bhōr-* > gö. *phōr*, la. *fur* 'tolvaj'

**bhŕ-* > né. *geboren* 'született'

Az ógrammatikusok hozzáállása a hangtanhoz és a hangváltásokhoz, és az inherens fonetikai pontatlanság, amely jellemezte, a következő okokra vezethető vissza:

(i) A hangok tárgyalásának kerete ekkor még az ókorig visszanyúló *littera-* hagyomány volt, amely az írott jelekből indult ki (bár különbséget tudott tenni betű és hang között), és a betűkhöz rendelt három tulajdonság (*figura*, azaz írott forma, *nomen*, azaz a betű neve, és *potestas*, azaz a hangérték) volt a három alapfogalma. Ez önmagában nem nyújtott megfelelő eszközöket a hangok tulajdonságainak pontos leírásához.

(ii) A hangok tárgyalása a 19.

század első felében már túlnyomórészt összehasonlító jellegű volt, ami önmagában inkább arra ösztönözte a tudósokat, hogy egyfajta közös nevezőt keressenek, és számos részlettől eltekintsenek. Példának okáért a germán nyelvek között megfigyelhető a rendszeres megfelelés a felnémet [ts] affrikáta és az összes többi germán nyelv [t]-je között (német *zehn* ~ angol *ten* 'tíz'). Ennek a megfelelésnek a szabatos leírásához és etimológiai feltérképezéséhez tulajdonképpen szükségtelen azt tudni (vagy legalábbis a 20. század végéig ez volt a jellemző felfogás), hogy az angol, a holland, a svéd stb. *t* pontosan mennyire hehezett, mennyire glottalizált, mennyire hosszú, milyen hatást gyakorol a környező magánhangzókra, és így tovább. Ezeknek a fonetikai részleteknek a leírásához nemcsak a megfelelő eszközök nem álltak rendelkezésre, szükségesnek sem látták.

(iii) A tudományos igénnyel tanulmányozott nyelvek nagyrészt holt nyelvek voltak, és így evidens módon nem voltak hozzáférhetők részletes adatok a fonetikájukhoz. Még az olyan jelenségek esetében is, amelyek élő nyelvből is adathozhatóak és illusztrálhatóak voltak, sokszor a nyelv legkorábbi dokumentált korszakáig mentek vissza (pl. az ófelnémet mássalhangzó-eltolódást nem mai felnémet, hanem ófelnémet példákön mutatták be), mert a jelenség történeti mélysége így volt értékelhető.

(iv) A valódi fonetikai munkák ismeretlenek maradtak a nyelvészek előtt; így például Kempelen Farkas rendkívül érdekes könyve a beszélőgépről, az európai nyelvek beszédhangjairól és sok általános nyelvészeti kérdésről, amelyeket lenyűgöző éleselműséggel tárt az olvasók elé egyidejűleg francia és német nyelven (*Mechanismus der menschlichen Sprache...*, 1791). A nyelvtudomány képviselői

közül senki nem reflektált a könyvre, valószínűleg tényleg nemigen ismerték; talán elmondható, hogy Kempelen jócskán megelőzte korát, hiszen az újgrammatikusok majdnem száz évvel később emelték csak be a beszédfiziológia tanulmányozását a nyelvészet körébe (ld. lentebb).

(v) Az indiai hagyomány hatása erős volt, lásd fentebb az alapnyelvi hangrendszer Schleicher-féle tárgyalását. Nyilván ez annak is volt köszönhető, hogy egy olyan hagyományról volt szó, amely egész frissen, a 19. század első éveiben került bele az európai szellemi vérkeringésbe, és erősen különbözött a humanizmus által átörökített klasszikus hagyománytól; a kettő között egy érdekes ötvöződési folyamat indult meg, de a hangtan fonetikai megalapozottságát ez a folyamat nem erősítette.

Hozzá lehet tenni ehhez azt, hogy a korabeli nyelvtudománynak a közép-pontjában eredendően nem a fonológia, hanem a morfológia állt; ahogy korábban bemutattuk, nagyívű morfológiai fejlődésmodellek adták a nyelvről való gondolkodás gerincét, és a fonológia alá volt rendelve a morfológiának.

Az újgrammatikusok a korábban leírtaknak megfelelően megfordították a morfológia és a fonológia viszonyát, és azon voltak, hogy a hangváltozások leírása szigorú módszertan szerint és megfelelő fonetikai megalapozottsággal történjen. A nyelvtudomány történetében már szinte közhelyszámba megy, mekkora jelentősége volt annak, hogy a *Bibliothek indogermanischer Grammatiken* nevű, újonnan induló sorozatnak az első kötete Sievers fonetikája volt (*Grundzüge der Lautphysiologie...*, 1876). Az üzenet világos, ha úgy tetszik: az indoeurópai nyelvtudomány a fonetikával kezdődik. Ugyanebben az évben (1876-ban) jelent meg Brugmann két fentebb említett cikke, melyek törést hoztak Curtius-szal való viszonyában. Ezek közül az egyikben szótagalkotó nazálisokat rekonstruál az indoeurópai alapnyelvre (ld. 21. szövegdoboz) – ezt a rekonstrukciót a mai napig helytállónak tartjuk. Nagyon érdekes Curtius reakciója, aki alapvetően megengedhetetlenül absztraktnak tartja olyan szegmentumok rekonstrukcióját, amelyek változatlan formában egyetlen leánynyelvben sem találhatók meg. Szó szerint ezt írja:

21. A szótagalkotó nazális

Brugmannra visszamenően **szótagalkotó nazálist** (η , η) tételezünk azon megfelelői sorok mögött, amelyekben a görögben és a szanszkritban *a* vagy *an* van, a latinban *en* vagy *em* (néha *in*, *im*), a régi germán nyelvekben *un* vagy *on*. Ez van sok egyéb példa mellett a 'hét' számnév végén avagy a fosztóképzőben:

gö. *hepta*, la. *septem*, óa. *seofon* < ie. **sep(t)ṃ*

gö. *a-*, la. *in-*, né./a. *un-* ... < **ḡ-*

„Még ha az ember megengedné is a szonáns nazálist az alapnyelvre vonatkozóan, hiba volna a létezését a görög nyelvre vonatkozóan is feltételezni... A szonáns *n* nézetem szerint a görögben legfőljebb mint *nyelvtörténeti hieroglifa*, avagy, ami attól nem sokban különbözik, mint *algebrai jel* indokolt. De nem ismerjük el, hogy ennek a hangnak a feltételezésével egyszerismind egy *valódi nyelvtörténeti tényre* derült fény,

amit örömmel fogadnánk.” (*Zur Kritik der neuesten Sprachforschung*, 1885, saját fordításom, kiemelés tőlem – Cs. A.)

A korábban mondottak fényében különösen érdekes, hogy egy igen alaposan végigérvelt és szigorú módszertannal alátámasztott rekonstrukció minőségében szembeállítja egymással az *algebrai jelet* és a *valódi nyelvtörténeti tény*t, a szótagalkotó nazálist az előbbi körébe utalva.

22. Saussure ablaut-elmélete

Nagyon leegyszerűsítve a dolgot, **Saussure** *Mémoire*-jének egyik központi kérdése az ablautnak az a rendhagyó formája, ahol hosszú magánhangzót találunk az *e*- és az *o*-fok helyén, és rövid magánhangzót a nullfokban. Ilyen például a 'tenni' jelentésű gyök:

**d^hē-* > a. *deed*, gő. *ti-^hē-mi*, la. *fē-ci*

**d^hō-* > a. *do*, gő. *^hō-mos*

**d^hV-* > gő. *^he-tos*, la. *fā-cio*

Saussure hipotézise az volt, hogy ezek a hosszú magánhangzók eredetileg rövid magánhangzó + egy egyéb szegmentum kombinációi voltak, a nullfokban megjelenő rövid magánhangzó pedig ez az általa szonáns koeficiensnek nevezett szegmentum önálló formában, azaz:

$\bar{e} < eX$, $\bar{o} < oX$, $V < X$

Ennek az elméletnek a továbbfejlesztett változatát nevezzük ma **laringális elméletnek**.

1879-ben jelent meg a fiatal Saussure könyve, a *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. Ebben a párját ritkítóan alapos, módszertani és elméleti szempontból is kivételes műben az ablaut kérdését veszi célba, amely egyszerre érinti az alapnyelvi magánhangzó-rendszert és a morfológiát, központi jelentősége tehát egyértelmű. Az ablaut szempontjából problémás alakok egy csoportjáról ad zseniális elemzést, amely azonban olyan szegmentumok rekonstrukcióján

alapszik, melyek (hasonlóan a szótagalkotó nazálisokhoz) egyik akkor ismert nyelvben sem maradtak fenn változatlanul (ld. 22. szövegdoboz).

Az újgrammatikusok érdemi reakciójának inkább a hiánya tűnik fel: gyakorlatilag nem említik, eredményeit nem veszik be összefoglaló munkáikba, nem építenek következtetéseire. Brugmann ugyan megjelentetett egy rövid értékelést a könyvről még ugyanabban az évben a *Literarisches Centralblatt*-ban, melyben visszafogottan dicséri Saussure-t, ugyanakkor felrója neki, hogy empirikusan nincs alátámasztva az elmélete, a Saussure által eredeti *Vx* (vagyis rövid magánhangzó + egy más szegmentum) szekvenciaként elemzett hosszú magánhangzók semelyik adatolt indoeurópai nyelvben nem jelennek meg másképp, csak hosszú magánhangzókként; és bár a rendszer koherenciája valóban Saussure rekonstrukciója mellett szólna, ez „csupán” egy elméleti szempont. Brugmann-nak a maga módján igaza volt: akkor még nem ismerték a hettita nyelvet, amelyben a Saussure által feltételezett titokzatos szegmentum valóban mássalhangzóként jelent meg; és mivel a legrégebbi adatolt indoeurópai nyelvről van szó, a kérdéses szegmentum archaikus voltában csak nagyon komoly indokkal lehetne kételkedni. A hettita 20. századi feltárása Saussure-t igazolta, és hipotézise azóta már – természetesen átalakult formában – az indoeurópai nyelvtudomány elvitathatatlan része.

Mindez érdekes illusztrálja az absztrakció megítélését a nyelvtudományban a 19. század folyamán, különösen az újgrammatikusok pozitívista fordulata körül.

6. (C)

Továbbvezető megjegyzések

Az újgrammatikusokra vonatkozó tömérdek irodalomból első helyen mindenképpen Anna Morpurgo-Davies korábban már említett nagymonográfiáját emelném ki (*Nineteenth century linguistics*, 1998), ennek a 9–10. fejezetei foglalkoznak a század utolsó negyedével. Korábbi, már meghaladott átfogó munka Jankowsky (1972), amely Morpurgo-Davies könyvét megelőzően alapműnek számított. Nagyon érdekes Olga Amsterdamska tudománytörténeti áttekintése a 19. századról (Amsterdamska 1987). Az újgrammatikusok megértéséhez ugyanakkor a legcélravezetőbb a jelentős korai cikkeik tanulmányozása (például a két 1876-os Brugmann-cikk, a *Nasalis sonans in der indogermanischen Grundsprache* és a *Zur Geschichte der stammabstufenden Declinationen*, továbbá Karl Vernertől az *Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung*), és feltétlenül érdemes elolvasni az 1885–86-ban megjelent vitairatokat, amelyeket Terence Wilbur szedett össze facsimile-kiadásban (Wilbur 1977), benne Georg Curtius, Berthold Delbrück, Karl Brugmann, Hugo Schuchardt, Hermann Collitz, Hermann Osthoff és Otto Jespersen írásaival.

A 19. század végének magyar tudománytörténetéhez alapvető áttekintést nyújtanak a nagy intézménytörténeti összefoglalások az Akadémiáról, illetve (elsősorban) a pesti egyetemről: Breznay Béla et al. (1896), ebben a bölcsészkar történetével Beöthy Zsolt fejezete foglalkozik, valamint Szentpétery (1935). Újabb áttekintés Sinkovics (1985), a századfordulót érinti Ladányi (1999). Szögi László számos publikációját fel lehetne itt sorolni; fontos tanulmányok olvashatók az általa szerkesztett *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái* c. kötetben (Szögi 1994). Az Akadémia vonatkozásában alapvető áttekintést ad Pach (1970). Fontos tanulmányok olvashatók erről a korszakról a Szathmári István által szerkesztett *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)* c. kötetben (Szathmári 1978), és alapvető fontosságúak Balázs János tanulmányai a *Hermész nyomában* c. kötetben (Balázs 1987: 544–679), valamint az imént említett Szathmári István-kötetben. A történetiség fogalmának 19. századi alakulásához fontos Telegdi (1966), (1967a) és (1967b). Az ugor-török háború kérdését és a nyelvrokonság kérdését tárgyalja rövid áttekintés formájában Pusztay (1977).

7. (A)

A 20. század eleje: Ferdinand de Saussure

A 20. század első három évtizede uralkodóan újgrammatikus irányultságú volt; a strukturalizmus a század középső harmadában vált a nyelvtudomány meghatározó paradigmájává. Az indoeurópai összehasonlító és történeti nyelvészet továbbra is vezető szerepet játszott, és mintául szolgált más nyelvcsaládok kutatásához. Az intézményesült tudomány fellegvára Németország maradt körülbelül a század közepéig; és bár más országok is kezdtek felzárkózni a századforduló idején, ez szinte mindig német „segítséggel” történt – vagy Németországból emigráló (mint Budenz Pesten, Max Müller Oxfordban vagy Franz Boas a new yorki Columbia Egyetemen), vagy pedig Németországban tanult honi tudósoknak köszönhetően (akár a svájci Saussure, akár az amerikai Bloomfield esetében). Az Európa- és Amerika-szerte megfigyelhető egyetemi expanzióknak köszönhetően egyre több lehetőség adódott arra, hogy a nyelvészetet mint szakmát és megélhetést nyújtó hivatást műveljék arra alkalmas emberek. Mind intézményi szinten, mind tartalmi szinten megfigyelhető egy komoly konszolidálódása a tudománynak, amely egyszerismind egyre újabb irányokban is kibontakozott (nyelvjáráskutatás, nyelvföldrajz, szemantika, a nyelv és a pszichológia kapcsolata, az elméleti fonológia korai formája stb.).

A 20. századi nyelvtudomány meghatározó alakjaként tartjuk számon Ferdinand de Saussure-t (1857–1913), és meghatározó műveként posztumusz könyvét, a *Cours de linguistique générale*-t (1916, magyarul *Bevezetés az általános nyelvészetbe*). Pályája kezdetét, tudományos szocializációját és generációs hovatartozását tekintve Saussure közel állt a korai újgrammatikusokhoz, bár személyesen nem álltak szoros kapcsolatban és Saussure bravúros *Mémoire*-ja hosszú időre érdemi visszhang nélkül maradt részükről (ld. az előző fejezetben mondottakat). Az 1880-as években Párizsban tanított, az 1890-es évekkel kezdődően haláláig Genfben, ahol sok különböző tárgyat oktatott (klasszika-filológiát, irodalmat, felirattant, nyelvészetet). Publikálni keveset publikált, de ez abban az időben nem számított kivételesnek. Néhány rövidebb cikktől eltekintve Saussure hírneve két nagy művön alapszik. Az egyik a korábban említett *Mémoire*, a másik a *Cours*.

A *Bevezetés az általános nyelvészetbe* három előadás-sorozat anyagán alapszik, amelyeket Saussure 1907–11 között tartott. A könyvet nem ő maga írta, halála után hallgatói jegyzetei alapján állította össze két genfi nyelvész kolléga, Albert Secheyne és Charles Bally. Szakmai körökben hamar reagáltak rá, Bloomfieldtől Gombocz Zoltánig a legnagyobb nyelvészek is jelentős műnek tartották. Igazi hatását nagyjából 1930–60 között fejtette ki, ez tekinthető a klasszikus strukturalizmus fénykorának mind a nyelv-, mind az irodalomtudományban (ami nem jelenti azt, hogy ezek az irányzatok minden részletükben erősen saussure-i ihletettséggel volnának). Ebben az időben magának a szövegnek a problémáival (létrejöttének

pontos körülményeivel, a szerzőség kérdésével, a szöveg hitelességével) még nem foglalkoztak, ugyanakkor az értelmezéseknek vastkos rétege kezdett kialakulni.

Az 1950-es végével kezdődően azután kialakult egy jóformán új tudományág, a Saussure-filológia. Robert Godel svájci nyelvész 1957-ben kiadta a *Cours* kéziratot forrásait (*Les sources manuscrites de Cours de linguistique générale de Ferdinand de Saussure*), majd Rudolf Engler 1967-re elkészítette a könyv első kritikai kiadását, a következő évre összeállított egy terminológiai szótárt (*Lexique de la terminologie Saussurienne*, 1968); 1972-re pedig elkészült a mű mai napig mérvadónak számító, annotált kiadása Tullio de Mauro gondozásában (végső soron az 1997-es magyar kiadás is ezen alapszik). Mindezek alapján hamar világossá vált, hogy a Bally és Sechehaye által összeállított és közreadott szöveg bizonyos tekintetekben nem azt tükrözi, amit Saussure gondolhatott – még egyes sarkalatos kérdésekre, mint például a szinkronia és diakronia viszonyára is igaz lehet ez. Mindezzel együtt azonban, mivel Saussure maga nem publikálta idevágó nézeteit, „Saussure” alatt azt értjük, ami a könyvben megtalálható. Röviden összefoglalni Saussure nézeteit nem könnyű, de a következő főbb pontok mentén talán vázolható a lényeg.

A nyelvet sokféle szempontból lehet vizsgálni, hiszen van egy fizikai-fiziológiai vetülete, van pszichológiai vetülete, van társadalmi vetülete, amelyből egy normatív irányultság is táplálkozik, a nyelv szövegekben is megtestesül, amelyekkel a filológia foglalkozik, a nyelv időben változik, tehát van története, és még lehetne hosszan sorolni. Van-e vajon módunk arra, hogy mindezek közül kihámozzuk magát a nyelvet? Létezik-e a nyelv *mint olyan* (a *langue*)?

A nyelv kézzelfogható megnyilvánulásai az egyedi közlésesemények. A nyelv ugyanakkor nem azonos ezekkel (sem ezek halmazával, összességével); a közlésesemények ugyanis egyediek mind hangzásukban, tehát fizikai mivoltukban, mind jelentésükben, ha tág értelemben ez utóbbi alá értünk mindenfajta kapcsolódó asszociációt. Ha kellő részletességgel és pontossággal meg tudjuk vizsgálni azt, ahogyan egyazon beszélő tíz alkalommal kiejti ugyanazt a szót, kimutatható, hogy ezek között nincs két pontosan egyforma. A tág értelemben vett jelentés oldalán megint csak nincs két beszélő, akik számára a képzettársításoknak pontosan ugyanazt a halmazát idézné föl egyugyanazon kifejezés. Ugyanakkor természetesen a nyelv kiválóképpen alkalmas arra, hogy kommunikáljunk segítségével; egyazon nyelv beszélőiben tehát kell, hogy legyen valami, ami elégséges mértékben közös. Ez Saussure szerint lényegénél fogva társadalmi (közösségi) természetű kell, hogy legyen; de ez a közös valami, ti. a nyelv nem abban van, amit tesznek, hanem abban, amit tudnak, hiszen a nyelvi jeleket, a közléseket a beszélők felismerik, megértik.

A nyelv közvetítő szerepet játszik a pszichés tartalmak és a hangok fizikai tartománya között. Nagyon lényeges, hogy ez a két tartomány önmagában kontinuuus, nincs önmagában adott tagoltsága. Ezt a tagolást, a pszichés tartalmak és a hangok tartományának diszkrét szakaszokra való szegmentálását a nyelv hozza létre. Ezért van az, hogy fizikailag különböző hangok/hangkomplexumok is köz-

vetíthetik ugyanazt a jelentést (*fonal ~ fonál*), és különböző jelentéseket is átadhat ugyanaz a hangkomplexum (pl. homofónia esetében, úgymint *ég, ár* stb.). A világ nyelveiből nagyon könnyű példákat találni a nagyobb jelentéstartományok eltérő felosztására (például a német vagy a magyar *Kind ~ gyermek* szóval ellentétben az olaszban nyelvileg nem kerülhető meg a nem megjelölése: *bambino* 'fiú', de *bambina* 'lány').

Az, hogy az adott nyelv milyen tagolást hoz létre akár a hangok, akár a pszichés tartalmak önmagában tagolatlan, idomtalan közegén, egyáltalán nem függ maguknak ezeknek a közegeknek a tulajdonságaitól; nincs semmi inherens tulajdonsága sem a pszichés tartalmaknak, amely a nyelvet arra kényszerítené, hogy egy megkülönböztetést jelöljön; sem pedig a hangok világának, amely a nyelvet arra kényszerítené, hogy egy adott fizikai-fiziológiai különbséget nyelvi funkcióval ruházzon fel. Nagyon lényeges, hogy ezek a lehatárolások önkényesek; nyelv (*a langue*) tulajdonképpen ezeknek a lehatárolásoknak az együttese, az a tagolás, amely a tartalmak kontinuumát felosztja és a két közegen létrehozott felosztást egymásra képezi. A nyelv tulajdonképpen többszörösen is önkényes: önkényes a pszichés tartalmak közegén létrehozott tagolása (milyen jelentéskülönbségeket kódol), önkényes a hangzó közegen létrehozott tagolása (milyen hangkülönbségeket ruház fel nyelvi funkcióval), és önkényes a kétféle tagolás egymásra képezése (tehát hogy milyen jelentéseknek milyen hangalakokat feleltet meg).

Ebben az összefüggésben válik érthetővé a forma és szubsztancia fogalompárjának saussure-i használata. Szubsztancia az, ami elvont értelemben anyagszerű, de önmagában nincs tagoltsága, nincs formája; ez jellemző a pszichés tartalmakra és a hangok fizikai-fiziológiai közegére. A nyelvhez viszont ezek nem tartoznak hozzá; a nyelv a forma, amely ráakódik a kétféle szubsztanciára, és létrehozza az előző bekezdésben leírt önkényes kapcsolatot közöttük.

Mindebből lényeges dolgok következnek, amelyek a nyelvről való gondolkodást szükségszerűen meghatározzák – és valóban meg is határozták a 20. század nagy része folyamán. Az egyik a jelentés természete és a jel fogalma. A jelentés ókorra visszamenő, általánosan elfogadott felfogása szerint a nyelv szavakat kapcsol előzetesen adott, akár valóságbeli, akár az elménkben létező entitásokhoz (dolgokhoz, lényekhez, fogalmakhoz). Saussure számára azonban a jelentés nem olyan viszony amelyben valami (egy nyelvi elem) utal valamire, ami tőle függetlenül, őt megelőzően létezik. A jelentést maguk a jelek hozzá létre, vagyis a pszichés tartalmak és a hangalakok önkényes lehatárolását és szintén önkényes egymásra képezését megelőzően nem létezik; a *jelentettet* és a *jelentőt* (*signifié* és *signifiant*) egymástól függetlenül megragadni nem lehet, mert ezek ugyanúgy elválaszthatatlanok (vagyis legfőljebb fogalmilag elválaszthatók), mint egy papírlap két oldala.

A másik ilyen fontos következmény a nyelv rendszerjellege. A nyelv elemei kizárólag egymással való összefüggésükben értelmezhetők, nincs semmiféle külső meghatározottságuk. A jelek önazonosságát csak a nyelvben mint rendszerben elfoglalt helyük határozza meg, vagyis az, hogy a rendszer többi elemétől miben

különbözik. Saussure saját példáival élve vasúti menetrendben egy adott járatot (mondjuk a minden nap 8:45-kor induló Genf–Párizs vonatot) a vasúti közlekedés teljes rendszerében elfoglalt helye definiál, nem a fizikai összetétele, hiszen állhat más kocsikból, lehet más a mozdonya, lehetnek rajta más utasok; ha egy sakkkészletből egy bábu elvész, bármilyen tárggyal lehet helyettesíteni mindaddig, amíg az összes többi darabtól megkülönböztethető és a játékosok megegyeznek abban, hogy az adott tárgy mit helyettesít, és így tovább. A nyelvi rendszer elemeinek tehát *értéke* van, ez pedig nem más, mint a rendszerben elfoglalt helyük, amit lényegében a többi elemhez való viszonyuk határoz meg. (Ennek az értékfogalomnak a helyére lépett később a strukturalista irányzatokban a *funkció* fogalma.)

A nyelvi elemek között kétféle viszony állhat fön, ezeket Saussure szintagmatikus, illetve asszociatív viszonyoknak nevezte. Szintagmatikus viszony áll fön azon elemek között, amelyek egyidejűleg vannak jelen egy nyelvi formában; egy mondat szavai között, egy szóalakon belül a morféma között, egy hangalakban az egyes szegmentumok között. Asszociatív viszony áll fön azon alakok között, amelyeket bármilyen megragadható formai, szerkezeti vagy jelentésbeli tulajdonság összeköt; egyazon tőből képzett paradigmikus alakok, egyazon képzővel különböző tövekből képzett alakok, egyazon jelentéstartományhoz tartozó szavak. Az asszociatív viszony saussure-i fogalma nagyon közeli rokonságot mutat Hermann Paul anyagi és formai csoportjaival (ld. az előző fejezetet); a strukturalista nyelvészetben pedig asszociatív helyett sokszor paradigmikus viszonyoknak nevezték ezt a kategóriát, ráadásul hol azonos, hol szűkebb körre értelmezve. De központi jelentősége lett a strukturalista irányzatokban, hiszen a paradigmikus (asszociatív) viszonyok összessége voltaképpen az absztrakt értelemben vett nyelvi rendszer egészét jelenti.

A harmadik fontos következmény a szinkrónia és a diakrónia viszonyát érinti. Kézenfekvőnek látszik, hogy ha a nyelv rendszerjellegét a fentebbi értelmezéssel középpontba helyezzük, a nyelvi változás a perifériára fog szorulni. Ennek oka az, hogy rendszerszerű viszonyban csak az egyazon rendszerben egy időben jelen lévő és funkcionáló, egymáshoz képesti viszonyukban értelmezhető elemek állnak, az időben egymás helyére lépő elemek nem. A múlt nem része a nyelvi rendszernek, és semmiféle magyarázó erővel nem bír, ahogyan Saussure hasonlata szerint egy sakkjátszma adott állásánál a figurák közötti viszonyok és a játékosok lehetőségeit kizárólag az adott helyzet határozza meg; aki abban a pillanatban látja először a táblát, egyáltalán nem rendelkezik több információval, mint az, aki az első lépéstől kezdve követi a játszmát, és pontosan tudja, hogy milyen lépések vezettek az adott álláshoz.

A szinkrónia–diakrónia dichotómia lényegi tulajdonsága a *Bevezetés* gondolatmenetét követve az, hogy a szinkrónia rendszerszerű, míg a diakrónia nem az, a nyelvi változások a rendszerszerűségeket inkább leépítik, a szisztematikus viszonyokat megbontják. Gondoljunk például egy hangváltozásra, amely szó belsőjében másképp érint egy hangot, mint szó végén: a toldalékolás következtében

más és más környezetbe kerülő tővégi hangokat a paradigma különböző alakjaiban máshogy módosítja, így azonban a fonológiailag egységes szótónek különböző alakváltozatai jönnek létre, a paradigmatis egységesség tehát a hangváltás következtében sérül.

Több ok miatt is (pl. mert Saussure többhelyütt is tárgyalja az analógiás változásokat, amelyek éppen a paradigmatis egységességet állítják helyre) általános elterjedt vélekedés, hogy a szinkrónia és a diakrónia erőteljes szembeállítása nem felel meg az ő eredeti felfogásának, és inkább a kötet szerkesztőinek tulajdonítható. Érdekes az is, hogy az európai strukturalista irányzatok egyik legfőbb törekvése éppen az volt, hogy ezt a Saussure-nek tulajdonított szembeállást megcáfolják, és kimutassák, hogy a nyelvi változásokra igenis komoly hatással vannak a nyelv rendszerszerű vonásai, illetve a változások maguk is történhetnek olyan módon, hogy éppen a rendszerszerűséget erősítik vagy állítják helyre. Mind a prágai, mind a francia strukturalizmus maradandó eredményei közé tartozik a hangváltások szematikus tulajdonságainak kutatása (ld. Roman Jakobson előadásait és írásait a fonologizálódásról és a fonológiai változások egyéb típusairól, vagy francia részről André Martinet *Economie des changements phonétiques* c. 1955-ben megjelent híres könyvét).

Saussure *Bevezetése* az egész nyelvtudomány történetének messze egyik legnagyobb hatású könyve. Nem annyira azért, mert jelentősen új és szokatlan dolgokról szólna. Újgrammatikus iskolázottságú kortársai valószínűleg nem sok meglepőt találhattak benne akár az általánosabb, elvi problémák tárgyalásában, akár az egyes részletkérdésekben. A könyv nagyszabású szintézis olyan gondolatokról, amelyek ilyen vagy olyan módon, explicitebb vagy implicittebb formában, de jelen voltak az 1910-es évek szellemi környezetében. Mégis korszakalkotó műnek kezdték tekinteni, és hatása néhány évtized alatt óriási lett. A *Bevezetés* olyan, mint egy gyűjtőlencse: összegyűjti mindazt a fényt, ami éri, de azt átrendezi, és újszerű módon vetíti előre. Az egyébként keveset publikáló Saussure pályáját ez a két óriási mű keretezi: a 21 éves korában publikált *Mémoire*, és a halála után, mások által összeállított *Bevezetés*. Mindkettő egészen rendkívüli elmére vall, aki megérdemli, hogy a tudomány történetének legnagyobbjai között tartsuk számon.

7. (C)

Továbbvezető megjegyzések

Saussure *Bevezetésének* ma használt kiadásai a Tullio de Mauro-féle kiadás újabb változatai, fordításai. Magyarul kétszer jelent meg, először 1967-ben B. Lőrinczy Éva fordításában, majd 1997-ben ugyanez a fordítás kisebb változtatásokkal, de a Tullio de Mauro-féle kiadás francia fordításának alapján kiegészítve az összes jegyzettel, de Mauro bevezetőjével, továbbá Herman József kísérőtanulmányával. A másodlagos irodalom több könyvtárat meg tudna tölteni; itt néhányat emelek ki

a legfontosabbak és a legjobb áttekintést nyújtók közül. Magyar fordításban is megjelent Konrad Koerner doktori disszertációja, amely Saussure 19. századi gyökereit tárja föl (Koerner 1989). Kiváló áttekintő tanulmányok olvashatók a *Cambridge Companion to Saussure* c. kötetben (Sanders 2004), amelyek munkásságának és tudománytörténeti jelentőségének minden oldalát érintik az indoeurópai nyelvészettől a szemiotikáig, a korábbi szakirodalom értékelésével együtt. A strukturalizmus történetéhez általában véve alapmű Matthews (2001), benne a saussure-i gondolatok rövid, de lényegretörő elemzésével. A *Cahiers Ferdinand de Saussure* c. folyóiratban évről évre jelennek meg újabb tanulmányok, dokumentumok Saussure-rel kapcsolatban.

Bibliográfia, ajánlott irodalom

- Aarsleff, Hans (2006) Philosophy of Language. In: Knud Haakonssen (szerk.) *The Cambridge History of Eighteenth-century Philosophy*. Cambridge: CUP, 451–495.
- Ács Pál (1982) 'A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő' *Irodalomtörténeti Közlemények* 86:391–402.
- Amsterdamska, Olga (1987) *Schools of Thought*. Dordrecht: Reidel
- Apáczai Csere János (1959[1653]) *Magyar encyclopaedia*. Sajtó alá rend. és bev. Bán Imre, jegyz. ell. Gyenis Vilmos. Budapest: Szépirod. Kiadó.
- Apáczai Csere János (1975[1653]) *Magyar Encyclopaedia*. Hasonmás kiad. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Apáczai Csere János (1977[1653]) *Magyar Encyclopaedia*. Sajtó alá rend., bev. tanulm., jegyz. Szigeti József. Bukarest: Kriterion.
- Auroux, Sylvain (szerk., 1989) *Histoire des idées linguistiques*. Lieges-Bruxelles: Mardaga.
- Auroux, Sylvain, Koerner, E.F.K., Niederehe, Hans-Josef, Versteegh, Kees (szerk., vol. 1. 2000, vol. 2. 2001) *History of the Language Sciences / Geschichte der Sprachwissenschaften / Histoire des sciences du langage .An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present / Ein internationales Handbuch zur Entwicklung der Sprachforschung von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Balassa Brunó (1930) *A latintanítás története*. Budapest [Sárkány nyomda].
- Balázs János (1958) *Sylvester János és kora*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Balázs János (1961) 'Nyelvtanirodalmunk előzményei és kezdetei.' In: Sulán (szerk.) 167–184.
- Balázs János (1978) Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány. In: Csanda Sándor-Keserű Bálint (szerk.) *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-
reneszánsz*. Szeged: JATE, 67–75.
- Balázs János (1980) *Magyar deákság*. Budapest: Magvető.
- Balázs János (1987) *Hermész nyomában*. Budapest: Magvető.
- Baranyai Decsi János (1978[1598]) *Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque* / [szöveggond. Molnár József] Budapest: ELTE, (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 5.)
- Bartók Ilona (1989) *Dévai Biró Mátyás. Ajánló bibliográfia*. Sárvár: Sylvester János Könyvtár.
- Bartók István (1995) A humanizmustól a klasszicizmus felé. Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól. *Magyar Könyvszemle* 111:349–360
- Bartók István (1998a) 'Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica. Sylvester János és Marcus Crodelius.' *Irodalomtörténeti Közlemények* 102: 642–654.
- Bartók István (1998b) 'Sylvester János elrejtett kincsei. Szempontok a Grammatica Hungarolatina új kiadásához.' *Magyar Könyvszemle* 114: 325–336.
- Bartók István (2000) 'Janus Pannonius és a magyarországi grammatikai irodalom.' In: Bartók et al. (szerk.) 97–113.

- Bartók István (2001) 'Régi magyar grammatikák Sopronban' *Magyar Könyvszemle* 117:2.173–188
- Bartók István (2002a) '*Grammatica Hungarolatina – Poetica Latinohungarica*. Sylvester János hónapnevei és a Balassi előtti világi líra.' *Irodalomtörténeti Közlemények* 106: 485–501.
- Bartók István (2002b) 'Ismeretlen adatok Sylvester Jánosról 1770-ből.' *Irodalomtörténeti Közlemények* 106: 185–191.
- Bartók István (2003) 'Sylvester János Krakkóban' in: Kovács, Petneki (szerk.) 165–171.
- Bartók István (2007) „Nem egyéb, hanem magyar poézis.” *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*. Budapest: Universitas.
- Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor (szerk., 2000) *Humanista műveltség Pannóniában*. Pécs: Művészetek Háza, Pécsi Tudományegyetem.
- Békefi Remig (1906) *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Budapest: MTA.
- Békés Vera (1997) *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin betűk.
- Bél Mátyás (1984) *Hungariából Magyarország felé*. Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Bíró Ferenc (szerk., 2005) *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest: Argumentum.
- Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos (1971) *Régi magyarországi nyomtatványok 1. kötet. 1473–1600*. Budapest: Akadémiai.
- Bretschneider, Karl Gottlieb, Heinrich Ernst Bindseil (1854) *Corpus reformatorum. Philippi Melanthonis [sic] opera quae supersunt omnia*. Volumen XX. Braunschweig: Schwetske.
- Breznay Béla et al. (1896) *A felső oktatásügy Magyarországon*. Budapest: Hornyánszky.
- Breva-Claramonte, Manuel (1983) *Sanctius' Theory of Language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Bynon, Theodora & F. R. Palmer (szerk.) (1986) *Studies in the History of Western Linguistics in Honour of R. H. Robins*. Cambridge: CUP.
- C. Vladár Zsuzsa (2001a) Pereszlényi Pál nyelvtanának terminusairól. *Magyar Nyelv* 97:467–479.
- C. Vladár Zsuzsa (2001b) Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar nyelv* 97:184–191.
- C. Vladár Zsuzsa (2007) Pereszlényi Pál grammatikája (1682). Források és párhuzamok. *Magyar Nyelv* 103: 257–270.
- C. Vladár Zsuzsa (2008) Sajnovics's Demonstratio and Gyarmathi's Affinitas: Terminology and methodology. *Acta Linguistica Hungarica* 55:145–182.
- C. Vladár Zsuzsa (2009) „A nézőpont teremt meg a tárgyat.” A módszertan szerepe a korai magyar nyelvtudományi munkákban. In: Korompay Klára et al. (szerk., 2009), *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- C. Vladár Zsuzsa (2013) A gyök fogalma az európai nyelvészetben és a Czuczor-Fogarasi-szótárban. In: Horváth Katalin (szerk.) *II. Czuczor-Fogarasi konferencia*. Budapest: MMA, 69–82.

- Chevalier, Jean-Claude (1968) *Histoire de la syntaxe. Naissance de la notion de complément dans la grammaire de français (1530–1750)*. Genève: Droz.
- Considine, John (2008) *Dictionaries in Early Modern Europe*. Cambridge: CUP.
- Covington, Michael (1984) *Syntactic Theory in the High Middle Ages*. Cambridge: CUP
- Cser András (2000) *Viginti quatuor sunt iuncturae. A Medieval Latin grammatical text with translation and a critical study*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Cser András (2004) A késő középkori didaktikus latin nyelvtanokról. In: Horváth László et al. (szerk.) *Genesisia : tanulmányok Bollók János emlékére* Budapest : Typotex, 281–288.
- Cser András (2006) A szótó fogalmának alakulása a magyar nyelvtudomány történetében. In: Kálmán László (szerk.) *KB 120 : a titkos kötet : nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta
- Cser András (2008) A morfológiai elemzés fejlődése a korai magyar nyelvtanokban Pereszlényi Pál grammatikájáig. *Nyelvtudomány* 3–4 (2007–2008)49–63.
- Csízio. (2007) *Csízio Vagyis a csillagászati tudománynak rövid és értelmes leírása*. Eredeti szerz. Regiomontanus ; ford. Heltai Gáspár ; utószó Borsa Gedeon. Budapest: Neumann Kht.
- Dán Róbert (1969) 'Ismeretlen Sylvester-nyilatkozat Laziusnál' *Irodalomtörténeti Közlemények* 73:454–6.
- Dán Róbert (1973a) *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Dán Róbert (1973b) 'Sylvester Újszövetségének nyomdai és filológiai hátteréhez' *Magyar Könyvszemle* 89:355–359.
- Dán Róbert (1987) Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia. *Magyar Könyvszemle* 103:32–36
- Demonet, Marie-Luce (1992) *Les voix du signe: Nature et origine du langage à la Renaissance, 1480–1580*. Paris: Champion.
- Demonet-Launay, Marie-Luce (1992) La désacralisation de l'hébreu au XVIe siècle. In: Ilana Zinguer (szerk., 1992) *L'hébreu au temps de la Renaissance*. Leiden: Brill, 154–171.
- Dézi Lajos (1897) *Szenczi Molnár Albert*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Dröge, Cristoph (1992) „Quia Morem Hieronymi in Transferendo Cognovi...” – Les débuts des études hébraïques chez les humanistes italiens. In: Ilana Zinguer (szerk., 1992) *L'hébreu au temps de la Renaissance*. Leiden: Brill, 65–88.
- E. Abaffy Erzsébet (1970) 'Sylvester János kétféle helyesírási rendszeréről' *Magyar Nyelv* 66:464–9.
- Éder Zoltán (1973) A Pápai-Páriz-szótár Éder-féle bővítéseinek egyik forrása. *Magyar Nyelv* 69:275–286
- Éder Zoltán (1983): Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. Különlenyomat a *Magyar Nyelvőr* 103. évfolyamából, Budapest.
- Éder Zoltán (1991) 'Sylvester és Guarino'in: Hajdú, Kiss (szerk.) 154–7.
- Éder Zoltán (1999) *Túl a Duna-tájon*. Budapest: Mundus.

- Éder Zoltán (1999a) Szótárirodalmunk történetének mostohagyermek. In: Éder (1999) 69–79.
- Gábrriel Asztrik (1938) 'Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban' *Egyetemes Philologiai Közöny* 62:22–38.
- Gardt, Andreas (1999) *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland*. Berlin/New York: Walter de Gruyter
- Gazda István (összeáll., 2000) *A magyar matematika történetéből*. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet
- Geleji Katona István (1906[1645]) *Magyar gramatikatska*. Jegyzetekkel újra kiadta Simonyi Zsigmond. Budapest: Athenaeum.
- Gyarmathi Sámuel (1799/1999), A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel, továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei. Latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorús István. Szerkesztette Szij Enikő. Budapest: Tinta
- Hadobás Sándor (2008) *Hell Miksa és Sanovics János bibliográfiája*. Rudabánya: Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány.
- Haiman György (1978) A Hoffgreff-Heltai nyomda, a magyar tipográfia műhelye / Haiman György tanulmánya a Csizió hasonmásával. Budapest: Zrínyi.
- Hajdú Mihály, Kiss Jenő (szerk., 1991) *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: [ELTE].
- Hárs János (1938) *A Debreceni aritmetika. A legrégebb magyar matematikai munka teljes szövege, magyarázata, kritikája*. Sárospatak
- Hegedűs József (1966) *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Hegedűs József (1993) 'Sylvester Jánosról, az összehasonlító nyelvészről' *Magyar Nyelv* 89:280–288.
- Hegedűs József (2003) *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Hegedűs Rita (1984) Nyelvtan és nyelvtanítás viszonya Bél Mátyás Sprachmeisterében. *Magyar Nyelvtör* 108:75–83.
- Heltai Gáspár (1924[1589]) *Heltai Gáspár, ifj., három nyelvtű szótára 1589-ből*. Bevezetéssel ellátva sajtó alá rendezte Csúry Bálint. Kolozsvár: Erdélyi Irodalmi Szemle/ Minerva Rt.
- Ivány Zoltán (1991) 'Adalékok Dévai Bíró Mátyás *ab barát, ap pap, em mester*-féle helyesírásának nyelvjárási lokalizációjához' *Magyar Nyelv* 90:447–453.
- Ivány Zoltán (1994) 'Adalékok Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngarica* című művéhez' *Magyar Nyelv* 87:439–447.
- Jakubovich Emil, Pais Dezső (1995 [1929]) *Ó-magyar olvasókönyv*. Budapest: Holnap.
- Jancsó Benedek (1881) *Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok a XVI–XVII századból*. Budapest: Aigner Lajos.
- Jankowsky, Kurt (1972) *The Neogrammarians*, The Hague/Paris: Mouton
- Jellinek, Max Hermann (1913, 1914) *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik*. Heidelberg: Carl Winter. 2 kötet.

- Jensen, Kristian (1996) The Humanist Reform of Latin and Latin Teaching. In: Jill Kraye (szerk.), *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. CUP
- Jeremiás Éva (1996) *Radix és affixum az orientális nyelvek grammatikáiban* (16–17. sz.). *Nyelvtudományi Közlemények* 95 (1996–97) 89–100.
- Keresztesi Mária (1935) A magyar matematikai műnyelv története. *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Matematikai Szemináriumából*. 11:11–30
- Klimes Péter (1934) *Bécs és a magyar humanizmus*. Budapest: Élet.
- Koerner, E. F. Konrad (1989) *Ferdinand de Saussure*. Budapest: ELTE BTK, 1989, a *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény* c. sorozat III/2 kötetében.
- Komáromi Csipkés György (2008[1655]) *Hungaria Illustrata*. Hasonmás kiadás fordítással, fordította C. Vladár Zsuzsa. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Korponay Béla (1972) *Anglicum spicilegium: the first English grammar printed in Hungary (1664)*. *Angol filológiai tanulmányok* 6.65–95
- Kovács Endre (1964) *A krakkói egyetem és a magyar művelődés*. Budapest: Akadémiai.
- Kovács Ferenc (2001) *A magyar nyelv tudományi terminológia kialakulása*. Budapest: Akadémiai.
- Kovács István, Petneki Áron (szerk., 2003) *Bámulám a Visztulát... Krakkó a magyar művelődés történetében*. Budapest: Balassi.
- Kunkin Zsuzsanna (1996) Alvarus latin-szlovák-magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása *Magyar Könyvszemle* 112:93–96
- Ladányi Andor (1999) *A magyar felsőoktatás története a 20. században*. Budapest: Akadémiai.
- Law, Vivien (1982) *The Insular Latin Grammarians*. Woodbridge: Boydell.
- Law, Vivien (1997) *Grammar and Grammarians in the Early Middle Ages*. London: Longman.
- Law, Vivien (2003) *The History of Linguistics in Europe from Plato to 1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lehmann, Winfred P. (szerk., 1967) *A Reader in Nineteenth Century Historical Indo-European Linguistics*, Indiana University Press, <http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/books/readT.html>
- Lőrinczi Réka (1998) *Kéziratok magyar nyelotanok. Kolozsvári grammatika; Fejérvári Sámuel: Institutiones*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Madas Edit, Monok István (é.n. [1998]) *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*. Budapest: Balassi.
- Margócsy István (1986) *A Révai-Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai*. In: Kulin Ferenc és Margócsy István (szerk.) *Klasszika és romantika között*, Budapest: Szépirodalmi.
- Margócsy István (1987) Révai Miklós és a magyar nyelv tudomány önállósulása. *Irodalomtörténeti közlemények* 539–581.
- Margócsy István (1996) A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében. In: Debreceni Attila (szerk.) *Folytonosság és fordulat*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Margócsy István (2005) A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. In: Bíró Ferenc (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest: Argumentum, 71–151.

- Margócsy István (2007) „Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv” A magyar nyelv kultikus megközelítései. In: Margócsy (szerk.) *Égi és földi virágzás tüköre*, Budapest: Holnap, 165–229.
- Matthews, Peter Hugoe (1994) 'Greek and Latin linguistics' in: Lepschy, Giulio C. (szerk.) *History of Linguistics*. Vol II. London: Longman.; 1–133.
- Matthews, Peter Hugoe (2001) *A Short History of Structural Linguistics*. Cambridge: CUP
- Mauro, Tullio de, Lia Formigari (szerk., 1990) *Leibniz, Humboldt and the Origins of Comparativism*. Amsterdam: Benjamins.
- McKitterick, Rosamond (szerk., 1994) *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*. Cambridge: CUP.
- Melich János (1907) *A magyar szótáriróadalom. 1. füzet: A legrégibb szójegyzekektől P. Páriz szótáráig. Nyelvészeti füzetek 46*. Budapest: Athenaeum.
- Melich János (1908a) *Az Orthographia ungarica és a magyar helyesírás*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Melius Juhász Péter (1979[1578]) *Herbárium : az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* Bev., magyarázó jegyz. és sajtó alá rend. Szabó Attila. Bukarest: Kriterion.
- Melius Juhász Péter (2002[1578]) *Herbarium : Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól...* Faksimile kiad. Budapest: Balassi, MTA Irodalomtud. Int., OSZK
- Mészáros István (1973) *A XII. század esztergomi diákjegyzet*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Mészáros István (1981) *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest: Akadémiai.
- Mészáros István, Németh András, Pukánszky Béla (1999) *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest: Osiris.
- Molnár József, Simon Györgyi (1980³) *Magyar nyelvemlékek*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Morpurgo-Davies, Anna (1998) *Nineteenth century linguistics*. London: Longman.
- Moulin-Fankhänel, Claudine (1994) *Bibliographie der deutschen Grammatiken und Orthographielehren. I. Von den Anfängen der Überlieferung bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Heidelberg: Winter.
- Moulin-Fankhänel, Claudine (1997) *Bibliographie der deutschen Grammatiken und Orthographielehren. II. Das 17. Jahrhundert*. Heidelberg: Winter.
- Nemerkényi Előd (2004) *Latin Classics in Medieval Hungary*. Budapest–Debrecen: Central European University – University of Debrecen
- Ong, Walter J. (1958) *Ramus*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Pach Zsigmond Pál (szerk., 1970) *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada*. Budapest: MTA
- Padley, G. A. (1976) *Grammatical Theory in Western Europe 1500–1700. The Latin Tradition*. Cambridge: CUP.
- Péntek János (szerk., 2004) *Magyarul megszólaló tudomány*. Budapest: Lucidus.
- Percival, W. Keith (1975) *The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars, Historiography of Linguistics (Current Trends in Linguistics, szerk. Thomas A. Sebeok, vol. 13)* The Hague/Paris: Mouton, I, 231–275.

- Percival, W. Keith (1986) 'Renaissance linguistics: the old and the new' in Bynon, Palmer (szerk.) 56–68.
- Pereszlényi Pál (2006[1682]) *Grammatica Linguae Ungaricae*. Hasonmás kiadás fordítással, fordította C. Vladár Zsuzsa. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Pesti Gábor (1975 [1538]) *Nomenclatura sex linguarum*. ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 2. Budapest: ELTE (hasonmás kiadás).
- Pesti Gábor: *Novum Testamentum. Bibliotheca Hungarica Antiqua* 34. Budapest: Balassi, 2002, hasonmás kiadás
- Pesti Gábor: *Aesopi Phrygis fabulae*. Budapest: Közoktatási Kiadó, 1950, hasonmás kiadás.
- Pinborg, Jan (1967) *Die Entwicklung der Sprachtheorie im Mittelalter*. Münster-Kopenhagen.
- Pinborg, Jan (1975) Classical Antiquity: Greece. in *Historiography of Linguistics (Current Trends in Linguistics 13.*, ed. by Thomas A. Sebeok) The Hague: Mouton; 69–126.
- Pinborg, Jan (1988) 'Speculative grammar' in Norman Kretzmann et alii (szerk.) *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy*. Cambridge: CUP.
- Puff, Helmut (1995) *Von dem schlüssel aller Künsten, nemblich der Grammatica: Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480–1560*. Tübingen & Basel: Francke.
- Pusztay János (1977) *Az „ugor-török háború” után*. Budapest: Magvető.
- Reuchlin, Johannes (1974 [1506]) *De rudminetis hebraicis libri III*. Hildesheim/New York: Olms, hasonmás kiadás.
- Révész Imre (1863) *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor élete és művei*. Pest: Osterlamm.
- Riché, Pierre (1962) *Education et culture dans l'Occident barbare (VI-VIII siècles)*, Paris: Point Seuil
- Riché, Pierre (1979) *Ecoles et enseignement dans le Haut Moyen Age*, Paris: Aubier coll. Historique
- Rosier, Irène (1983) *La grammaire spéculative des Modistes*. Lille. Presses Universitaires de Lille.
- Sajnovics János (1994) *Bizonyítás*. Budapest: ELTE (fordította C. Vladár Zsuzsa).
- Sanders, Carol (szerk., 2004) *The Cambridge Companion to Saussure*. Cambridge: CUP.
- Sarbak Gábor (2005) 'Magyar nyelvemlék a 16. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban' *Magyar Nyelv* 101: 147–161
- Saussure, Ferdinand de (1997) *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.
- Schmitter, Peter (szerk., 1991) *Sprachtheorien der abendlandischen Antike*. Tübingen: Günter Narr.
- Sebestyén Árpád (1990) 'A prepozíció meghatározása Sylvesternél' *Magyar Nyelv* 86: 73–75.
- Sinkovics István (szerk., 1985) *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. Budapest: ELTE
- Sólyom Jenő (1967) 'Az *Orthographia Ungarica* helye az irodalomtörténetben' *Irodalomtörténeti Közlemények* 71:46–50.
- Sulán Béla (szerk., 1961) *Nyelvtani tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó.

- Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina*, Dévai Bíró Mátyás: *Orthographia Ungarica*, Christoph Hegendorff: *Rudimenta grammatices Donati*. Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 4. Budapest: ELTE, 1977.
- Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina*, Szörényi László kísérőtanulmányával. *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 22. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete, 1989, hasonmás kiadás)
- Sylvester János (1989) *Sylvester János latin–magyar nyelvtana*. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Sylvester János: *Új testamentum*. *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 1, Budapest: Akadémiai, 1960, hasonmás kiadás.
- Szathmári István (1964) Geleji Katona István és a XVII. századi német „Sprachgesellschaft”-ok. *Magyar nyelvőr* 88.248–252.
- Szathmári István (1968) *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szathmári István (szerk., 1978) *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850-1920)*, Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szathmári István (2007) Mennyiben szolgálták Szenczi Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét? *Magyar nyelvőr* 131: 163–172.
- Szenczi Molnár Albert (1976) *SzMA válogatott művei*. Bp: Magvető. [szótárainak és grammatikájának ajánlólevelei és előszava, mind Borzsák István fordítása]
- Szenczi Molnár Albert (1990[1604]) *Dictionarium Latinoungaricum ; Dictionarium Ungaricolatinum* [szövegét közléteszi: Kőszeghy Péter] / [Mell.]: Imre Mihály tanulmánya. Budapest: MTA Irodalomtud. Int., Akadémiai (Bibliotheca Hungarica antiqua 25.)
- Szenczi Molnár Albert (2004[1610]) *Novae grammaticae ungaricae libri duo*. Hasonmás kiadás fordítással, fordította C. Vladár Zsuzsa. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szende Aladár (1938) *A XVI. század nyelvészlete*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szentpéteri Márton (2008) *Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*. Budapest: Universitas Kiadó
- Szentpétery Imre (1935) *A bölcsészettudományi kar története 1635-1935*. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem.
- Szűj Enikő (szerk. 2013) *Reguly és a tudomány "zománcza". Életrajzi és kortörténeti adalékok 1*. Budapest: Tinta – Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete.
- Szili Katalin (2012) Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra, *Magyar nyelv* 108:341–357.
- Szily Kálmán (1913) Elnöki megnyitó beszéd. *Magyar nyelv* 9:49–57.
- Szögi László (1994) *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Budapest: Művelődési és Közoktatási minisztérium.
- Tarnai Andor (1984) *A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Tarnóc Márton (1973) A magyar könyv a XVII. század elején. *Magyar Könyvszemle* 89:315–331

- Tavoni, Mirko, Maria Delfina Gandolfo, Silvia Toscano (1998) 'Renaissance Linguistics' in Lepschy, Giulio C. (szerk., 1994–98) *History of Linguistics*. Vol III. London: Longman.; 1–148.
- Taylor, Daniel J. (szerk., 1987) *The History of Linguistics in the Classical Period*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Téglásy Imre (1988) *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Telegdi Zsigmond (1966) Zur Geschichte der Sprachwissenschaft. *Acta Linguistica* 14:225–237.
- Telegdi Zsigmond (1967a) Struktur und Geschichte: zur Auffassung ihres Verhältnisses in der Sprachwissenschaft. *Acta Linguistica* 17:223–243.
- Telegdi Zsigmond (1967b) A „történeti nyelvtan” kettős értelme. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5:287–300.
- Telegdi Zsigmond (1976) Zur Herausbildung des Begriffs 'sprachliches Zeichen' und zur stoischen Sprachlehre' *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26: 267–305.
- Telegdi Zsigmond (1990) 'A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika' *MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítője* 3.
- Thimár Attila (2007) *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*. Budapest: Universitas.
- Toldy Ferenc (1866) *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. [Corpus grammaticorum linguae Hung. veterum.] Pest: Akadémia.
- Tótfalusi Kis Miklós (1985[1697]) *Apologia Bibliorum*. ford. Fekete Csaba, előszó az 1985. évi kiadáshoz Makkai László. Hasonmás kiad. Budapest: Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya.
- Tsétsi János (2009[1708]) *Observationes orthographico-grammaticae*. Hasonmás kiadás fordítással, fordította C. Vladár Zsuzsa., az előszót írta Korompay Klára. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Turóczi-Trostler József (1933) *A magyar nyelv felfedezése*. Budapest [Ranschburg Gusztáv könyvkereskedése].
- Verancsics Faustus (1985) *Machinae novae és más művei*. vál. S. Varga Katalin. Utószó: VF, a humanista tudós 361–383
- Verantius, Faustus (1992[1595]) *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum: latinae, italicae, germanicae, dalmatiae & ungaricae*. Zagreb: Novi Liber. (=Verancsics Faustus)
- Vértes O. András (1958) 'Nyelvjárási változatok vagylagos jelölése Dévai Bíró helyesírásában.' *Magyar Nyelv* 54: 22–32.
- Vértes O. András (1980) *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Budapest: Akadémiai.
- Vineis, Edoardo, Alfonso Maierù (1994) 'Medieval Linguistics' in Lepschy, Giulio C. (szerk.) *History of Linguistics*. Vol II. London: Longman.; 134–346.
- Viskolcz Noémi (2002) Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században *Magyar Könyvszemle* 118. 249–27
- Wilbur, Terence H. (szerk., 1977) *The Lautgesetz-Controversy: A Documentation 1885–86*, Amsterdam: Benjamins.

